

Sosyologca Kitapları | 4

MÜTAREKE VE SÜRGÜN HATIRALARI

AHMET AĞAOĞLU

MÜTAREKE VE
SÜRGÜN
HATIRALARI

AHMET AĞAOĞLU

MÜTAREKE VE SÜRGÜN HATIRALARI

Yayına Hazırlayan:
Ertan Eğribel - Ufuk Özcan

DOĞU(KİTABEVİ

Doğu Kitabevi
Sosyologca Kitapları Dizisi
04

T.C
Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No:
16997

Genel Yayın Yönetmeni:
Ertan Eğribel
Ufuk Özcan

Kapak ve Sayfa Düzeni
Atilla Ceylan

1. Baskı,
İstanbul, Ekim 2010

Bu kitabın tüm yayın hakları Doğu Kitabevi'ne aittir.
Tanıtım için yapılacak alıntılar dışında tüm alıntılar,
Kültür Bakanlığı Telif Hakları Sözleşmesi gereği
yayınevinin iznini gerektirir.

ISBN: 978-605-61154-8-6

Doğu Kitabevi
Ankara cad. No:45, Güncer Han 1/8 Cağaloğlu İstanbul
Tel: 212.5272926 Faks: 212.527 2926
Email: iletisim@dogukitabevi.com
Web: www.dogukitabevi.com

İÇİNDEKİLER

<i>Ertan Eğribel - Ufuk Özcan</i>	
Mütareke, Sürgün ve İmparatorluğun Tasfiyesine Dair	7
<i>Hakkı Uyar</i>	
Ağaoğlu Ahmet'in "Mütareke ve Sürgün Hatıraları"	19
<i>Mübariz Süleymanlı</i>	
Ahmet Ağaoğlu'nun Zihniyetine Tesirleri Bakımından	
Sürgün Yılları	33
Mütareke ve Sürgün Hatıraları	47
Sürgün Dönüşü	141

MÜTAREKE, SÜRGÜN VE İMPARATORLUĞUN TASFİYESİNE DAİR

Ertan Eğribel / Ufuk Özcan

Osmanlı Devleti'nin uzun çözülme sürecinin başlangıcı XIX. yüzyıl başlarına kadar geri götürülebilir. Geleneksel Osmanlılık siyasetinden vazgeçilmiş ve Batıcılaşma devresi açılmıştır. İmparatorluğun bu yüzyılda karşılaştığı sorunların asıl kaynağı siyasi olduğu gibi, çözülme süreci de temelde siyasi niteliktedir. Belirli bir Batılı gücün yedeğinde girilen ve birbiri ardı sıra gelen harici savaşlar bunun bir başka görüntüsüdür. Öte yandan Batılı devletlerin müdahaleleri sonucu iç sorunlar da büyümüştür. Mora ve Girit ayaklanmalarının peşinden Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanması Osmanlı'nın bütün bir yüzyıl boyunca karşılaştacağı ve çözmekte büyük güçlükler çekeceği sorunların ilk örneğidir: Devletin gayrimüslim tebaasının ulusçu eğilimlerle ayrışması. Yunan bağımsızlığı diğer uluslar için de bir model oluşturmıştır. "İyi niyetli" çabalarla girilen Tanzimat da soruna çare olmayacaktır. Batılı devletlerin Balkanlardaki kışkırtma ve müdahalelerinin ardı arkası kesilmemiştir. Sorunun kaynağı dizginsiz Batı yayılmacılığıdır. Sorun Batı sorunudur, ama Osmanlı bu açmazdan kurtulmak bir yana, Batı dengeleri içinde rol üstlenerek ve Batılı güçler arasındaki çelişkilerden yararlanarak varlığını sürdürmeye çalışmıştır. Böylece sorunları gittikçe büyüyen Osmanlı Devleti, Batı için Doğu sorununun en önemli maddesi haline gelmiştir. Yunanistan ve Mısır'da başlayıp bütün Balkanlara yayılan isyan, ayaklanma ve savaşlar XX. yüzyılın başlarına kadar sürmüştür. Art arda gelen Balkan savaşları ve I. Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti'nin -Çanakkale gibi önemli bir askeri-mevzi başarıya rağmen- Batı güçleri karşısında siyasi mahkumiyetiyle sonuçlanmıştır. İmparatorluk, yüzyıla yayılan savunma savaşlarında bütün enerjisini tüketmiş, nihayet I. Dünya Savaşı'nın sonunda, kendisiyle birlikte iki imparatorluğun (Avusturya-Macaristan ve Çarlık Rusyası) da sonunu getirecek gelişmeler içinde tasfiye edilmiştir. Yeni dönemde Osmanlı'nın çöküşü ve yokluğu dünya tarihinin yeniden biçimlenmesi açı-

sından son derece önemli sonuçlar doğurmuştur. Ancak gelişmelerin tamamen Batı dünyası lehine gerçekleştiğini sanmak safdillik olacaktır. Osmanlı'nın tarih sahnesinden silinmesi savaşın hiçbir tarafa üstünlük kazandırmaya yetmemiştir. I. Dünya Savaşı'nın sonlanması Batı içi çelişkilerin sona ermesini sağlayamadığı gibi, kısa süre sonra yeni bir hesaplaşmayı da zorunlu kılmıştır. Birinci büyük savaştan muzaffer ama yıpranmış olarak çıkan İngiltere dünya egemenliğini sürdürmekte büyük güçlüklerle karşılaşacak, giderek yerini ABD'ye bırakmak zorunda kalacaktır.

I. Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti'nin yenilgisiyle sona ermesi sadece Türkiye için değil Batı dünyası için de yeni gelişmelere yol açmıştır. Türkiye açısından baktığımızda, Mondros Mütarekesinin oldukça ağır koşulları, İttihatçı devlet kadrolarının etkisiz hale getirilmesi ve İstanbul'un işgali, merkezi siyasal iradeyi adeta felç olma noktasına getirmiştir. Bu gelişme, İstanbul'dan bağımsız yeni bir siyasal merkez için arayışları zorunlu kılmış, çok geçmeden Anadolu'da milli mücadele hareketi başlamıştır. Aynı yıllarda dünyanın birçok yerinde Batı egemenliğini tehdit edecek gelişmeler alevlenmiştir. Bolşeviklerin öncülüğü ve tahrikiyle Kafkasya, Orta Asya, Çin, Hindistan ve İslam dünyasında İngiliz karşıtı ulusal hareketler ivme kazanmıştır. Bolşevik anti-emperyalist propaganda ve self-determinasyon ilkesi İngiltere'nin dünya egemenliğini tehdit ve tahdit edecek düzeye ulaşmıştır. İngiltere bir yandan içeride muhalefetin ağır baskısına direnmeye çalışırken diğer yandan sömürgelerini denetlemekte çeşitli güçlüklerle karşılaşmaktadır. Üstelik ABD Başkanı Wilson'un açıkladığı ulusal self-determinasyon hakkı ilkesi dolayısıyla bir de burnunun dibinde peydahlanan İrlanda sorunu ile boğuşmak zorunda kalmıştır.

Savaş sonu gelişmelerinin İngiltere'yi zor durumda bırakmasına karşılık, Türkiye'nin Batı güçleri tarafından denetlenmesi can alıcı bir önem taşımaktaydı. Büyük savaş, Batılı devletler arasındaki hiçbir temel meseleyi çözmeye yetmemişti. Bu nedenle İngiltere'nin himaye ve desteğiyle gerçekleşen Yunan işgalinin yanı sıra İstanbul'un müttefik güçler tarafından yeniden işgali söz konusu olmuştur. Türkiye, siyasi kadroları, ordusu ve devlet kurumlarıyla büyük ölçüde etkisizleştirilmesine rağmen, Batılı güçler için hala çok bilinmeyenli bir denklem olmayı sürdürmüştür. Bu nedenle savaş sonrasında, savaşta işbirliği yaptığı Almanya gibi müttefiklerinden çok daha ağır ve çok yönlü yaptırımlara maruz bırakılmıştır. Mütareke ve ardından gelen Malta sürgünü, bütün bu olayların başlangıcında yer alan ve daha sonra izlenecek diplomasinin yönünü birinci derecede belirleyen gelişmelerdir. Kısa süre sonra Anadolu'da başlayacak milli mücadeleyi ve Türkiye'nin yeni yönelişlerini bu koşullar içinde anlamlandırmak doğru olacaktır.

Mütareke ve Malta sürgünü hakkında ilk söylenebilecek şey, İngilizler tarafından, büyük bölümü Almanya yanlısı kadrolardan oluşan İttihatçıların tasfiyesinin sağlanmasıdır. İngilizler, gerçek amaçlarını birtakım bahanelerin arkasına gizleyerek söz konusu kadroları iki yılı aşkın bir süre esaret altında tutmuşlar, bu süre içinde Türkiye'deki gelişmeleri kendi kontrolleri altında tutmayı ummuşlardır. Amaçları açısından kısmen başarılı oldukları da söylenebilir. İttihatçı kadroların etkisizleştirilmesine karşılık İtilafçı / İngiliz yanlısı kadrolar serbest ve faal kalmışlardır. Söz gelişi, Malta'da İttihatçılar endişe içinde gün sayarken, yıllarca yurtdışında sürgünde bulunan Sabahattin Bey gibi İngilizperverler yurda dönerek özgürce faaliyet gösterme olanağı bulmuşlardır. Başka deyişle İngiliz dünya egemenliğine karşı muhtemel direnç unsurları baskı veya denetim altında tutulurken, imparatorluğun siyasi varlığına son verebilecek uygun ortam hazırlanmıştır. Sonraki bütün gelişmeler -Anadolu milli hareketi de dahil olmak üzere- imparatorluğun adım adım çöküşüne katkıda bulunacak niteliktedir.

Ağaoğlu'nun Mütareke dönemi ile sürgün yaşamına dair gözlem ve tanıklıkları bu karanlık devre ışık tutacak niteliktedir. Sürgün sırasında tuttuğu günlük birkaç açıdan önemlidir: Öncelikle Mütareke yıllarında sorumlu hükümetin ve İtilafçı kadroların İtilaf devletleriyle kurdukları ilişkiler, sorumsuz ve teslimiyetçi tutumları, İstanbul'un boğucu ortamı, Beyazıt'ta gerçekleştirilen idamlar, halkın yaşadığı ağır koşullar ve içine düştüğü ümitsizlik, birtakım zümrelerin bu olumsuz koşulları kendi menfaatlerine dönüştürme gayretleri, gayrimüslimlerin yaptıkları taşkınlıklar, İttihatçı avı, Bekiraga Bölüğü'nde tutuklu geçen aylar; kısacası Ağaoğlu'nun dönemin İstanbul'unda bizzat tanık olduğu manzaralar gözümüzün önünde canlanmaktadır. (Ağaoğlu başta padişah olmak üzere Damad Ferit, Ali Kemal gibi hükümetten üst düzeyde sorumlu kişileri açıkça "ihane" ve "alçaklık"la itham etmektedir.) İkinci olarak, hatıralar, Limni ve Malta sürgününün farklı yönlerini aydınlatacak mahiyettedir. Sürgün koşulları, tutukluların moral durumları, yaşadıkları fikir bunalımı ve zihniyet dönüşümleri hakkında birinci derece gözlemler içermektedir. İlgi çekici olan, bu sürgünden sonra hiçbir İttihatçının eski angajmanlarını hatırlamak bile istememesidir. Dirençleri kırılmıştır. Sürgünden sonra yurda dönerek imparatorluk karşıtı yeni siyasi kadrolar içinde yer alacak olanları bambaşka bir ortam ve yeni koşullar beklemektedir. Üçüncüsü, hatıralar, Mütareke ve işgal dönemi ile günümüz Türkiye'sinin koşulları arasında bazı yönlerden paralellikler, benzerlikler kurmamız için anlamlı veriler içermektedir. Dördüncüsü ve en önemlisi, Ağaoğlu, Batı'nın ikiyüzlülüğü ve Batı sorununun Türkiye için nasıl felaketli sonuçlar doğurabileceği konusunda kritik ipuçları vermektedir. Bu açılardan günlük bellek tazeleyici olduğu kadar öğreticidir de.

Ahmet Ağaoğlu'nun sürgün yaşamı ve düşünsel serüveni ile Türkiye'nin serüveni arasında bir bağlantı vardır. Ağaoğlu, Mondros Mütarekesi'ni izleyen dönemde İngilizlerin baskısıyla birçok üst düzey İttihatçıyla birlikte tutuklandı ve Bekirağa Bölüğü'nde yaklaşık dört ay geçirdi. Bu dönemde İttihat ve Terakki hükümetinin önde gelen yöneticileri -Enver, Talat ve Cemal Paşalar- yurtdışına kaçmış bulunuyorlardı. Geride kalanlar ise açık hedef durumuna düştüler. Bekirağa Bölüğü'ndeki sorgulamalar tamamlanınca siyasi tutuklu olarak önce Limni adasındaki Mondros'a, sonra da Malta'ya götürüldü. 28 Mayıs 1919 gecesini Princess Ena adlı İngiliz gemisi 78 kişilik sürgün kafilesiyle hareket etti. Bunların 67'si Bekirağa Bölüğü'nden alınan ve resmi tutanaklarda adları geçen kişilerdir. Diğer 11 kişinin Türk makamlarına bildirilmemiş olması İngilizlerin telaşına ve hukuksuzluğuna delalet eder. Tutuklular arasında Ahmet Ağaoğlu'nun dışında Ziya Gökalp, Süleyman Nazif, Hüseyin Cahit (Yalçın), Ebüzziyazade Velid, Ahmet Emin (Yalman) gibi yazar ve gazeteciler; Fethi (Okyar), Yarbay Ali (Çetinkaya), Abdülhalik (Renda), Ali İhsan (Sâbis) Paşa gibi yüksek rütbeli ordu mensupları; sadrazamlık görevi yapmış Said Halim Paşa, Abbas Halim Paşa ve Şeyhülislam Hayri Efendi gibi yüksek bürokratlar ve etkili parti üyeleri vardır. Bu 78 kişilik kafiye Amiral Calthorpe tarafından birinci sınıf tutuklular olarak görülmüş ve Limni adasındaki esir kampında dört ay tutulduktan sonra Malta'ya nakledilmiştir. Şuna dikkat çekmek gerekir ki, sürgün mekânının Limni/Mondros'tan Malta'ya aktarılması, tutukluları moral olarak çökertmeye yönelik psikolojik bir baskı yöntemidir. Sürgün mekânı olarak Mondros'un seçilmesi de sembolik bir anlam taşır: İngilizlerin Mondros'ta imzalanan mütareke koşullarının dayatılmasında ısrarlı tutumu ve Türk makamlara bir gözdağı.

Çoğu İttihat ve Terakki hükümeti içinde yer alan veya İttihatçıların savaş sırasındaki sorumluluklarını paylaşan sürgünler, liderlik vasfı taşıyan ve İtilaf devletlerine karşı muhtemel bir direnişi örgütleyebilecek olan kişilerdir. Bu nedenle öncelikli olarak saf dışı edilmeleri düşünülmüştür. Değişik zamanlarda yapılan başka tutuklamalarla sürgün sayısı artacaktır.

İtilaf güçlerinin sözcüleri ve İstanbul hükümeti tarafından değişik sürgün sebepleri öne sürülmüştür. Çeşitli suç isnatları vardır ama hiçbir somut delil ortaya konmuş değildir. Ağaoğlu siyasi tutuklu olarak sürgünde bulunmalarını şu kızgın cümlelerle sorgulamaktadır: "Bizi İngilizler ne sıfatla buraya getirdiler? Hükümet mi teslim etti, yoksa kendileri mi aldılar? Behemehal başımıza gelen bu macera tarihte emsali görülmemiş bir hâdisedir ki, Osmanlılık ve hilâfet için ebedî bir leke ve şin teşkil edecektir. Tarihte görülmemiştir ki, bir devlet şeyhülislâmlık makamını ihraz etmiş bir ruhanîsini, sadrazamını, vükelâ, meb'us, muharir ve paşalarını üç-dört ay muhakemesiz

hapsettikten sonra düşmanın eline teslim etmiş bulunsun! Bu rezaleti yalnız VI. Sultan Mehmet gibi sefil birisi irtikâp eder!” İttihatçıların tutuklanma şekli ve Ağaoğlu’nun bu haklı suçlamaları, sürgünün sıradan bir olay olmadığı göstermektedir. Mütareke sırasında ve sonrasında girişilecek yeni düzenlemelerin en belirgin habercisi niteliğindedir.

Tutuklanıp Malta’ya sürgüne götürülenler İttihatçı siyasi kadrolardır. Ama hepsinin aynı siyasi yaklaşım içinde olduğu söylenemez. Aralarında, büyük savaş yıllarında Ziya Gökalp, Ahmet Ağaoğlu gibi pantürkizm siyasetine bağlı olarak faaliyet gösterenler olduğu gibi, Said Halim Paşa, Ubeydullah Efendi gibi panislamistler de vardır. Pantürkist hareketin en önemli özelliği, Rusya’ya karşı bir savunma stratejisi olarak hizmet görmesidir. Panislamizm ise doğrudan İngiltere’nin egemenlik alanını hedefliyor; özellikle Hindistan ve Müslüman Arap dünyasının Almanya’nın egemenlik çıkarları doğrultusunda İngilizlere karşı örgütlenmesini ifade ediyordu. Osmanlı Devleti’nin ve müttefiklerinin savaştan yenilgiyle çıkması sonunda her iki siyaset de geçersizleşecek ve sönmeye yüz tutacaktı. Malta sürgünü bu dönüşüm açısından oldukça kritik bir dönüm noktasıdır.

Ağaoğlu’nun sürgün sırasında tutmaya başladığı günlük, 1918’de Azerbaycan’dan ayrılışından başlayarak, Batum üzerinden İstanbul’a gelişi, Mütareke koşulları, ağır ateşli hastalığı, tam bu esnada başlayan tutuklamalar, Bekirağa Bölüğü’nde sorgulamalarla geçen aylar, yetkili kişilerin muğlak suçlamaları, İstanbul’da İtilaf güçlerine mensup askerlerin tutumları, yerli ahalinin çaresizliği, yöneticilerin içinde bulunduğu gaflet ve halka yönelik yaptıkları itidal çağrıları, İstanbul basınına yansıyan beyanatlar, Rahip Frew gibi İngiliz sözcülerinin faaliyetleri, bir İngiliz vapuruna bindirilerek Ege Denizi’ne açılmaları, ayrılış sırasında ailelerin yaşadığı dram vb. olayların anlatımıyla sürmektedir. Ağaoğlu, bazı tutukluların deniz yolculuğu sırasında gemilerinin batırılacağı veya İngilizler tarafından kurşuna dizilecekleri kuşkusunu yaşadıklarını aktarmaktadır. Daha sonra Limni’de geçen aylar, mahkumiyet koşulları, tutukluların kendi aralarında yaşadıkları fikir ayrılıkları ve gündelik yaşam temposuna ilişkin tafsilatlı gözlemlere yer vermektedir.

Günlüğün tutulma biçimi ve üslubu da ilgi çekicidir. Ağaoğlu yaşadığı zorluklar, aile özlemiyle uykusuz geçen geceleri ve zihinsel hesaplaşmalarından vb. bahsetmekle birlikte, bu türden kişisel yaşantıların anlatımıyla yetinmemektedir. Ayrıca sürgün koşullarına, İngiliz askerlerle Türk mahkumlar arasındaki ilişkilere dair detaylı bilgiler vermekte; eline geçen gazetelerden İngiltere’nin Doğu politikasını, Avrupa’daki ve Osmanlı İmparatorluğu’ndaki gelişmeleri, muhtemel barışın koşullarını büyük bir merakla izleyerek yorumlamaya çalışmaktadır. Diğer sürgünlerin gündelik yaşamları hakkında verdiği bilgiler de önemlidir. Ziya Gökalp’in katıldığı sosyoloji ve felsefe

konferanslarında, tutukluların değişken ve edilgen ruh hallerinde, kendi aralarındaki ihtilaflarda, bir zihniyet değişimi geçirmekte oluşlarının işaretleri yakalanabilir. Günlük, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş yılları hakkında -sınırlı bile olsa- bazı değerlendirmeler yapmamıza da izin vermektedir. Ağaoğlu'nun, İngilizlere ve yerli işbirlikçilerine yönelik hırçın ve direngen bir üslup kullandığı göze çarpmaktadır. Ağaoğlu'nun, mahkumlar arasında İngiliz yetkililere karşı oldukça cesur karşı çıkışlarda bulunduğu görülmektedir. Muhtemelen İngilizlerin antipati duydukları kişilerin başında gelmektedir. Belki de bu nedenle adadan en son tahliye edilen kişiler arasındadır.

Maruz kaldıkları sürgünün hak ve adalete uygunluğu sorunu, aynı zamanda Sorbonne'lu bir hukukçu olan Ağaoğlu'nun zihnini en fazla meşgul eden sorunlardan biridir. Günlüğünde sıklıkla, kendilerine "savaş esiri" muamelesi yapıldığından, gerçek bir yargılamanın olmayışından, yetkili makamlar tarafından kendilerine yönelik uzun süre herhangi somut bir suçlama getirilmemesinden, yargısız-hükümsüz aylar boyunca alıkonulduklarından, kamp koşullarının kötülüğünden yakınmakta; sürgünün gerekçeleri ve bu gerekçelerin muğlaklık ve dayanaksızlığı hakkında da açıklamalarda bulunmaktadır. "Beni buraya getiren ve vahşi bir hayvan gibi bu demir kafes içine sokarak günde bir parça etle ekmek atanlar bütün müracaatlarıma rağmen bir tek kere olsun bana günah ve cürmümün ne olduğunu söylemek istemediler." diye yazmaktadır.

Ahmet Ağaoğlu'nun günlüğü, sürgün koşulları ve gündelik yaşam temposu hakkında da çarpıcı bilgiler içermektedir. Özellikle Limni'deki esir kampında mahkumların haberleşmelerinin ve tedavilerinin engellendiği, gerçek bir izolasyon ortamının söz konusu olduğu, barınma ve gıda sorunlarının çözümünde kendilerine türlü güçlükler çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Limni'de kaldıkları dönemde mahkumların aileleriyle serbestçe mektuplaşmaları önlenmiştir. Sınırlı sayıda ulaşan mektuplar bile sansüre tabi tutulmaktadır. "Pek kısa ve yalnız aile ahvalinden bahseden mektuplar kabul edilmiştir." Memleketin içinde bulunduğu durumdan bahseden mektuplar alıkonulmuştur. Ağaoğlu, İstanbul'dan gelen birkaç gazetenin de haber içeriği yönünden son derece zayıf olduğunu, bu durumun basının ciddi bir sansüre tabi tutulduğunun belirtisi sayılacağını belirtmektedir. Ziya Gökalp'in oldukça büyük bir yekun tutan *Limni ve Malta Mektupları*'nın bu açıdan da okunması gerekir.

Ayrıca Ağaoğlu siyasi tecrit koşulları yanında sıklıkla barınak ve yiyeceklerin kötülüğünden şikâyet etmektedir. Kaldıkları barınak için biraz da kinayeli bir üslupla "fıçı", "ağıl" gibi tabirler kullanmaktadır. Bunlar, demir tellerle çevrili bir arazinin ortasında, demir kafesli ve kilitli barakalardır. Sıcaktan ve gürültüden uyumak mümkün değildir. Günlüğün anlatımından, tu-

tukluların bozguna uğramış bir ruh halini yaşadıkları, teslimiyetçi düşüncelere kapıldıkları, başka sorumlular bularak kendi siyasal geçmişlerini aklama peşine düştükleri sonucunu çıkarmak mümkündür. Tecrit bir anlamda bu iç hesaplaşmanın ve geçmişten kurtulma çabasının kaynağıdır. Bütün bu olumsuzluklara karşılık günün belirli saatlerinde ve subay nezaretinde dışarı çıkmalarına, açık havada gezmelerine izin verilmektedir. Bazılarının ıssız yollarda öldürülme korkusuyla böyle bir olanaktan yararlanmaktan kaçınması ve kafeste kalmayı tercih etmesi, sistemli baskı altında tutulduklarının bir belirtisidir. Yine tutuklular, tecritte belli bir biçimde yönlendirildiklerini gösterecek biçimde, İngiliz gazetelerini ve sınırlı da olsa (ciddi sansürden geçirildiği belli olan ve günü geçmiş) bazı İstanbul gazetelerini okuyabilmekte, ders ve konferansları takip etmekte, kendi aralarında fikir tartışmaları yürütmekte, briç, dama ve satranç oynayıp resim yaparak vakit geçirmektedirler. Bu açıdan sürgünün, mahkumlara bir tür akademi ortamı sunduğu ve siyasi görüşlerini yeniden gözden geçirmelerine vesile olduğu söylenmelidir. Bu açıdan Malta sürgünlüğü yeni Türkiye'nin siyasi ve fikri temellerinin kuruluşu açısından önemli dönemeçlerden biridir denebilir.

Malta sürgünlüğünü yeni koşullarla ilişkili açık, özgürce bir tartışma ve eleştiri süreci olarak değerlendirmek mümkün değildir. Şurası açıktır ki tutuklular sürgünde oldukça zor koşullar altında yaşamışlardır. Ağaoğlu, sürgünde karşılaştıkları olumsuz muamele hakkında şu cümleleri kaydeder: "Bu gibi muameleler belki Afrika vahşileri üzerinde icra-yı tesir eder! Fakat bizi de müteessir ettirmek istemek tıflâne bir hülyadır. Maatteessüf bu gayri insani muamelelere karşı protesto olunmasını ne kadar teklif ettim ise de bir fayda vermedi. Arkadaşlara dinlettiremedim. Biz Türkler ne kadar sabur ve mütehammiliz! Doğrusu bu derecesi benim hoşuma gitmiyor ve hissizliğe atfetmeye meyyalim." Ağaoğlu'nun, kendisi ve diğer önde gelen İttihatçıların sürgün yaşamı hakkındaki gözlemleri gerçekçi bir tasviri ortaya koymaktadır. Günlüğü, Malta mahkumlarının değişen halet-i ruhiyelerini yansıtan adeta bir barometre gibidir. Birçok tutuklu arkadaşının yaşadıkları moral bozukluğu satır aralarından okunmaktadır. Bu anlatımlardan, bazı İttihatçıların İngilizlere karşı teslimiyetçi bir tutum içine girdikleri anlaşılmaktadır. Söz gelişi Almanlarla barış anlaşması imzalandığı haberini alan bazı mahkumlar serbest bırakılacakları fikrine kapılmışlardır. "Diğerleri ise bilâkis pek bedbindirler ve İngilizlerin bizi imha edecekleri fikrindedirler. Ben ise bunun ikisinin arasındayım. İngilizler ne bizi mahvederler, ne de serbest bırakırlar. Bizi atalete mahkûm edeceklerdir. Ötede beride uzun müddet süründüreceklerdir. Belki de beynelmilel mahkemeye tevdi ederler." Buna karşılık Ağaoğlu, uğradıkları haksızlıklar karşısında adeta tek başına kararlı bir hukuk mücadelesi içine girdiğini ifade etmek-

tedir. Barış görüşmelerinde izledikleri tutum dolayısıyla İngiliz yüksek makamlarına, İtilaf devletleriyle işbirliği içinde olan ve acz gösteren Osmanlı padişahına ve İtilafçı kadrolara oldukça sert eleştiriler yöneltmektedir. Onları tutarsızlık, ihanet ve ikiyüzlülükle itham etmektedir. Osmanlı yöneticilerinin içine düştükleri gaflet hakkında şöyle yazmaktadır: “Padişah ve etrafını almış olan budalalar zannettiler ki, memleketi Avrupalılara teslim ve zillet ibraz etmekle kurtarabilirler. Halbuki onlar zillet ve meskenete katlandıkça, ötekiler küstahlıklarını, tecavüzlerini arttırdılar. Hükümdar ve hükümet namdar kumandanlarını, memleketin güzide adamlarını teslim etmekle namuslarından bile vazgeçmiş oldukları halde ötekiler tarafından bir zerre bile merhamet ve şefkat ibraz olunmadı.” Diğer siyasi tutukluların bu tür hassas konularda suskunluk gösterdikleri ve tereddütlü davrandıkları düşünülürse, Ağaoğlu’nun bu çıkışlarının cesurca olduğu teslim edilmelidir. Ancak yine de biraz aşırıya kaçan, öznel nitelikte ifadelerle başvurduğunu belirtelim. Malta firarilerinden Ali İhsan Sâbis’in hatıralarına müracaat etmek belki daha gerçekçi bir resim verebilecektir.

Şüphesiz sürgünün en ilgi çekici yönlerinden birisi Ziya Gökalp’in entelektüel sohbet ve tartışmalarıdır. Verdiği ders ve konferansların büyük bölümünü *Felsefe Dersleri* adı altında kendi el yazısıyla kaleme aldığı on iki defterde toplamıştır. Çoğu mahkum okuma, araştırma ve düşüncelerini paylaşma yönünde enerjik bir çaba içinde olmuşlardır. Sözgelişi Ağaoğlu, bazı arkadaşlarına Rusça öğretirken kendisi de İngilizcesini geliştirir ve İngiliz edebiyatının seçkin eserlerini okumaya yönelir. Günlüğünde belirttiğine göre, Ziya Gökalp bir yandan sosyolojinin matematiksel kesinlikte bir bilim olduğu yolunda aşırı pozitivist yargılar içeren konuşmalar yaparken, öte yandan “vecd”, kıymetler, maneviyat, kolektif ruh/şuur gibi metafizik konulardan bahsetmekte, sosyologun kitleler önünde oynayacağı sevk edici rolü peygamberlerin çığır açıcı rolüne benzetmektedir. Ağaoğlu’nun aktardığı bu anekdot, sürgündeki sosyologumuzun zihninin ne kadar “özgür”, ama bir hayli de karışık olduğunun göstergesidir.

Günlükte ele alınan bir başka tema, Batı politikalarının ikiyüzlülüğüyle ilgilidir. Ağaoğlu ömrü boyunca hayranlık beslediği Batı uygarlığının başka bir yüzünü görmüştür ve duyduğu hayal kırıklığını gizlemez. Batı uygarlık değerlerinin büyük savaş sırasında çürüdüğünü düşünür. Örneğin *Times* gazetesinde okuduğu bir makaleden “Düşman ırcalını tahkir etmek ve ezmek beşerî bir vazifemizdir. Onların, gerek mensup oldukları muhitleri içinde ve gerek bütün beşeriyet nazarında her türlü haysiyet ve nüfuzu kırılmalıdır.” pasajını aktardıktan sonra tepkisini şu sözlerle ortaya koyar: “Fakat bu tehditleri İngilizler yalnız Türkler hakkında tatbik edebildiler. Ne Bulgaristan, ne Avusturya-Macaristan, ne de Alman ırcalından hiçbir kimse bizim duru-

mumuza maruz kaldı!" Ağaoğlu'nun, ABD başkanı Wilson'ın ortaya attığı ve milliyetlere göre yeni siyasi sınırlar belirleyen self-determinasyon siyasetine yönelttiği keskin eleştiriler de son derece düşündürücü ve önemlidir. "Wilson iflas etti. O kadar etti ki, hattâ kendisi bile ne yaptığını bilemiyor. Meydana bütün milletlerin kendi mukadderatına malik oldukları fikrini attığı halde kendisi bizzat herkesten evvel İngilizlerin Mısır üzerinde drekturasını tasdik etti. Fakat Mısır'ın yanı başındaki bedevî Hicaz Arapları ve ahalinin üçte birini teşkil edemeyen Yahudileri müstakil bir hükûmet haline getirdi. Türkler hesabına bir Ermenistan kurmak istediği halde İngiltere'nin yanı başında İrlanda, Hindistan ve saire unutuluyor." Geçtiğimiz yüzyılın koşullarını belirleyen ve toplumlar arasındaki eşitsizliği besleyen politik ilkeler hakkındaki bu saptamalar, bugün dahi çoğu yakın dönem tarihçisinin farkında olmadığı bir gerçeği ifşa etmektedir.

Asıl hastalığın Avrupa'nın kendisinde olduğu kanaatinde olduğunu, İngiltere'nin kendi değerlerine ihanet ettiğini yazan Ağaoğlu, bir yandan da sürgün bulunduğu yıllarda İngiliz basını, özellikle *Times* gazetesini yakından izlemekten geri durmaz. İlgisi ve okumaları salt Osmanlı Devleti'nin yakın geleceği ile sınırlı kalmamış, dünyadaki yeni gelişmeler üstüne de düşünmüş, daha önceki görüşlerini gözden geçirmiştir. Malta sürgününü izleyen dönemde Ağaoğlu'nun Batı uygarlık değerleri konusundaki görüşlerinin belirgin bir değişim gösterdiğini öne sürmek yanlış olmaz. Hatta İngiliz kültürüne sempatisinin zihninin derinliklerinde bu yıllarda yer ettiğini öne sürmek güç olmayacaktır. Batı uygarlığının üstünlüğüne, Doğu (İslam ve Buda-Brahman) uygarlıklarının çöküşünün ise kesinleştiğine dair görüşleri berraklık kazanmıştır. Nitekim bu değişimin izlerini "Üç Kültür" başlıklı makalesinde ve Malta'da kaleme almaya başladığı *Üç Medeniyet* adlı eserinde görmek mümkündür.*

Ağaoğlu'nun Limni'de tutmaya başladığı günlüğün Malta'ya götürülmeden hemen önce kesintiye uğraması, ne yazık ki Malta koşulları hakkındaki gözlemlerinden yoksun kalmamıza sebep oluyor. Ama Gökalp'in Malta tasviri belirli bir fikir verecek niteliktedir. Polverista Kışlası'ndan yazdığı mektuplarından birinde ailesine şöyle yazar: "Bulunduğumuz yer, Malta'daki üserâ karargâhlarının en iyisidir. Burası zabitlere ve küçük zabitlere aileleriyle oturmak üzere yapılmıştır. Bina üç kattır. Her katta on daire vardır. Demek ki otuz aile burada barınabilir. Her dairede iki üç oda ile bir banyo odası var-

* Malta sürgünü hakkındaki bazı gözlemlerine *Üç Medeniyet* adlı kitabında da yer verdiğini belirtmeliyiz. Ancak burada, Batı'ya yönelik ifadelerindeki eleştirelilik adeta buharlaşmıştır.

dır. El yıkamak, banyo etmek için daireden çıkmaya hacet yok. Daima akan musluğu var. Her taraf elektrikle mücehhez. Demek ki Avrupa'daki büyük otellerden birinin içindeyiz." Gene de, bütün sürgünlerin aynı şartlar altında yaşadıklarını düşünmemek gerekir. Tutuklu erler için düzenlenmiş kamplarda şartlar daha kötüdür.

Gayrimüslimlere kötü muamelede bulunarak savaş suçu işledikleri iddiasıyla suçlandıkları halde, haklarında herhangi bir somut ve gerekçeli delil bulunamayan Malta sürgünleri iki yılı aşan tutukluluk süreleri sonunda, Ankara hükümetinin de baskısı sonucu serbest bırakıldılar. Aralarında eski ordu komutanı Ali İhsan Paşa'nın da bulunduğu 16 kişilik bir grup 1921 yılında sürgünden kaçmayı başarmış ve kaçanların bir bölümü Milli Mücadeleye katılmıştır. Başlangıç ve bitiş tarihleri göz önünde bulundurulduğu zaman, Malta sürgünü ile Anadolu'daki Milli Mücadelenin hemen hemen üst üste çakıştığı görülür. 1919-1922 yılları, Türkiye'deki gelişmelerin en kritik safhasını oluşturur. Bir yandan Milli Mücadele sürerken seçkin bir politik kadronun İngilizler tarafından alıkonulup pasifleştirilmesinin bir anlamı olmalıdır. Meselenin bu yönünün de aydınlatılması gereği bulunmaktadır. Tahliye-den sonra Malta sürgünlerini yepyeni bir ortam ve koşullar beklemektedir. İmparatorluk fiilen sona ermiştir ve Ankara merkezli yeni bir rejim kurulmaktadır. Sürgünlerden bir bölümü inzivaya çekilirken, diğerleri büyük bir enerji ve şevkle yeni Türkiye'nin yaratılması işine koşulacaktır.

Son olarak, Ağaoğlu'nun günlüğünün yayınlanma serüveni hakkında bilgi verelim. "Mütareke ve Malta Hatıraları" ilk defa, Ağaoğlu'nun kurucusu ve başyazarı olduğu *Akın* gazetesinde, "Gündelik Hatıra Defterimden" ibaresiyle, 29 Mayıs-19 Ağustos 1933 tarihleri arasında tefrika edildi. Hatıraların kaleme alındığı tarihin başlangıcının 21 İkinci Kânun 1918 olduğu görülüyor. Ancak notlar 3 Temmuz 1919 tarihinde kesintiye uğramaktadır. Bu tarihten itibaren Malta'dan tahliyenin gerçekleştiği 1921 Mayısına kadar geçen döneme ait yazarın başka notlarına ulaşamadık. Dolayısıyla Ağaoğlu'nun ilk kez *Akın*'da yayımlanan günlüğünü, "Mütareke ve Malta Hatıraları" başlığını taşımakla birlikte, eksikli bir metin olarak görmek gerekir. Çünkü günlüğün tamamı, yazar henüz Limni'de tutsak iken kaleme alınmıştır. Biz de bu nedenle Sosyologca Kitapları dizisi içinde yayımladığımız kitaba "Mütareke ve Sürgün Hatıraları" başlığını uygun gördük. Hatıraların eksikli olması elbette değerini azaltmıyor; Malta sürgün edebiyatı içinde anlatımı, olaylara bakış açısı ve yüksek duyarlılığı itibariyle öne çıkan değerli bir metin olarak görülebilir. Kitabın "Sürgün Dönüşü" başlığını taşıyan son kısmı hatıralara bir bütünlük kazandırmak amacıyla tarafımızdan eklenmiştir. Bu kısım daha önce Ağaoğlu'nun kızı Tezer Taşkiran tarafından "Ne İdik Ne Olduk?" başlığıyla *Hayat Mecmuası*'nda (Cilt: 1, Sayı: 6-10, Şubat-Mart 1978) yayımlanmıştır.

Ahmet Ağaoğlu'nun, birçok açıdan dönemin koşulları ve sonrası gelişmeler hakkında yapılacak değerlendirmelere ışık tutacak nitelikte olan günlüğünün gün ışığına çıkmasında yardımlarını esirgemeyen sayın Hakkı Uyar'a ve 67 tefrika halindeki metni büyük bir emek vererek derleyen öğrencisi Tayfun Eroğlu'na teşekkürü borç biliyoruz. Hakkı Uyar kitaba sunuş yazısıyla da katkıda bulunuyor: "Ağaoğlu Ahmet'in Mütareke ve Sürgün Hatıraları" başlığını taşıyan yazı, bir tarihçi bakış açısıyla Ağaoğlu'nun metninin tanıtımını yaparak sürgünün belli bir yönüyle aydınlanmasını sağlıyor. Yazısının sonuna eklediği arşiv bilgileri de bu konuda araştırma yapacak olanları bekliyor. Azerbaycanlı kültürolog Mübariz Süleymanlı'nın Ağaoğlu'nun zihniyet değişimini sürgün koşulları bağlamında değerlendiren yazısı da konuya oldukça ilgi çekici ve değişik bir bakış getirmektedir. Kendisine teşekkür ederiz.

AĞAOĞLU AHMET'İN “MÜTAREKE VE SÜRGÜN HATIRALARI”

Hakkı Uyar*

Osmanlı Devleti'nin son kırk yılı (1878-1918), devleti kurtarma çabaları ve ülke aydınlarının kurtuluş yolu arayışları ile geçti. Bu arayışlar eklektik çözüm yollarının da ortaya çıkmasına yol açtı. İkinci Meşrutiyet'in ilanını sağlayan İttihat ve Terakki Cemiyeti de, homojen ideolojik kimliğe sahip değildi. İttihatçılar, “*Hürriyetin İlanı*”¹ (1908) ile sorunu kolaylıkla çözebilecekleri, *ittihad-ı anasır*'ı temin ederek imparatorluğu kurabilecekleri fikrindeydiler. Ancak ardı ardına gelen savaşlar zinciri (Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı) ve etnik sorunların tırmanması çözümün değil, çözülmenin sonuna gelindiğini açıkça gösterdi.

Mondros Mütarekesi'ni (30 Ekim 1918) takip eden dönemde,² İtilaf Devletleri açısından sorun Osmanlı Devleti'nin kalan topraklarını paylaşmaktı. Bunun alt yapısı, Birinci Dünya Savaşı sırasında yapılan gizli anlaşmalarla hazırlanmıştı. Böylece Şark Meselesi, İtilaf Devletleri lehine halledilmiş olacaktı. Mütareke; ordunun terhis edilmesi ve silahlara el konulması, Doğu Anadolu'nun Ermenistan'a verilmesi ve İtilaf Devletlerinin kendi güvenliklerini tehlikede gördüklerinde herhangi bir stratejik noktayı işgal edebilmelerine imkan sağlayacak bir nitelikte düzenlenmişti. İttihatçılar iktidardan düşmüş ve muhalifleri iktidara gelmişti. Ancak, İtilaf devletleri açısından İttihatçılar ve ordunun üst düzey subay kadrosu hâlâ büyük bir

* Doç. Dr., DEÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

¹ Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyetin İlanı, İkinci Meşrutiyet'in Siyasi Hayatına Bakışlar*, Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2004.

² Dönemin siyasi yapısı için bkz. *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt 2, *Mütareke Dönemi, 1918-1922*, İletişim Yay., İstanbul, 1999.

tehdit oluştuyordu. Çünkü, Mütareke sonrasında uygulanacak İtilaf Devletleri politikalarına (Mondros ve Sevr) engel oluşturabilecek bir güç olarak görülmekteydiler. İngilizler başta olmak üzere İtilaf devletlerinin tehdit olarak gördükleri İttihatçıların yerini kısa bir süre Kemalistler (milliyetçiler) alacaktı. Bu coğrafyada İtilaf Devletleri açısından bir diğer tehdit de Bolşeviklerdi.

İtilaf Devletleri, kendi politikalarının önündeki engeller olarak gördükleri İttihatçı liderleri (eski sadrazamlar, bakanlar, mebuslar...) ve belli başlı subayları, Padişah ve İstanbul Hükümeti'nin de işbirliği³ ile tutuklattı. Bekirağa Bölüğü'nde geçirilen birkaç aydan sonra bu isimler İngilizler tarafından Malta'ya doğru yola çıkarıldı. Sürgünlerin bir bölümü Malta'ya ulaşmadan Limni adasında Mondros limanına bırakıldı. 12 kişilik grubun arasında Ağaoğlu Ahmet de vardı. İngilizlerin elinde Burada tel örgüler arasında yaşanan sürgün hayatının tüm sıkıntılarını Ağaoğlu'nun günlüklerinde okumak mümkündür. Buradakiler de daha sonra Malta'ya götürülecektir.

Malta'ya sürülen isimlerin sayısı 150 civarındadır.⁴ Bunlar farklı zamanlarda ve farklı yerlerden Malta'ya getirildiler. Toplam sürgün süresi iki buçuk yıl kadardı. Mart 1919'da başlayıp Kasım 1921'e kadar sürdü.

Malta'ya sürülenlerin bir bölümü yaşadıklarını anılarında anlattılar. Bu anıların bazıları şöyle sıralanabilir:

Ali İhsan Sabis, **Harp Hatıralarım**, 5. Cild, Ankara, 1951.

Fevziye Abdullah Tansel, **Ziya Gökalp Külliyyatı - II, Limni ve Malta Mektupları**, Ankara, 1965.

Ziya Gökalp, **Malta Konferansları**, (Haz. M. Fahrettin Kırzioğlu), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1977.

Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше'nin Anıları, (Giriş: İsmail Arar), Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul, 1986.

Ömer Hakan Özalp, **Mehmet Ubeydullah Efendi'nin Malta, Afganistan ve İran Hatıraları**, Dergah Yay., İstanbul, 2002.

³ İstanbul Hükümetleri'nin Milli Mücadele karşısındaki politikası için bkz. Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, Cilt: I, **Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1998; Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, Cilt: II, **Son Meşrutiyet (1919-1920)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1998; Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, Cilt: III, **İç Savaş ve Sevr'de Ölüm**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 2010.

⁴ Malta sürgünlerine ilişkin liste için örneğin bkz. Fethi Tevetoğlu, **Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar**, TTK yay., Ankara, 1991, s. 119-127. Tevetoğlu, listenin 144 kişi olduğunu belirtmektedir.

Bu anılara ek olarak Tunaya'nın belirttiği⁵ Tarık Mümtaz Göztepe, Ahmet Emin Yalman, Hüseyin Cahit Yalçın ve Ali F. Türk geldi'nin anıları da dikkate değerdir.⁶

Malta sürgünleri hakkında yapılan bilimsel çalışmaların en kapsamlısı Bilal Şimşir'in kitabıdır:

Bilal N. Şimşir, **Malta Sürgünleri**, Milliyet Yay., İstanbul, 1976. Bu kitabın daha sonraki baskısı Bilgi Yayınları tarafından yapılmıştır (Ankara, 1985).⁷

Malta sürgünlerinden biri olan Ağaoğlu Ahmet, İkinci Meşrutiyet'ten Cumhuriyete kadar geçen süreçte -düşünsel düzeyde bazı farklılıklar gösterse de-, genel olarak liberalizm ile milliyetçilik / Türkçülük çizgisine sahiptir.⁸

Malta dönüşü ikinci ve üçüncü TBMM'lerde milletvekili olarak yer alan Ağaoğlu'nun 1930'lu yıllardaki belli başlı etkinlikleri arasında Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) içinde yer alması, Birinci Türk Tarih Kongresi'ne katılması, Üniversite hocalığı ve bu görevden ayrılışı, *Akın* gazetesini⁹ çıkarması ve yine aynı yıllarda Kadrocularla giriştiği ideolojik polemik sayılabilir.

SCF'nin düşünsel anlamda önderi olan Ağaoğlu, partinin program ve tüzüğünün hazırlanmasında önemli katkılar yaptı. Ağaoğlu, "*liberal görüşleri savunan, tek parti rejiminin denetimsizliğini ve CHP yönetimini eleştiren*" bir kişi olarak dikkat çekmekteydi.¹⁰ O, Parti kapandıktan sonra da diğer SCF'lilerin aksine CHP'ye girmedi, liberal görüşlerini yazılarıyla savunmaya devam etti.

Ağaoğlu, Kadrocularla giriştiği polemikte, "*genel olarak demokrasi, devletçilik ve (onların) çelişkiler*"i üzerinde durdu. Kadrocuların demokrasi ile ilgili

⁵ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, s. 47, dipnot 52.

⁶ Ahmet Emin Yalman'ın **Yakın Tarihte Gördüklerim Geçirdiklerim** adlı kitabının birinci cildi Malta tutukluluğu döneminin anlatımını da içermektedir. Hüseyin Cahit Yalçın'ın Malta günlüğü ise ilk defa 1934-35 yılları arasında "Malta Adasında Esaret Hatıraları" başlığıyla **Yedigün** dergisinde bir dizi olarak yayımlanmıştır. Ayrıca Rauf Orbay'ın **Cehennem Değirmeni: Siyasal Hatıralarım** (2 cilt, Emre Yay., İstanbul, 1993) kitabını da Malta hatıratı literatürü içinde anmalıyız.

⁷ Konuyla ilgili İngiliz belgeleri için yine Bilal N. Şimşir'in **İngiliz Belgelerinde Atatürk** kitabıyla (1. ve 2. ciltler), G. Jaeschke'nin **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri** adlı kitabı önemlidir. Bkz. Tunaya, a.g.e., s. 47, dipnot 50.

⁸ Taha Akyol, "Liberalizm ve Milliyetçilik", **Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce: Milliyetçilik**, Cilt: 4, İletişim yay., İstanbul, 2002, ss. 731-750.

Ağaoğlu'nun fikir dünyası için bkz. Ufuk Özcan, **Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği, Yüzyıl Dönümünde Batıcı Bir Aydın**, Donkişot yay., İstanbul, 2002; François Georgeon, "Ahmet Ağaoğlu: Aydınlanma ve Devrim Hayranı Bir Türk Aydını", **Toplumsal Tarih**, sayı: 36, Aralık 1996, ss. 28-35.

⁹ *Akın* gazetesi hakkında bkz. Hakkı Uyar, "1930'larda Türkiye Basınında 'Liberal' Muhalefet: Ağaoğlu Ahmet'in *Akın* Gazetesi", **Toplumsal Tarih**, sayı: 41, Mayıs 1997, ss. 43-50.

¹⁰ Çetin Yetkin, **Atatürk'ün Başarısız Demokrasi Devrimi: Serbest Cumhuriyet Fırkası**, Toplumsal Dönüşüm yay., İstanbul, 1997.

görüşlerine karşı çıktı. Demokrasinin yerine otoriter ve totaliter görüşlerin ağırlık kazandığı 1930'ların dünyasında Ağaoğlu, Kadrocuların demokrasi-nin çöküşüne ilişkin yazılarına itiraz etti ve demokrasiyi savundu.¹¹

Tek parti yönetiminin gittikçe pekiştiği bir ortamda Ağaoğlu, CHP'ye muhalif ve liberal söylemiyle dikkat çeken **Akın** gazetesini çıkardı. 1930'la-rın otoriter, devletçi ortamında liberal düşünceyi savunan Akın, ortamın da elverişsizliği nedeniyle uzun ömürlü olmadı. Bununla birlikte Akın, 1930'lar Türkiye'sinde **Serbes Cumhuriyet** gazetesi ile birlikte ender nitelik-teki liberal gazetelerden biridir. Dönemin otoriter ortamında sesi boğulup gitse de ve kısa ömürlü olsa da, Türkiye liberalizminin tarihindeki önemli köşe taşlarından biridir.

İlk sayısı 29 Mayıs 1933 Pazartesi günü çıkan Akın gazetesi, toplam 119 sayı yayınlandı. Yayın hayatı, 24 Eylül 1933 tarihli 119. sayısı ile sona erdi. İs-tanbul'da yayınlanan ve başyazarı Ağaoğlu Ahmet olan gazetenin alt başlığı şu: "*Yevmi-Siyasi-İçtimai-Müstakil Türk Gazetesi*".

Gazetenin sahibi ve umumi neşriyatı idare eden yazı işleri müdürü ise Hacı Ağa Oğlu Yusuf Ziya Bey'di. Yusuf Ziya Bey, gazetenin çıkışından ka-pandığı tarihe kadar aynı görevi görüyor. Ağaoğlu Ahmet'in 10 Ağustos 1933 tarihinden itibaren başyazarlarına rastlanmıyor. Bu tarihten sonraki baş-yazarlar imzasız olarak çıkıyor. Gazetenin 24 Ağustos 1933 tarihli 88. sayısına kadar, gazetenin künyesinde Ağaoğlu Ahmet başyazar olarak görülmekte. 25 Ağustos 1933 tarihli 89. sayıdan itibaren Ağaoğlu Ahmet'in ismine künye-de rastlanmıyor. Ağaoğlu'nun başyazar olarak görüldüğü dönemde, gazete-de Ağaoğlu Ahmet'in "*Mütareke ve Malta Hatıraları*" (67 tefrika, 29 Mayıs-19 Ağustos 1933 tarihleri arasında) da yayınlandı.¹²

Ağaoğlu'nun tarih atarak günlük şeklinde tuttuğu notlar ne yazık ki eksik-tir.¹³ Hatıraların bir bölümü Bekirağa Bölüğü'ndeki günlere ve geri kalanı da

¹¹ Temuçin Faik Ertan, **Kadrocular ve Kadro Hareketi**, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1994, ss. 170-172. Ağaoğlu'nun Kadrocularla olan polemikleri ayrıntılı olarak şu kitabında yer al-maktadır: Ağaoğlu Ahmet, **Devlet ve Fert**, İstanbul, 1933.

¹² Gazetenin ilk sayısı 8 sayfa ve fiyatı 5 kuruş. Sonraki sayılarda gazetenin sayfa sayısı 4'e fi-yatı 3 kuruşa düşüyor.

Ağaoğlu'nun *Akın* gazetesi ile ilişkisini kesmesi konusunda sadece Abidin Nesimi'nin anılarında bilgiye rastlayabildik: Abidin Nesimi, **Yılların İçinden**, Gözlem yay., İstanbul, 1977, s. 130.

¹³ Hatıralar hakkında Tarih Vakfı'nın organize ettiği bir sempozyumda sunulan bir bildiri için bkz. Ayşe Gün Soysal, "Ahmet Ağaoğlu ve Malta Güncesi", **IV. Uluslararası Tarih Kongre-si, Tarih yazımında Anı ve Yaşamöykülerinden Yararlanılması**, İstanbul, 12-14 Ekim 2001. İnceleme imkanı bulamadığımız bu bildiri için bkz. <http://www.tarihvakfi.org.tr/icerik.asp?icerikId=14> (son erişim: 26 Eylül 2010); http://www.ata.boun.edu.tr/instructors/ayse_gun_soysal.htm (son erişim: 26 Eylül 2010).

Limni'deki esaret günlerine aittir. Dolayısıyla hatıralarda Malta günleri yer almamaktadır. Bu hatıraların devamı Malta sonrasına ilişkindir. Daha doğrusu Malta'dan dönüşünü ve Anadolu'ya geçişini anlatmaktadır. Şubat-Mart 1978'de *Hayat Mecmuası*'nda yayınlanan hatıraların bu bölümü de günlük şeklinde tutulmuştur. Ağaoğlu'nun Ankara'daki ilk günlerini ve heyecanını ortaya koymaktadır.¹⁴

Ağaoğlu Mütareke ertesinde, Aralık 1918'de İstanbul'a geldi. Geldiği günlerdeki ortamı, iki ayrı İstanbul'u günlüğüne şöyle kaydeder:

İstanbul'un göğü kara bulutlar ile kapalı. Şiddetli ve fırtınalı bir yağmur şehri yıkamış, ıslatmış, artık yağmur dinmişti. Fakat yağmur damlaları bir sis perdesi gibi havada sanki asılı duruyordu.

Buna rağmen Beyoğlu tarafı şen şatırdı, bütün evler, mağazalar, oteller ve lokantalar sanki büyük bir bayram imiş gibi donatılmıştı. İngiliz, Fransız ve Yunan bayrakları evlerin pençelerinden mağazaların kapılarından sarkıyor, sokaklar baştanbaşa halkla dolu. Gezenler arasında hâkî elbiseleri ile, kibirli ve gururlu yürüyüşleri ile herkesin dikkatini çeken İngiliz zabıtları kızgın kızgın konuşuyorlar, küfürler savuran Fransız askerleri, sarhoş Yunan bahriyelileri ötekine berikine çatıyorlar. Ara sıra bir Fransız müfrezesi müzika ile sokaktan geçiyor, halk alkışlıyor, "yaşasın Fransa", "yaşasın İngiltere", "yaşasın Yunanistan" bağırıyor. Bazen bir kafiye genç Rumlar vatansever şarkılar okuyarak halkın içinden geçiyor ve bütün evlerin pencerelerinden, dükkân ve mağazalardan "zito! zito!" nidaları yükseliyor.

Sokaklarda fesli hemen yok gibidir, ara sıra yolunu şaşırmış bir fesli görünürse de, hemen saklanmaya, karanlık yan sokaklardan birisine sığınmaya çalışıyor. Vaktinde bunu yapamayanın hemen fesi alınıyor ve bin bir gülmeler, kahkahalar ve hakaretler arasında parçalanarak havaya savruluyor.

Şehrin Beyoğlu kısmı eğlencelere dalmış iken Haliç'in öteki tarafı başka bir manzara gösteriyordu. Eminönü'nden Topkapı'ya ve Eyüp'e kadar bütün o geniş saha sanki bir mezar kesilmişti! Sokaklar derin bir karanlık içine çökmüş, kimseye rast gelinmiyordu! Kapanmış kafeslerden gelen sönük ışıklar, mezarlar üzerine yanan kandilleri andırıyordu, insan sesi işitilmiyordu. Ara sıra terk edilmiş bir kedinin acı miyavlamaları, sahihsiz köpeklerin ümitsiz havlamaları insana anlatılması güç bir vahşet hissi veriyordu. İstanbul sanki yerin dibine girmiş; Yenikapı'dan Eyüp'e kadar sıralanan o muhteşem âbideler, eski harabeler arasında yıkılmış mabetlerin enkazlarını andırıyordu. Bu ıslak hava, bu boş ve karanlık sokaklar, mabetleri bürümüş bu elem, ardı arkası gelmeye-

¹⁴ Hatıraların *Akın* gazetesindeki kısımlarıyla *Hayat Mecmuası*'ndaki kısmını bir araya getirerek yayınlayan ve notlayan Ufuk Özcan'ı bu çabasından dolayı kutlalım.

cek bir felâket ve matem hissi ile insanı içinden ürpertiyordu; fakat bu, yalnız bir matem de değildi: Evlerine tıkanmış, harikle alâkayı kesmiş Türkler, dünyadan da saklanıyorlar, insanlardan da çekiniyorlardı! Evet! Haricin beriki tarafı hem utanıyor, hem içinden kendisini yiyor! Ve bu hal onun sokaklarının taşlarında, evlerinin kafeslerinde, camilerinin şerefelerinde apaçık gözükmekte idi!.. Her şey başını aşağı dikmiş, çekiniyor ve içinden ağlıyor! Ben de aylardan beri ayrıldığım aileme utanarak, ağlayarak kavuştum!

Ağaoğlu, günlüklerinde İtilaf Devletleri'nin politikaları karşısında izlenilen teslimiyet politikalarına yer yer isyan etmekteydi. İstanbul'a geldikten kısa bir süre sonra hastalanan Ağaoğlu, 14 Mart 1919 tarihinde Fransız askerlerince gözaltına alındı ve 19 Mart'ta Bekirağa Bölüğü'ne gönderildi. Ağaoğlu'nu burada kalabalık bir grup bekliyordu ve onlara yenileri de eklenecekti. Bu süreçte onları üzecek bir olay meydana geldi: Ermeni meselesi nedeniyle Boğazlıyan Kaymakamı Kemal bey'in idamı...

Ameliye Beyazıt meydanında icra edildi; hemen bizim gözümüz önünde oldu. Pencerelerden bakıyorduk, darağacının uçlarını görüyorduk. Herkes ağlıyor, hapishane memurları, zabitler ve biz ağlıyoruz. Neferler küfürler savuruyorlar; padişaha, hükûmete lânet ediyorlar. Ben de derinden sarsıldım; gözümün önünde zekâsı, terbiyesi, akli ve metaneti ile herkesin dikkat ve alâkasını celbetmiş olan bir Türk gencinin birdenbire yarım saat içinde imha edilmesi, bana idam cezasına karşı beyanı güç olan bir nefret ve haşyet hissi verdi! Birçok memleketlerden bu cezanın kalkmış olmasının sebebinin bu dakikada anladım!

12 Nisan 1919 tarihinde günlüğüne şöyle bir not düşüyor Ağaoğlu:

Alemdar gazetesi bugünkü nüshasında Kemal Bey'in idamından bahsederken diyor ki: "İttihatçıların evlâdı yetim, kadınları dul kalmalı ve hanımanları sönmelidir."

Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya gönderileceğini Bekirağa Bölüğü'nde iken öğrenen Ağaoğlu, bu konuda günlüğüne şunları yazar:

Anafartalar kahramanı Mustafa Kemal Paşa Anadolu'ya askerî müfettişi umumî tayin edildi. Müşarünileyhin [adını] harp esnasında çok işittim ise de maalesef kendileri ile görüşmek şerefine nail olamadım. Çanakkale'yi arkadaşlarla beraber ziyaret ettiğimiz zaman Anafarta'ya giden grup arasına giremedim.¹⁵ Fethi Bey yakın dostu imiş. Fethi Bey kendilerinden sitayişle bahsediyor.

¹⁵ 16 Temmuz 1915 tarihinde gazeteci, yazar ve şairlerden oluşan bir grup savaş alanını ziyaret etmek üzere İstanbul'dan Çanakkale'ye gelmişti. Bunlar arasında Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Ömer Seyfettin ve Mehmet Emin (Yurdakul) gibi isimler bulunuyordu. Bkz. Utkan Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1988, s. 39.

Anadolu'da vaziyet gittikçe karışıyor ve işte Mustafa Kemal Paşa oraya, halkı teskin ve silahların toplanmasını kolaylaştırmak için tayin ediliyordu!

Ağaoğlu, 25 Mayıs'ta yani İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalinden sonra günlüğünde Hasan Tahsin'den söz eder. Bunu günlüğüne o tarihte mi yazmıştır gerçekten, yoksa sonradan mı ilave etmiştir?

İzmir vak'ası esnasında, elinde Yunan bayrağını tutarak İzmir sahiline çıkan ilk Yunan zabitanı öldüren ve evvelce Bakston biraderlere Bükreş'te suikast icra etmiş olan *Hukuk-u Beşer* gazetesi sahibi Hasan Tahsin Bey İzmir'de şehit olmuştur. Maatteessüf İstanbul gazeteleri bu vak'a hakkında hemen hiçbir şey yazmadılar!

Ağaoğlu'nun günlüğüne 29 Mayıs 1919 tarihini attığı gün, Malta'ya gönderilmek üzere sabah erkenden uyandırıldıklarını söylüyor. Ağaoğlu'nun günlüğüne attığı bir sonraki tarih de 29 Mayıs tarihini taşıdığı için, bu tarih 28 Mayıs olmalı... Nitekim, pek çok kaynakta 28 Mayıs'ta, 78 kişinin İstanbul'dan Princess Ena gemisiyle yola çıkarıldıkları belirtilmektedir.¹⁶ Malta'ya sürgün kararı karşısında Ağaoğlu'nun günlüğüne yazdıkları, ruhsal yapısını açıkça ortaya koymaktadır:

Bugün alessabah saat beş buçukta bizi Bekirağa Bölüğü'nde alelâcele kaldırdılar. Malta'ya gideceğiz! Bu haber bizi yıldırım gibi çarptı! Namussuz, alçak hükûmet!

...

Sonra millet ve devlet bakımından bu ne feci bir haldi! Şimdiye kadar tarihte bir devletin kendi evlâdını kendi eliyle düşmanlarına teslim etmiş olduğu görülmemiştir. Osmanlı devleti kedi gibi kendi yavrularını yiyor. Böyle bir muhitte cemaat ve devlet işleri ile meşgul olmak ne büyük hata!

Ertesi gün, Malta yolcularının bir bölümü Limni'de indirilir:

Ağaoğlu Ahmet, Şükrü Bey (Maarif nazırı), Sait Halim Paşa, Abbas Halim Paşa, Mahmut Kâmil Paşa, Mithat Şükrü Bey, Kemal Bey, Ziya Gök Alp Bey, Hacı Âdil Bey, Hüseyin Tosun Bey, Ali Münif Bey ve Halil Bey.

Limni'de tel örgüler arasında kötü koşullarda yaşayan sürgünler, güçlüklerle edindikleri eski İngiliz gazetelerinden gelişmeleri takip etmeye çalışmaktayken, dünyanın ve Türkiye'nin içinde bulunduğu koşulları, İtilaf devletlerinin hem kendi aralarındaki ve hem de kendi içlerindeki sorunlara vakıf olmaya çalışmaktaydılar. Bu süreçte kendi aralarında da tartıştıkları, fikir ayrılıklarına düştükleri gibi zaman zaman ciddi moral bozuklukları ve sağlık sorunları da yaşamaktaydılar.

¹⁶ Örneğin bkz. Tunaya, a.g.e., s. 47; Tevetoğlu, a.g.e., 120.

Dünyadaki gelişmeleri takip ederken koşulların direniş için uygun olduğu tespitini yapan Ağaoğlu, Padişah-Halife ile İstanbul Hükümeti'nin teslimiyetçiliğine isyan etmekteydi:

Bu düşünceler kalbimi parçalıyor. Çocuklarımız, bütün gelecek nesiler, sefil, Vatansız, perişan olacaklardır! vaziyetimiz Yahudilerin vaziyetinden bin kat daha fena olacak!..

Almanya ve Avusturya'nın imzaladıkları barış antlaşmasından sonra uzun analizler yapan Ağaoğlu, ülkesinin geleceği ve imzalayacağı barış antlaşması ile ilgili endişelerini de dile getiriyor:

İstanbulsz, İzmirsiz bir Türklük tasavvur etmek cinnettir. İstanbul'un yokluğu ile Türklük de mahvolmuş addedilebilir. O zaman dünyanın her tarafından alâkası kesilmiş, bütün irfanı ve iktisadî cihazlarını haiz olan bir noktadan mahrum edilmiş, iktisaden pek düşkün, pek aşağı ve pek iptidaî bir halde bulunan, irfanen henüz kendisini bulmağa başlamış bir millet bu kadar ağır bir darbenin altından artık kendisini nasıl kurtarır?

Ağaoğlu'nun yayınlanan ve yarım kalan anılarındaki son tarih 24 Haziran 1919 tarihi taşıyor. Ülkesinin geleceği ile ilgili endişelerini sayfalar dolusu yazan Ağaoğlu'nun Limni adasındaki bulunduğu limanın Mütareke'nin imzalandığı Mondros olması da talihin ya da tarihin garip bir cilvesi olsa gerektir.

Limni'deki 12 kişi daha sonra Malta'daki sürgünlerin yanına götürüldü. Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde yer alan mebusların 11'i de İstanbul'un işgal edildiği gün İngilizler tarafından Malta'ya sürüldü. Bunları daha sonra başka sürgünler de izledi. Bu esirlerin bir bölümü Birinci ve İkinci İnönü Savaşı'nı izleyen süreçte serbest bırakıldı. İlk serbest bırakılanlar arasında Ağaoğlu Ahmet de vardı (12 Nisan 1921).¹⁷ Sürgünlerin bir kısmı da kaçmıştı. Geri kalanlar ise, Milli Mücadele'nin lider kadrosunun esir aldığı İngiliz tutsakların Sakarya Savaşı sonrasında serbest bırakılmasıyla kurtulmuşlardır. Anadolu'daki Kemalist hareket, Malta'ya sürülenler karşılığında Anadolu'daki İngiliz tebaasından olanları (Rawlinson başta olmak üzere 29 kişi) tutuklayarak, onları İngilizlere karşı koz olarak kullanmaya yönelmişti.¹⁸

Malta'daki sürgünlerin önemli bir bölümü kurtulduktan sonra Ankara'ya dönerek, Milli Mücadele'ye katıldılar. Ağaoğlu da bunlardan biriydi. Ankara, sürgünleri kurtarmak için elinde tuttuğu İngiliz esirlere ek olarak, Malta'daki sürgünlerin ailelerinin ekonomik sorunlarıyla ilgiliydi. Nitekim,

¹⁷ İlk serbest bırakılanlar 40 kişiydi. Ziya Gökalp, Halil Menteşe ve Hüseyin Cahit Yalçın'ı bunlar arasında anmak gerekir.

¹⁸ Şimşir, **Malta Sürgünleri**; Tunaya, a.g.e.

Ocak 1921’de Ziya Gökalp ve Ağaoğlu’nun ekonomik sıkıntı çeken ailelerinin durumunu gündemine almıştı.¹⁹

Ankara Hükümeti’nin Malta sürgünleriyle yakından ilgilendiği Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi’nde yer alan şu belgelerde de açıkça görülmektedir:

Tarih: 9/10/1920 Sayı: Dosya: Fon Kodu: 272..0.0.71 Yer No: 31.29..6.

Ülke yararlarına aykırı hareketlerden tutuklu iken Malta’ya sürülen kişiler arasında bulunan memurların görevlerine son verildiği, emeklilerin de maaşlarının kesildiği.

Tarih: 21/10/1920 Sayı: 274 Dosya: 245-25 Fon Kodu: 30..18.1.1Yer No: 1.15..10.

Malta’da mevkuf bulunan zabitanın maaşları hakkında kanun tasarısı.

Tarih: 20/1/1921 Sayı: Dosya: 2454 Fon Kodu: 30..10.0.0 Yer No: 204.392..4.

İngilizler tarafından Malta’ya sürülen Ziya Gökalp ve Ağaoğlu Ahmet’in sıkıntıda olan ailelerine yardım edilmesi.

Tarih: 24/3/1921 Sayı: Dosya: 2456 Fon Kodu: 30..10.0.0 Yer No: 204.392..6.

Malta’da sürgünde bulunan ve Londra Konferansı’na göre hepsi serbest bırakılmayan Türklere yardım edilmesini isteyen Kastamonulu Abdülkadir oğlu Hilmi’nin mektubu.

Tarih: 25/3/1921 Sayı: Dosya: 2456M Fon Kodu: 30..10.0.0 Yer No: 204.392..7.

Lozan Konferansı’na göre Malta’da sürgünde bulunan ve bir kısmı serbest bırakılan Türklerin seçiminde simsarların rol oynadığını şikayet eden İzmir Milletvekili Tahsin’in mektubu.

Tarih: 15/5/1921 Sayı: 861 Dosya: 245-29 Fon Kodu: 30..18.1.1 Yer No: 3.20..9.

İngilizlerin Malta’ya sürdüğü Kars Valisi Revanlı Mehmed, Polis Komiseri Musa ve Kazanlı Polis Mamilof Muhiddin ve Kağızman Mutasarrıflığı’nda Ermenilerin şehit ettiği Arslan’ın ailelerine maaş bağlanamayacağı

Tarih: 25/5/1921 Sayı: Dosya: 2458M Fon Kodu: 30..10.0.0 Yer No: 204.392..10.

Mütarekeden sonra firar edenlerle, Malta’ya sürgün edilenlerin listesinin hazırlanarak gönderilmesi.

Tarih: 26/5/1921 Sayı: Dosya: 2459 Fon Kodu: 30..10.0.0 Yer No: 204.392..11.

Malta’da sürgün bulunan 112 kişinin nerede olduklarının bildirilmesi.

Tarih: 26/6/1921 Sayı: 968 Dosya: 245-30 Fon Kodu: 30..18.1.1 Yer No: 3.25..19.

¹⁹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 204.392..4.

Malta'ya sürgün edilen emekliler ile azledilenlerin hak ettikleri maaşlarının ödenmesi.

Tarih: 28/6/1921 Sayı: 980 Dosya: 51-3 Fon Kodu: 30..18.1.1 Yer No: 3.26..11.

Malta'da tutuklu bulunanlar ile Mısır'da 15.000 esiri kasten sakat bırakan İngiliz doktor ve subaylarına dair TBMM'ye verilen önerge hakkında yapılacak işlem.

Tarih: 2/11/1921 Sayı: 1153 Dosya: 245-31 Fon Kodu: 30..18.1.1 Yer No: 3.35..4.

Serbest bırakılan Malta esirlerinden yardıma muhtaç olanlara para verilmesi.

Tarih: 7/12/1921 Sayı: 1254 Dosya: 39-21 Fon Kodu: 30..18.1.1 Yer No: 4.40..14.

Malta tutuklularından olup, resmi belgeleri İstanbul'da kalan Korgeneral Abdüsselam Paşa'ya 967 sayılı Karara göre emekli maaşı verilmesi.

Tarih: 18/1/1922 Sayı: 1327 Dosya: 15-2 Fon Kodu: 30..18.1.1Yer No: 4.45..3.

Malta'ya sürülüp Anadolu'ya iltica eden ve İstanbul Hükümetince azledilen Macit'e azil maaşı verilmesi.

Ağaoğlu'nun Malta'dan İstanbul'a dönüşü 28 Mayıs 1921'dir. Eve döndüğünde Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Başkanı Neriman Nerimanov'un bir davet mektubuyla karşılaşır. Ağaoğlu'nu resmen Azerbaycan'a davet eden bu mektuba Ağaoğlu şu yanıtı verir:

Pek aziz ve muhterem Neriman Beyefendi,

Eski bir dost hakkında gösterdiğiniz büyük teveccühe karşı çok minnettar ve müteşekkirim. Fakat üç türlü düşünce beni bu teveccühten yararlanmaktan menediyor;

- 1. Temsil ettiğiniz fikir sistemine katılmamaktayım,*
- 2. Türkler için tek kurtuluş imkânının Osmanlı Türklüğünde bulunduğu hakkında sizce de bilinen eski fikir ve kanaatim,*
- 3. Beni esaretten kurtararak bana yeniden can ve varlık vermiş olan Ankara'ya koşmanın benim için bir namus borcu olduğu fikrim.*

Ağaoğlu'nun milliyetçi ideolojisini ve Sovyet karşıtı düşüncelerini bu cevapta görmek mümkündür. Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Bey'in maddi yardımı ve desteği ile Ankara'ya ulaşmak için yola çıkan Ağaoğlu, Ankara yolunda yaşadıklarını da notları arasına almıştır. Ankara yollarına düşerken, Malta'da kurduğu Ankara hayalini de anlatmaktaydı:

Ankara nedir, nasıl bir yerdir? Orada neler oluyor? Henüz uzaktan bile bir fikrim yoktu. Fakat buna rağmen o benim dostum, her gece ruhumda beslediğim, yaşadığım idealim olmuştu. Ah! Malta'da o biktırıcı, usandırıcı, birbirinin aynı gün-

lerin getirdiği bitip tükenmez geceleri geçirmek için yanlarımıza batan demir karyola üzerine yaslanarak gözlerimi yumuduğum zamanlar, Ankara önüme dikiliyor ve dimağımı sabahlara kadar meşgul ediyordu. O, yalnız bir müminin takdis ettiği bir mabet, bir Kâbe, bir Kudüs değildi. O, yıkılmış bütün bir ümidin, çökmüş bütün bir imanın, bozulmuş bütün bir binanın, ölmüş bir dünyanın yeniden canlanmasını, dirilip geri gelmesini işaret eden bir semboldü.

İstanbul'dan vapurla İnebolu'ya gelinir. İnebolu o dönemde Anadolu'nun giriş kapısı gibidir. Kontroller de sıkı bir şekilde yapılmaktadır. Nitekim sıkı kontrollerden Ağaoğlu'nun Malta'da tuttuğu günlükler de nasibini alır:

Eşyama, elbiselerimi, kağıtlarımı birer birer incelediler. Kağıtlarım arasında, Malta esareti sırasında tutmuş olduğum notlar ve hatıralar vardı. Bu hatıralar benim için çok değerli idi. Aralarında, belge olmak üzere, İngiliz ve Fransız gazetelerinden alınmış parçalar da vardı. Memur bu parçaları yırtmaya koyuldu. Dayanamadım, üzerine atıldım, ellerini tuttum. Bunların belge olduğunu, Ankara'ya telgraf çekerek cevap alınmıncaya kadar kağıtları yanında tutup yırtmamasını o kadar ısrarla istedim ki, memur bütün sertliğine rağmen razı oldu. Hemen Hamdullah Suphi Bey'e telgraf çektim, durumu anlattım ve ancak ertesi gün gelen cevap üzerine kağıtlarımı iade olundu.

Günlüklerde halkın ve özellikle de köylülerin yaşadığı sefaleti tüm çıplaklığı ile anlatmaktadır. Aralıksız ve uzun savaş yıllarında yitirilen erkekler nedeniyle neredeyse köylerde erkek yoktur. Kalan erkekler de cephededir. Kadınların büyük bir bölümü ise kağı arabalarıyla cephane taşımaktadır; kalanlarıyla tarlada çalışmaktadır. Köylerdeki çocuklara ise yaşlılar bakmaktadır.

Zorlu bir yolculuktan sonra Ağaoğlu, Ankara yakınlarına gelindiğinde duygularını şöyle ifade eder:

Ankara'ya bir Mümin'in mukaddes bir şehre girerken taşıdığı duygularla giriyordum. Ben orasını bütün Türklük için bir Kâbe, bir Kudüs olarak görüyordum. Oraya derin bir şükran, içten bir iman, yüksek bir dilek duygusu ile giriyordum. Orası beni düşmanların elinden alan kurtarıcı bir tapınaktı. Orası yurtsuz ve ocaksız kalmış Türklerin yurt ve ocakları için savaşılan bir kahramanlar yatağı idi. Orası onuru kırılmış Türklüğün şeref ve haysiyeti için talih ve kaderle çarpışan efsanevi şövalyelerin bir ocağı idi, Ben bu ilahi mücadeleye karışmakla hem şükran borcumu ödemiş, hem de hayatıma ve varlığıma bir mana vermek fırsatına nail olacağım.

Ankara'da eski dostlarıyla buluşan, İttihatçılardan duyulan tedirginliği hisseden Ağaoğlu, Hamdullah Suphi Bey tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya takdim edilir:

İttihat ve Terakki Partisi tarafından (Ocak) olmak üzere yapılmış bir garip bina-ya geldik. Birbirine çatılmış sade keresteden ibaret, tek katlı, uzun koridorlu olan bu yapı, şimdi karınca yuvası gibi kaynıyordu. Ta dış duvarından ufaklık birkaç basamaklı merdivenine, merdivenin yanından koridorun o bir ucuna, etraftaki odalara

kadar, her yer millet temsilcileri ile dolu! Bunların devamlı gelip gidişleri, grup grup görüşmeleri, ciddi tavırları, bu mütevazı binada gördükleri işin büyüklüğünü kavramış insanlar olduklarında şüphe bırakmıyordu. Sarık ve kalpak, çizme ve haki asker üniforması, bu ciddi yüzlere saygı telkin eden bir yücelik veriyordu. Bu topluluk, şimdiye kadar gördüğüm toplulukların hiç birine benzemiyordu. İlk bakışta bile derin ve değişiklik olduğunda şüphe bırakmıyordu. Evet, bunlar başka bir ruh, başka bir kalp taşıyan başka insanlardı.

Ardından Ağaoğlu, Mustafa Kemal Paşa tarafından Milli Mücadele lehine propaganda faaliyetleri yürütmek üzere Doğu illerine (Doğu Karadeniz dahil) gönderilir. Bu dönemdeki halka moral aşlamak ve Milli Mücadele lehine teşvik etmek üzere gönderilen irşat heyetlerinden birinde Anadolu'yu dolaşan Ağaoğlu, bir köyde çocuklarla yaptığı konuşmayı notları arasına almış:

- "Kızım" dedim, "adın ne?"

- "Ayşe."

- "Baban var mı?"

- "Yok."

- "Anan var mı?"

- "Var."

- "Nerede?"

- "Tarlada."

Bir erkek çocuğa sordum:

- "Adın ne?"

- "Tosun."

- "Baban var mı?"

- "Yok."

- "Anan var mı?"

- "Var."

- "Nerede?"

- "Araba ile hükümete gitti."

- "Ne için?"

- "Bilmem."

Öteden büyücek bir kız:

- "İnebolu'dan askere eşya taşımak için."

Anlaşıldı. Bütün çocuklar yetimdirler. Anneleri ise ya tarlada veya mühimmat ve erzak taşımakla meşgul.

Aynı köyden konuştuğu yaşlı bir kadın da iki oğlunu Çanakkale'de şehit verdiğini, bir oğlunun da cephede olduğunu söyler. Onun da gazi olup dönmesi dileğine de şu yanıtı verir:

- "Ah, evladım ben onu düşünmüyorum. (Çocukları göstererek) Allah bu yetimlere acısın. Bu yerlerin gavur ayağında çiğnenmesini bana göstermesin."

Yaşlı kadının söyledikleri ve Anadolu'daki yetimlere ilişkin Ağaoğlu'nun yazdıkları Falih Rıfkı Atay'ın *Zeytindağı* kitabındaki *Allahaismarladık* adlı yazıyı hatırlatmaktadır.

1921 yılının yaz aylarında Anadolu'daki irşat faaliyetlerine başlayan Ağaoğlu, 1921 yılı sonunda Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü'ne atandı. Milli Mücadeleye yaptığı hizmetlerin ardından yeni Türkiye'nin kurucuları arasında yer alacaktır.

AHMET AĞAOĞLU'NUN ZİHNİYETİNE TESİRLERİ BAKIMINDAN SÜRGÜN YILLARI

Mübariz Süleymanlı*

XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarını kapsayan Türk düşünce tarihini araştıranlar, yaratıcılığı kadar şahsiyeti, hayatı ve yaşadığı devri de karmaşık ve tezatlarla dolu olan Ahmet Ağaoğlu'nun bütün eserlerinin bir araya getirilmesinin, hatta eserlerinin mükemmel bir bibliyografyasının hazırlanmasının bile ne kadar güç bir şey olduğunda birleşirler. Şurası bir gerçektir ki, "elli yıldan fazla süren kızgın, fırtınalı, hem de aralıksız bir yaratıcılık yolu izleyen, adı Paris'ten Bakü ve Tiflis'e, Saint-Petersburg ve Moskova'ya, daha sonra İstanbul ve Ankara'ya, nihayet bütün Türkiye ve Yakın Doğu'ya yayılan, felsefe, tarih, iktisadiyat ve din tarihine, edebiyat, hukuk, sosyoloji ve uygarlık meselelerine hasrolunmuş ciddi bilimsel-teorik ve publisist eserlerin müellifinin, faal kültür, bilim ve siyaset hadiminin",²⁰ 1890'lardan itibaren dünyanın birçok ülkesinin arşiv ve kütüphanelerinde bulunan yazılarını toplamak ve neşretmek şerefli olduğu kadar ağır bir iştir. Ayrı ayrı kişiler tarafından görülmesi çetin olan bu işe birçok araştırmacı zahmet sarf etseler de, henüz tam bir neticenin ortada olmaması gerçeği bu saha uzmanlarını yeni yeni çalışmalara sevk etmektedir. Bu anlamda, yaklaşık yüzyıl önceki birçok tarihi olaya ışık tutan *Mütareke ve Sürgün Hatıraları*'nın ilk defa kitap olarak yayınlanması girişimi takdire layık bir çabadır. Ahmet Ağaoğlu'nun bu eserini yayına hazırlayan Ertan Eğribel ve Ufuk Özcan'ı gördükleri iş münasebetiyle tebrik ediyorum.

Ahmet Ağaoğlu'nun *Mütareke ve Sürgün Hatıraları* baştan başa ziddiyetli olaylar ve bakışlarla doludur. Kendisinin de "üç senelik buhran devri" ola-

* Doç. Dr., Azerbaycan Devlet Medeniyet ve İncəsənət Üniversitesi

²⁰ Kemal Talibzade, *Almed Ağaoğlu ve Onun 'Rus Edebiyyatının Umumi Seciyeleri Eseri', Seçilmiş Eserleri*, 2. cilt, Bakü: Azərneşr, 1994, s. 305.

rak adlandırdığı bu sürgün hayatının genel tasviri bu zıddiyetleri bütün çıplaklığı ile ortaya koymaktadır. Gerek Doğu-Batı medeniyet farklılıklarına, savaş ve barış, hak ve adalete ilişkin yaklaşımlarda görüş ayrılıkları, gerek İstanbul'un şen-şatır insanları ile matem tutan ve kan ağlayan ahalisi, Türkiye hudutları dahilinde düşman işgal ve esaretine boyun eğmiş bulunan sultan hükümeti ile Anadolu'nun milli mücadele kadrosu arasındaki zıddiyet, gerekse de Ağaoğlu'nun Bolşevizm ile milli harekât, Azerbaycan ve Türkiye arasında kalması gibi olgular tarihi olaylardaki ve şahsi düşüncelerdeki buhranlı yaşantıları aksettirmektedir.

İşgalci, istilacı emperyalist devletlerin işbirlikçisi İstanbul iktidarının ahlak düşkünlüğünün, ihanetinin sebeplerini açıklayan Ağaoğlu'nun ruhsal durumunu anlamak için devrin tarihi olaylarını, toplumsal-siyasal durumunu göz önünde bulundurmak gerekir. Çünkü 1919-1921 yıllarının tarihi gelişmelerini, dünyada baş gösteren değişiklikleri, Türkiye'nin içine düştüğü buhranlı durumu derinden araştırmadan, sürgün yıllarında kaleme alınmış eserlerin yazılma şartlarını dikkate almadan Ağaoğlu'nun konumunu, dünya görüşünü ve ideallerini, ahlaki duruşunu, kültür ve medeniyet gibi soyut kavramlara bakışını değerlendirmek mümkün olmaz. Ama şurası açıktır ki, zaman ve mekândan, maddi ve manevi koşullardan bağımsız olmayarak ülkenin bağımsızlığı, bireyin özgürlüğü ve demokratik toplum kuruculuğu Ağaoğlu'nun kişiliğinin en önemli değerlendirme miyarlarıdır.

Malta sürgünü döneminde Ağaoğlu'nun dünya görüşünde çelişkili değişiklikler baş göstermiş, kendisinin ve ailesinin çetin zorluklara maruz kalması onda bir tür siyasi nihilizm sapmasına yol açmış, hatta hayatının belirli devirlerine ilişkin pişmanlığını belirten açıklamalar yapmıştır. Ancak bütün bunlar, bağlı olduğu ülkenin emperyalist devletlerin tasallutundan kurtulması için kurtuluş yolu arayan bir aydının psikolojik çatışmalarının geçici bir ifadesinden başka bir şey değildir.

7 Aralık 1918'de faaliyete başlamış olan Azerbaycan parlamentosunun kararına²¹ esasen, Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıtmak amacıyla Versay Barış Konferansı'na gönderilen temsilciler heyetinin üyesi olarak Bakü'den ayrılan Ahmet Ağaoğlu'nun Tiflis, Batum ve İstanbul'daki duruma ilişkin malumatlarından başlayarak Limni tutsaklığı ve sürgün sonrası gelişmeleri gözlerimiz önünde canlandıran *Mütareke ve Sürgün Hatıraları*, yazarın toplumsal ve siyasi görüşlerini ve ruhsal durumu hakkında da bizlere bilgi ver-

²¹ *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) Parlament (I. kitap, Stenografik Hesabatlar)*, Bakü: "Azerbaycan" Neşriyatı, 1998.

mektedir. Ağaoğlu'nun sürgün hayatı, toplumun bir ferdi, aydını olarak ona ve ailesine birtakım zorluklar getirmiştir. Ülkesinin maruz kaldığı haksızlıklar karşısındaki duyduğu manevi sıkıntılara sürgün hayatının sefaleti ve ailesiyle ilgili ıstırap dolu düşünceler eklenmiştir. Ama bütün bu sıkıntılara ve mahrumiyetlere rağmen kalemini bırakmayan, dünya durumuna dair bilgisini artırmaya çalışan Ağaoğlu ülkesinin kurtuluşu için gerek Batı'nın gerekse Rusya'nın toplumsal-siyasal kuruluşlarındaki olumlu örnek ve deneyimlerden yararlanma yollarını aramıştır. Mondros'ta iken, İngilizlere birçok dilekçe yazarak suçsuz olduğunu tekrarlamıştır. Her defasında da: "Lütuf ya da af istemiyorum. Acınmayı ya da bağışlanmayı asla kabul edemem! Ben adalet istiyorum."²² Haksızlığın, adaletsizliğin, türlü gayri insani muamelelerin hüküm sürdüğü bir dönemde Ağaoğlu psikolojik sarsıntılara maruz kalmış, "hatta hayatının belirli devirlerini abes yere kurban vermesi hakkında pişmanlık notları ile fikirler söylemiş, Marksizm tefekkür tarzına müspet münasebetini ifade etmiştir."²³

Aslında Ağaoğlu gerek sürgün döneminde yazdığı yazılarında, gerekse sonraki eserlerinde farklı teorilerin insanlığa faydalı olan değerli cihetlerini almaya çalıştığı gibi, Marksizm karşısında da kesin bir inkâr yolunu tutmamış, onun eleştirel tahlilini yapmıştır. Çünkü Ağaoğlu Marksizmi daha sonra Sovyetler Birliği'ndeki tahrif olunmuş hali ile değil, çağdaş Batılı teorilerden biri olarak tahlil etmiştir.

Marksist okulun tarih teorisini kısmen kabul eden Ağaoğlu'na göre, bu okulun iddia ettiği veçhile maddiyat ve iktisadiyatın insanlığın gelişmesi ve tarihin ilerlemesi üzerine derin ve geniş bir tesir icra ettiğine şüphe yoktur. Gerçekten maddi şartlar ve ihtiyaçlar bireylerde olduğu kadar toplumda da büyük bir rol oynamaktadır. Ancak bu faktörün dışında, maddi faktör ile aynı derecede önemli ve etkili ruhsal ve manevi faktörler vardır ki, Marksist okulun en büyük kusuru bu faktörleri inkâr etmesidir. Toplumlar bireylerden oluşur. Bireyler ise bir madde ile birlikte bir zihin, bir kalp de taşırlar. Maddi ihtiyaçlarını temine ne kadar muhtaç iseler, zihin ve kalbin de ihtiyaçlarını temine o derece muhtaçtırlar.²⁴ Ağaoğlu'na göre: "Bazen şeref, namus, haysiyet gibi mücerret ve manevi kıymetler bizi ekmek ve su ihtiyacı kadar mustarip eder ve bunların temini için ölüme kadar varırız."²⁵

²² F. Gülseven, "Ahmed Ağaoğlu'nun Hayatı, Fikirleri, Siyasi ve Sosyal Mücadeleleri", *Azerbaycan*, Sayı: 268, Ankara, 1989, s. 90-96.

²³ Hüseyinov Şahnezer, *Ahmed Bey Ağaoğlu'nun Dünya Görüşü*, Bakü, 1998, s. 9.

²⁴ A. Ağaoğlu, *İhtilal mi, İnkılap mı?*, Ankara, 1942, s. 53-54.

²⁵ A. Ağaoğlu, *İhtilal mi, İnkılap mı?*, Ankara, 1942, s. 54.

Sürgün yıllarının Ağaoğlu'nun zihniyetine tesirlerini öğrenmek bakımından, onun aynı dönemde yazmış olduğu eserleri, mektup ve hatıraları önemli kaynaklar olarak değerlendirilmelidir. Bu kaynaklar incelendiğinde öyle bir kanaate varmak mümkündür ki, Ağaoğlu'nun bazen tereddüt ve tartışmalara yol açan perişan hali, hem o vakte kadarki hem de daha sonraki ideallerine, siyasi anlayışına, dünya görüşüne tamamıyla zıttır. Ancak bu durumu maddi ve manevi buhran ve sarsıntıların bir neticesi olarak görmek gerekir. Çünkü Malta sürgünü sırasında karşılaştığı haksızlıkları *Üç Medeniyet* eserinde ve "Malta Hatıraları"nda tafsilatı ile şerh eden müellif bir süre kötümserliğe kapıldığını itiraf etmektedir: "Ah! Keşke talih bana levhanın bu tarafını görmeyi nasip etmemiş olsaydı!"²⁶ İçine düştüğü bu kötümserlik tarihi şartlara ve duruma göre tabii sayılmalıdır. Çünkü kendisinin de yazdığı gibi, "Şimdiye kadar tarihte bir devletin kendi evlâdını kendi eliyle düşmanlarına teslim etmiş olduğu görülmemiştir. Osmanlı devleti kedi gibi kendi yavrularını yiyor."

Ağaoğlu sürgün hayatı yaşamaya mecbur edilen kişiler arasındaki gayri insani ilişkileri detaylı bir şekilde tasvir eder. O, doğal felaketler sırasında, doğuştan birbirine düşman kesilmiş vahşi canlıların bile birbirine yakınlaşmasını nazarda tutarak, aynı felakete uğramış, aynı toplumun fertleri arasında da karşılıklı yardım ve dayanışmanın olması gerektiğini belirtir. "Halbuki Malta bunu göstermedi. Gelir gelmez parçalandık. Sayımızdan fazla kısımlara bölündük. Bu bölünme fikir ve duyguların, ahlak ve tabiatların uygunluğuna göre değil, sırf cepteki paranın miktarına göre yapıldı. Zaten düşünce ve duygu birliği hiç yoktu. Demek ki yaşamak, ne olursa olsun yaşamak! Düşmanın olayları, tahkirleri altında, bin türlü alçalışla bulaşmış olsun, gene yaşamak!"²⁷

Sürgün sırasında İngilizlerin gayri insani davranışlarına karşı kendisinin protesto ve itiraz sesini yükseltme girişimlerine arkadaşlarının lakayt tutumlarını hatırlayan Ağaoğlu üzüntüsünü şöyle ifade eder: "İnsan neticede elde etmese bile kendisine karşı yapılan haksız ve fena muameleyi daima ret ve protesto etmelidir. Varsın neticesiz kalsın, varsın hatta zalimleri daha ziyade şiddete sevk etsin! Hakkın müdafaası kendi başına ve bizzat bir zevktir. Bundan dolayı daha ziyade şiddeti reva görenler yollarında uzun müddet devam edemezler. Çünkü onlar da insandır, onların da vicdanlarında hakka karşı ister istemez bir hürmet, bir tazim vardır."

²⁶ A. Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, İstanbul, 1972, s. 55.

²⁷ A. Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, İstanbul, 1972, s. 57.

Aynı devlet ve hükümeti, parti ve idealleri temsil eden yüksek mevki sahipleri arasında birliğin olmamasına üzülen Ağaoğlu'na göre bir yerde aynı talihi, aynı mahrumiyeti yaşayan şahısların ekseriyeti ruhi ve manevi bakımdan birbirlerinden çok farklılıklar gösterdiler: "Aramızda dünyalarca mesafeler olan ve yekdiğerimize hiçbir nevi çimento ile bağlanmamış fertleriz."

Yenilginin sebeplerini de zihniyet ve karakter farklılığına bağlayan Ağaoğlu dövuşen her iki tarafı mukayese ederek şöyle yazıyor: "(Avrupalılar) Yalnız kendi hukuklarına ve bu hukuku müdafaa yolunda mücadele edenlere hürmet ederler. Fakat biz hâlâ bu hakikati anlayamadık. Padişah ve etrafını almış olan budalalar zannettiler ki memleketi Avrupalılara teslim ve zillet ibraz etmekle kurtarabilirler. Halbuki onlar zillet ve meskenete katlandıkça, ötekiler küstahlıklarını, tecavüzlerini arttırdılar. Hükümdar ve hükümet namdar kumandanlarını, memleketin güzide adamlarını teslim etmekle namuslarından bile vazgeçmiş oldukları halde ötekiler tarafından bir zerre bile merhamet ve şefkat ibraz olunmadı."

Ağaoğlu İngilizlerin onlara gayri insani davranışlarda bulunmalarına karşılık olarak neredeyse teşekkür, rıza bildiren bir müracaat teşebbüsüne katılmıyor, protestolarını her fırsatta ifade ediyor. Bu konuda bir İngiliz yetkilisiyle tartışmasını şöyle yazıyor: "Vahşi hayvanlar gibi demir örgüler altına alınarak zincirli kapılar arkasından et parçaları almak benim haysiyet-i beşeriyemi tahkir ediyor. Ben aç kalmayı bu gibi hallere bin kere tercih ederim, fakat bu maddî mülâhazaların fevkinde olarak günahımın ne olduğunu, neden buralara kadar sevk edilmiş bulunduğumu, hangi kaide ve kanuna göre esir-i harp telâkki edildiğimi anlamak isterim. Eğer beni bir şeyle itham etmek istiyorlarsa ben derhal bir mahkeme, bir hâkim talep ediyorum. Bana sözünüz nedir?"

Bu mücadeleler sonunda Ağaoğlu bir kez daha şu kanaate gelir: "Hakkını arayan daima muhteremdir. Hürmete lâyık olmak için hakikaten muhterem olmalıdır. Maatteessüf biz şarklılar bu hakikati idrak edememişiz. Mese-lâ bizler ki memleketin mümtaz adamlarıyız, böyle olduğu halde cebrî ve maddî kuvvete karşı anlaşılmaz bir itaat göstermekteyiz. Hak ve hukuku aramak kimsenin aklına bile gelmiyor. Haksızlıklara baş eğerek, mutavaatla, mülâyemetle, ses çıkarmamakla hakkın teslim olunacağını zannediyoruz. Bu belki bizim gibi keyfi muamelelere alışkın muhitler için doğrudur. Fakat ale-lûmum Avrupa ve bilhassa İngiliz ahval-i ruhiyesi nokta-i nazarından bu tasavvur hakikate muvafık değildir. Avrupalılar zulüm ve cefaya karşı feryat ve tezallümü, nale ve figanı, lûtf ve merhamet dilenmeyi en az hürmete lâyık bir zaaf addederler. Bu gibi zaafılar gösterenleri nefrete ve istihkara daha ziyade müstahak görürler. Onlardan kat'iyen müteessir olmazlar. (..) Bilâkis haksızlığa karşı kalplerinde isyan ve galeyan duyanları, hakkı müdafaa

edenleri -ister müsmün olsun, ister olmasın- muhterem tutarlar. Hatta onları şiddetle cezalandırsalar bile yine içlerinden hürmet duyarlar. Fakat maatteessüf biz hâlâ Avrupa'nın bu en iptidaî ruhî hususiyetini anlayamadık. Zillet ve meskenetle İngiliz ve Fransızların merhamet ve şefkatlerini talep etmeye koyulduk. Padişah'tan başlayarak bizlere kadar hepimiz zillet irtikâp ettik ve mukabilinde merhamet yerine şiddet, şefkat yerine hakaret geldi."

Ağaoğlu'na göre "hakperestlik bir zihniyettir. Başkalarına ve kendi şahıslarına hürmet etmek hassası böyle arzu ile, söylemek ile hasıl olur şeyler değildir! İktidar mevkiinde başkalarını hakir görerek hak ve hakkaniyete riayet etmeyenler cebri kuvvetlerden başka şeyler tanıyamazlar; esaret halinde de başkalarından hak ve hakkaniyete riayet etmek hassası beklemeler ve o yol-daki teşebbüsleri de faydasız addederler."

Sürgün arkadaşları arasında da mağlubiyyetin sebeplerine ilişkin çelişkili açıklamalar getirilmektedir: "Sait Halim Paşa bütün felâketlerimizin sebebi-nin kendimiz olduğunu, Ziya Bey ise Avrupa'da olduğunu iddia ediyorlar. Ziya Bey bütün felâketlerin Avrupa'dan gelmiş olduğuna, Avrupa'nın fena niyetle işlerimize karışarak bizi faaliyetten akim bırakmasına atfederdi. Sait Halim Paşa ise aksine bütün felâketlerin bizim cehaletimizden ve ehliyetsizliğimizden gelmiş olduğunu iddia edip durdu. Halbuki iki taraf da haklı idi. Bizim ehliyetsizliğimiz güneş kadar aşikâr olduğu gibi, Avrupa'nın da bu ehliyetsizlikten istifade ettiği reddedilemez bir hakikattir."

Zahiren malumatlı, zeki olan Türklerde bu hâlet-i ruhiyenin kökenini esasen nihayetsiz ve hudutsuz egoizmde, iradesizlikte ve gayri muayyenlikte gören Ağaoğlu'na göre: "Zavallı Türkü kendi ruhundan ayırmışlardır. Tarih tarih olalı efendi ve müstakil yaşamış olan bu millet, birtakım esaret ve zillet altında asırlarca inlemiş olan milletlerin mutantan fakat boş, parlak fakat çürük üsluplarına kapılmış, kendi benliğini kaybetmiştir."

Sürgün hayatının bu güçlükleri azmış gibi, Ağaoğlu'nu daha çok sarsan "üst tabaka"nın ahlaksızlığı, İstanbul hükümetinin onursuzluğu ve ihaneti olmuştur. Onun fikrince Malta'daki sürgünler ne kadar gayretsizlik ve la-kaydi göstermiş olsalar bile vatana ihanet gibi bir küçüklüğü göstermezler-di. "Burası muhakkak. Fakat acaba bu fazilet midir? Vatana ihanet etmemek, milleti satmamak! Bu ne demektir? Bunlar hep sıradan adamların da vazifesi değil midir? Önderlik iddiasında bulunan adamlardan, bu gibi menfi sıfatların üstünde, daha yüksek ve müspet faziletler istemek tabii değil midir?"²⁸

²⁸ A. Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, İstanbul, 1972, s. 57-58.

Malta sürgünündeki rezaleti yürek acısı ile anlatan Ağaoğlu, bütün bunları İstanbul'da iktidarda olanlarda mukayese edildiğinde bağışlanması mümkün bir hal sayar. Çünkü onlar her ne kadar kendi aralarında anlaşmazlık içine düşmüş ve yılgınlık göstermiş olsalar da millete ihanet kimi alçaklığa meyletmediler. Halbuki son halife Abdülmecid İstanbul'da İngilizlerle işbirliği içindeydi. İktidar sahipleri tahtlarını korumak için İngiliz misyonerleri karşısında şeref ve liyakatlerini satıyorlardı. Böylesine acı bir manzarayı itiraf etmek zorunda kalan Ağaoğlu, bir taraftan İstanbul iktidarının doğurduğu bu rezalet, diğer taraftan Ankara'nın milli bağımsızlık davası gibi bir harekât içinde oluşunu kıyaslamaktadır! Ağaoğlu daha sonra da bu konuya parmak basmıştır: "Beşerde akıl ve zekâ, iktidar ve istibdat hasseleri kaldıkça bir kısmının diğer kısım üzerinde üstünlüğü, bir kısmının diğer kısmını idare etmesi zaruri ve tabii olarak kalacaktır. Şekl-i hükümet ne olursa olsun milletler daima mahdud bir azlıktan ibaret olan zümre tarafından idare olunmuşlar ve olunacaklar. Mesele yalnız bu azlığın müracaat ettiği ilhamın menbaından ve mahiyetinden, idare-i devlete verdiği şekil ve istikametten, takip ettiği gayelerden ibarettir. Asıl mühim ve canlı mesele budur."²⁹

Nihayet, Mustafa Kemal Atatürk'ün: "Malta esaretine karşılık Anadolu'daki İngiliz esirleri serbest bırakılacak" kararından sonra Malta sürgününde olanlar İngiliz esirleri ile değiştirilir ve Ağaoğlu da İstanbul'a doğru bin bir güçlükler karşılaştacağı yolculuğa çıkar. Böylelikle, iki yıldan fazla süren sürgün hayatı sona erer. Malta mahkumlarını getiren gemi İtalya sahillerine demir atar. Azerbaycan'da bağımsız Sovyet Cumhuriyetinin kurulduğunu ve onun başına çoktan tanıdığı fikir ve mücadele dostu Neriman Nerimanov'un geldiğini öğrenen Ahmet Ağaoğlu doğduğu ülkeye gitme kararını verir. Hatta İtalya'nın Torino şehrinden Neriman Nerimanov'a gönderdiği 21 Mayıs 1921 tarihli mektubunda bu konuyu etraflı bir şekilde ifade eder. Aslı Rus dilinde olan bu mektup *Komünist* gazetesinin 19 Şubat 1921 tarihli 109. sayısında aşağıdaki kayıtlarla yayınlanmıştır:

"Doktor Neriman Nerimanov yoldaşımız namına Azerbaycan'da maruf ve meşhur Ahmet Agayev'den bir mektup alınmıştır ki, Rusçadan tercümesini tamamıyla aşağıda derc ederiz."

Ahmet Ağaoğlu'nun dünya görüşünün ve onun sosyalist devrimine ilgisini öğrenmek bakımından mühim bir belge olan bu mektupta şöyle deniliyordu: "Muhterem Neriman! 26 aylık esaretten sonra nihayet serbest bırakıldım ve başka arkadaşlarımızla beraber getirilip bizim kurtarıcımız olan An-

²⁹ A. Ağaoğlu, *İhtilal mi, İnkılap mı?*, Ankara, 1942, s. 39.

kara hükümetinin Roma'daki temsilciliğine teslim edildik. (..) Doğrusunu söylemek gerekirse, şimdi bile bilmiyorum ki, beni niçin hapsedmişlerdi ve şimdi hangi sebeple azat ediyorlar? Bu uzun müddet zarfında ne kadar cismani, maddi ve manevi eziyetler çektiğimi, tahkirler ve istihzalarla karşılaştığımı tasavvur edemezsiniz. Benim ailem İstanbul'da kalıp benden az eziyet çekmiyordu. Ben iki defa size müracaat ettim; ailem de aynı şekilde müracaat etmiştir. Olabilir ki, bizim istidalarımız ya size gelip yetişmemiştir veya siz muavenet etmek imkânı elde edebilmemişsiniz."

Profesör Vilayet Quliyev'in araştırmalarından³⁰ öğreniyoruz ki, Malta mahkumlarını İngilizlerin elinden kurtarmak için Ankara hükümeti ile birlikte Azerbaycan Halk Komiserleri Sovyeti'nin başkanı Neriman Nerimanov da mümkün olan bütün yollara başvurmuştur. Hatta Nerimanov Bakü'de tutulan İngiliz esirleri ile Malta sürgünlerini mübadele etmek girişiminde de bulunmuştu. Bu gerçek Ahmet Ağaoğlu'nun mektubunda da itiraf olunur: "Bakü'de bulunan İngiliz esirleri hadiselerinden ve bizi halas etmeye çalışmanızdan, bizi unutmadığınız malumumuz idi. Görünüyor ki, siyasi vaziyetten dolayı bunu icra etmek mümkün olmamıştır. Bununla beraber gerek ben, gerekse arkadaşlarım teşebbüslerinize karşı size minnettarız."

Ama mektup yalnız iki büyük Azerbaycan aydını arasındaki ilişkileri aydınlatan biyografik çaralarla dikkati çekmiyor. Bu dikkate değer belge aynı zamanda Malta sürgününde Ahmet Ağaoğlu'nun düşüncelerinde, siyasi bakışında görünen önemli dönüşümü haber vermektedir. Ağaoğlu mektubunda şöyle yazıyordu: "'Şersiz hayır olmaz' demişler. Bu esirlik müddetinde ben çok okudum, fikirleştim, düşündüm. (...) İngiliz dilini esaslı surette öğrendikten sonra onun sayesinde ve Fransız dilinin katkısı ile Garp kültürünün esasları hakkında çok okudum. Size de malum olduğu gibi, Müslüman milletlerinin dillerini de bildiğimden ben çoktan lazımcına Şark'ı bilirdim. (...) Bütün bu mütalaalar, düşünceler ve bu müddette görmüş olduğum tecrübeler beni derin ve kati bir imana getirdi ki, ister Şark'ta, isterse Garp'ta bütün içtimai usul ve içtimai kuruluş yalan, kaba arzu, güçlülerin güçsüzleri ezmekleri üzerinde durmaktadır; o şeye ki medeniyet, hürriyet, müsavât deniliyor, zehirli bir yalan, alçak bir riyakârlıktır ki, onların sayesinde ancak kaba zulüm ve haksızlık saltanatı kurulabilir. Bu usul-ü idare öz yalan riyakârlığı ile devam ettikçe beşeriyete kurtuluş yoktur ve beşeriyet eziyete mahkumdur. Ondan ötürü yegâne kurtuluş halihazırda Rusya'da hükümferma olan ideal sayesinde mümkündür. Ben bu harekâtın rehberlerine, beşeriyetin

³⁰ Vilayet Quliyev, *Ağaoğlular*, Bakü: Ozan, 1997, s. 37.

halaskârlarına, istirahat, muhabbet ve saadet için insaniyete doğru yol gösteren peygamberlere bakan gibi bakarım. Bu, Şark için de yegâne kurtuluş yoludur. İşte Şark'ı esaretten halas edecek ve onunla beraber Garbı da kurtarabilecek budur.”

İngilizlerin eliyle gönderildiği mahrumiyetlerle dolu ve adaletsiz sürgün, Türkiye’de ve Azerbaycan’da Avrupa emperyalistlerinin yarattıkları sarsıntı bir zamanlar Batı’yı ilerlemenin, medeniyetin beşiği sayan, Batı’dan öğrenmeye çağıran Ağaoğlu’nun dünya görüşünde ciddi değişiklik yaratır. O, despotik, gerilikçi Şarkı da, emperyalist Garbı da aynı katiyetle reddeder. İnanır ki, “bu usul-ü idare öz yalan ve riyakârlığı ile devam ettikçe beşeriyete kurtuluş yoktur ve beşeriyet eziyete mahkumdur.” Ve ne kadar garip olsa da, Ağaoğlu’nun nazarı bu defa kuzeye, Rusya’ya yönelir. O, insanlık için kurtuluş yolunu Bolşevikler ideallerinde, “Rusya’da hükümferma olan idealde” görür. Onun fikrince, Rus devriminin rehberlerinin büyüklüğü onların emperyalist istismar usullerini reddederek kurmaya başladıkları yeni toplumda “kendi milli kaderlerini tayin, milletlerin federasyonu ve dahili işlerde milletlerin ihtiyarat-ı prensiplerini” esas tutmalarında idi. Ağaoğlu Rus devriminin ideallerini “Şark’ı esaretten halas edebilecek ve onunla beraber Garbı da kurtarabilecek” bir kuvvet olarak değerlendiriliyordu.³¹

Bu mektubunda kendisinin ahval-i ruhiyesini duygusal bir tarzda ifade eden Ağaoğlu’nun dünya görüşündeki zıddiyetlere temas eden Prof. Şahnezar Hüseyinov’a göre, onun Marksist düşünme tarzına ve Rusya’daki devrim olumlu bakışının sebepleri buhranlı sürgün yıllarının kötülüklerinde aranmalıdır.³² Böyle bir psikolojiyle yazılmış olan mektupta bildiriyordu ki: “Biz Şark milletleri bütün varlığımızla bu ideale iltihak ederek Şark namına onun vücuda gelmesine hizmet etmeliyiz. Alelhusus, İslam Şark’ı onu kabul edecek ve bütün Asya’yı, Afrika’yı kendi arkasına alarak, bütün Garp’ı da onun karşısında secde etmeye mecbur edecek, zahmetkeş sınıfı³³ istismara alan emperyalistlerden onu halas edecektir. Bu anlamda Bakü fevkalade tarihi bir rol oynayabilir. İslam Asya’sının yol merkezinde bulunan Bakü öz coğrafi ve iktisadi vaziyeti sayesinde bütün Asya tebligatı³⁴ için rahatlıkla bir merkez halini alabilir. Bu tebligatı teşkil etmek bir vazifedir.”

Ağaoğlu, emekçi sınıfların çıkarlarını ifade edecek, gerek Batı’yı gerekse Doğu’yu kendi arkasına almasını sağlayacak bir ideal aramaktadır. O, İslam

³¹ Vilayet Quliyev, *Ağaoğlular*, Bakü: Ozan, 1997, s. 37.

³² Hüseyinov Şahnezar, *Ahmed Bey Ağaoğlu’nun Dünya Görüşü*, Bakü, 1998, s. 9.

³³ Emekçi sınıf, proletarya.

³⁴ Propaganda.

dünyasında her türlü ileri liberal-demokratik yönde gelişmeyi ve hareketi destekliyordu. Tesadüf değildir ki, o, Türkiye’de cumhuriyetin kuruluşunu, onun ilk başkanı olan Atatürk’ün siyasi demokratik kuruculuk vasfını, dahi- li ve harici siyasetini müdafaa ediyor, bu alanda onun meslektaşları rolünde fa- aliyet gösteriyordu. Sovyet diplomatı S. Aralov hatıralarında³⁵ Ağaoğlu’nun dünya görüşünde sosyal-demokrasi prensiplerinin varlığından bahsediyor- du. Ağaoğlu’nun manevi tekâmülü Avrupa Aydınlanmasının, evrensel fikir- lerin, dünyanın büyük düşünürlerinin hümanist fikirlerinin, mahalli-millî ve İslami değerlerin ve onların zemininde şahsi, subjektif tahlil süzgecinden geçmiş kanaatlerin kavşağında gerçekleşmiştir.³⁶

Nihayet, Ağaoğlu yalnız teorik mülhazalarla, tarihi fikirlerle yetinmi- yordu. O, somut faaliyet göstermeye hazır idi ve genç Azerbaycan Sosyalist Cumhuriyeti’ne hizmet etmeyi teklif ediyordu: “Muhterem doktor, eğer be- nim nazariye ve imanımın samimiliğine ehemmiyet verip de bir yararlılık göstereceğime inanırsanız, emrinize geçmek için bir sözünüzü bekliyorum. Açık söyleyelim: Beni bu işe yönelten hususi bir sebep de var. Benim elli bir yaşım vardır. İhtiyarlığım yaklaşıyor. Birkaç yıllık kuvvetim kalmıştır. Ben isterdim ki, bu yıllarımı doğduğum vatanıma ithaf edeyim, son çağlarımı orada geçireyim, vatanımın toprağında defin olayım.”

Mektubundaki fikirleri bakımından Ağaoğlu ne kadar samimi olsa da, şü- rası tarihi bir gerçektir ki, Neriman Nerimanov’a bu satırları yazdığı sırada bir yol ayrımındaydı. O, Ankara ile Bakü arasında sıkışıp kalmıştı: “Beni An- kara’ya celp ediyorlar ve orada yine geniş faaliyet imkânı veriyorlar. (..) Va- tanım imtina ederse, ben oraya gidiyorum.”

F. Gülseven’in yazdığına göre Ağaoğlu 28 Mayıs 1921 tarihinde İstanbul’a varmıştı.³⁷ Bu sırada N. Nerimanov’dan aldığı cevap mektubunda Azerbay- can’a davet ediliyordu. N. Nerimanov, Ağaoğlu’nu derhal Bakü’ye, yeni hü- kümette yüksek bir vazifeye davet etmişti. Görünen o ki, Türkiye’ye geldik- ten sonra Ağaoğlu “Azerbaycan mı, Türkiye mi?” dillemmasında ikinciye üs- tünlük vermiş, bütün Türklerin halas yeri saydığı yeni Türkiye’ye hizmeti amorf Sovyet rejimine kulluktan üstün tutmuştu. Bütün bunların neticesi olarak Doktor Nerimanov’a ikinci tarihi mektubunu yazmıştır.

Bu mektubunda N. Nerimanov’un samimiyetini değerlendiren Ağaoğlu, onu Azerbaycan’a davet ettiği için duyduğu minnettarlığı bildiriyor ve da-

³⁵ S. Aralov, *Vospominaniya sovetskogo diplomata*, Moskova, 1960.

³⁶ Hüseyinov Şahnezer, *Ahmed Bey Ağaoğlu’nun Dünya Görüşü*, Bakü, 1998, s. 10.

³⁷ F. Gülseven, “Ahmet Ağaoğlu’nun Hayatı, Fikirleri, Siyasi ve Sosyal Mücadeleleri”, *Azer- baycan*, Sayı: 268, Ankara, 1989, s. 96.

veti kabul etmemesinin sebeplerini açıklıyor. N. Nerimanov'dan farklı bir siyasi görüşe bağlı olduğunu, ideolojilerinin farklılığını, onu Malta esaretinden kurtaran Atatürk'ün önderlik ettiği milli kurtuluş davasına fiilen iştirak etmek arzusunu ve istiklal savaşına koşulmayı kendisi için vicdani ve insani bir borç gördüğünü en önemli sebepler olarak gösterir:

“Pek aziz ve muhterem Neriman Beyefendi,

Eski bir dost hakkında gösterdiğiniz büyük teveccühe karşı çok minnettar ve müteşekkirim. Fakat üç türlü düşünce beni bu teveccühten yararlanmaktan menediyor:

1. Temsil ettiğiniz fikir sistemine katılmamaktayım,
2. Türkler için tek kurtuluş imkânının Osmanlı Türklüğünde bulunduğu hakkında sizce de bilinen eski fikir ve kanaatim,
3. Beni esaretten kurtararak bana yeniden can ve varlık vermiş olan Ankara'ya koşmanın benim için bir namus borcu olduğu fikrim.

Bu üç düşünce, beni doğum yerim olan Azerbaycan'a gelmekten ve bana teklif olunan yüksek makamı kabul etmekten men ediyor. Sizin gibi her şeyden evvel açıklık ve doğruluğa kıymet veren bir zatın beni mazur göreceğinden şüphe etmiyorum. Türklük bölünme kabul etmeyen bir bütündür. Maksud ona hizmettir. Bu hizmet nerede yapılırsa mübarektir, mukaddestir. Sizin gibi doğru ve samimi bir zatın bütün Türk âleminin ve özellikle Osmanlı Türk muhitinin geçirmekte olduğu bugünkü feci buhran arasında, Azerbaycan'ın başında bulunması, bütün Türk âlemi için hayırlı bir alamettir. Siz orada kuvvetli bir makam sahibi olarak, ben de Ankara'da, Ankara reislerinin maiyetinde ve ikimiz de taşıdığımız fikir ve kanaatler içinde -her şeyin üstünde olan Türklüğe hizmet-. İşte mesafelerin uzaklığına rağmen bizi birleştirecek ve tatmin edecek gaye.

Baki gözlerinizden hürmet ve muhabbetle öper, kardeşim ile ailesini yüksek himayenize emanet ederim.”

Ağaoğlu N. Nerimanov'a yazmış olduğu sonuncu mektubundan birkaç gün evvel Ankara'ya, o zaman Milli Eğitim Bakanı olan Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Bey'e bir mektup yazarak Ankara'ya gelmek istediğini bildirmişti. Bu mektupta Ağaoğlu'nun hayat amacı ifadesini buluyordu -dünyanın neresinde olursa olsun, Türklüğe hizmeti en mukaddes görev sayıyordu. Bu görev ve getirdiği hedefler onu Anadolu'ya, milli mücadelenin içine çekiyordu.

Her iki mektubun tarihi ve mezmunu tasdik ediyor ki, Ağaoğlu'nun Rusya'daki devrim ideallerine ilgisi, orada cereyan eden olayların mahiyetinden haberdar olmamasından, onları yakından gözlemlemek imkânsızlığından, Bolşevik iktidarının niyetlerini gizli tutma maharetinden doğmuştur. Aksi halde, “panislamist”, “pantürkist”, “katı Batıcı” damgası vurulmuş bir insanın Marksizme ve Bolşevizme “ideal” olarak bakması mantığa sığmayan bir

haldir. “Doğu’nun tek ilacı demokrasidir” diyen bir şahsın bu ilacı Rusya’da aramasının sebebini hem yukarıda bahsettiğimiz imkânsızlık ve malumat-sızlıkta, hem de Batı medeniyeti çevresine mensup emperyalist devletlerin işgalci siyasetlerinin amansız neticelerinde aramak gerekir. Çünkü Ağaoğlu aynı dönemde kaleme aldığı bütün yazılarında çağdaş medeniyetin demokratik prensiplerini Batı’da aramış, Avrupa ülkelerinin toplumsal-siyasi kuruluşlarını, kurum ve örgütlerini, düşünce tarzlarını örnek olarak benimsemenin Doğu için kaçınılmaz bir zaruret olduğunu vurgulamıştır. Bu yolda -Batı medeniyetini tam anlamıyla, bütün müesseseleriyle birlikte kabul etmek, “bu ve benzeri fikirlerinden, iktisadi ve içtimai meselelerdeki farklı düşüncelerden dolayı başlangıçta beraber olduğu İslamcı ve Türkçü aydınlarla fikri mücadele içine girmiş, başta İsmail Gaspıralı olmak üzere, Babanzade Ahmet Naim, Süleyman Nazif, Yakup Kadri, Şevket Süreyya Aydemir ve Mehmet İzzet tarafından şiddetle tenkit edilmiştir.”³⁸

Malta sürgünü sırasında yazdığı *Üç Medeniyet* eserini nazarda tutarak M.E. Resulzade yazıyordu ki, Osmanlı İmparatorluğu’nun I. Dünya Savaşı’ndaki müthiş felaketi Ağaoğlu’nun öteden beri taşıdığı düşünce ve eleştirilerini belirli bir sistem halinde şekillendirmeye sevk etmiştir. Uzak Doğu Buda-Brahman medeniyeti gibi Yakın Doğu İslam medeniyetinin de Batı medeniyetine kati surette mağlup olduğunu kendine mahsus keskin bir eda ile yazan Ağaoğlu bu risalesinde bize mutaassıp bir Batıcı sıfatıyla takdim olunmaktadır.³⁹

Getirilen sıfatlardan da görüldüğü gibi, hayatı boyunca kâh “panislamist”, “pantürkist”, kâh “katı, mutaassıp bir Batıcı” ve hatta bazen Marksizm ve Bolşevizm meyleden bir fikir ve siyaset adamı olarak suçlamalarla karşılaşan, eleştirilere maruz kalan Ağaoğlu’nun düşüncelerinde, yazılarında gösterdiği belirli aşırı tutumlar tarihi, toplumsal, siyasi konjonktür ve Türkiye’de, Rusya’da, Azerbaycan’da ve genel olarak dünyada gelişen olayların hızlı değişimleri ile izah olunmalıdır. Bu noktada, fikri ideallere bağlı olarak hızlı değişimlerle tanık olunan toplumsal durum, dahili ve harici siyaset ve olayların gidişatı da nazara alınmalıdır. Çünkü Ağaoğlu’na yöneltilen suçlamaların tam ve mantıklı bir esası yoktur. Bu suçlamaların her birini Ağaoğlu, eserlerinde defalarca cevaplandırmıştır. N. Nerimanov’a yazdığı mektuplardan bir yıl sonra, 1922 ağustosunda bu konuda şöyle yazar: “Dünyada hiçbir

³⁸ *İslam Ensiklopediyası*, A. Ağaoğlu maddesi, I. cilt, s. 465.

³⁹ Resulzade M. Emin, Ahmet Ağaoğlu’nun Vefatı Münasebetiyle Yazdığı Makale, *İstiklal*, Berlin, 1939.

millet harici siyasetini müspet, daimi, değişmez esaslar ve prensipler üzerinde kuramaz. Çünkü harici münasebetin mahiyet ve istikameti yalnız o milletin iradesine tabi değildir. Bu iradenin haricinde zuhur eden birçok avamîl ve hadisat her gün o münasebeti ihlal edebilir ve siyasi adamların bütün maharet ve gayretleri bu tahavvülleri vaktinde müşahade ve kaydederek mensup olduğu memleketin ibre-i siyasetini ona göre çevirmekten ibarettir. Dünkü düşman bugün dost olabilir ve aksine bugünkü dost yarın düşman olabilir. Ona göre de aramızdaki Şark ve Garp'a ait içtihat ihtilafları sırf harici siyaset sahasına mahdud kalırsa, böyle bir ihtilafta memleket için hiçbir zarar ve ziyan görmeyiz. Biz bugün Şark siyaseti taraftarıyız. Zira memleketin menafii-ni bunda görüyoruz ve bugünkü şerait devam ettiği, Şark akvamı ve hususiy-le Rusya'da bugünkü vaziyet idame edildiği müddetçe, bu siyasetin taraftarı olacağız. Lakin yarın herhangi bir sebep dolayısıyla, mesela Rusya'da karşıdevrim iktidara gelerek emperyalist siyaset tekrar hakim olursa, derhal siyasetimizin değişmesini arzu ederim. Zira o zaman bugünkü siyasetin memleketim için pek muzır olacağına da tamamen kaniim."⁴⁰

Görülüyor ki, gerek fikir adamı, gerekse siyaset adamı olarak Ağaoğlu'nun amacı tektir: Türklüğe hizmet, kültüre sahip çıkmak şartıyla çağdaş medeniyeti benimsemek ve demokratik prensiplere dayanan bir toplum inşa etmek. "Kalple, hisle Şarklı olmak, dimağla, kafa ile Garplı olmak; işte bizim memleketimiz için arzu ettiğimiz en yüksek ideal ve tasavvur edebildiğimiz yegane çare-yi necat! Bir sözle kültür itibariyle Türk-İslam kalmak ve medeniyet itibariyle de Avrupalı olmak isterim."⁴¹

Şüphesiz Ahmet Ağaoğlu gibi büyük bir hayat dramı yaşamış, tecrübeli bir siyaset adamının Azerbaycan'a giderek orada faaliyet göstermek istemesi, her şeyden evvel onun vatanperverliğini gösteriyordu. Bolşevik ideallerinin insanlığı kurtarabileceği konusundaki düşüncelerine gelirse, bu tabii ki bir aldanıştı; hem de ümitsizlikten doğan bir aldanış. Bolşevikler iktidara geldikleri ilk dönemde son derece çekici görünen şiarların arkasına gizlenerek bir müddet kendilerini ezilenlerin dostu, köleliğin, zulüm ve istismanın tavizsiz düşmanı olarak tanıtmışlardı. O yıllarda Sovyet Rusya'daki gelişmelere derinden vakıf olmayan Ağaoğlu da ilk aşamada Bolşevik şiarlarının bu zahiri çekiciliğine kapılmış olabilirdi.

Ahmet Ağaoğlu'nun mücadelesine ve ideallerine ters görünen ilk mektubuyla ilgili olarak önemli bir ayrıntıya -mektubun kime gönderildiğine de-

⁴⁰ A. Ağaoğlu, *İltılal mi, İnkılap mı?*, Ankara, 1942, s. 64.

⁴¹ A. Ağaoğlu, *İltılal mi, İnkılap mı?*, Ankara, 1942, s. 65.

dikkat etmek gerekir. Ağaoğlu, Neriman Nerimanov'u yeterince yakından ve iyi tanıyordu; fikir ve ideallerine nasıl derinden bağlı bir insan olduğunu biliyordu. İnanıyordu ki, Neriman Nerimanov liderlik çıkarları adına kendi ilkelerinden taviz vermezdi. Bu bakımdan Ağaoğlu Sovyet Azerbaycanı'nda Doktor Nerimanov'un rehberliği ile halk ve millet için çalışmayı mümkün saymıştı. Ve nihayet, unutmayalım ki, mektup Roma'dan, iki yıldan uzun süre devam eden sürgün hayatından sonra, yeterince üzerinde düşünmeye fırsat olunmadan ve tahlil yapılmadan yazılmıştı.

MÜTAREKE VE SÜRGÜN HATIRALARI

Batum'dan İstanbul'a Gidiş

19 18 yılı birinci kânunun sekizi idi. Paris konferansına giden Azerbaycan heyeti ile beraber İstanbul'a gelmek üzere Bakü'den ayrıldım.

İkinci günü Tiflis'e geldik; Azerbaycan hükümetini Türk olduğu için tanımayan itilaf devletleri Tiflis'teki Gürcü hükümetini tanımışlar ve onunla beraber iş görmektedirler. İki gün Tiflis'te kaldıktan sonra Batum'a geldim.

Batum karmakarışık bir haldedir. Sokaklar hep İngiliz ve Türk zabıtları ve askerleri ile dolu; mağlûp tarafla galip taraf arasında ve her yerde pek acı olan teslim ve tesellüm muamelesi yapılıyor. İngilizler silahla beraber askerlerimizin elinde ne bulurlarsa almaya çalışıyorlar. Yerli halk bundan çok müteessirdir; çok ağlayanlar gördüm. Vali Cemil Bey de (bugün Ankara Hukuk Fakültesi müdürü ve beynelmilel hukuk müderrisi) bizimle beraber İstanbul'a dönmektedir.

Başsız Batum halkı sersemlemiştir; ne yapacağını bilemiyor. İngilizler şehrin idaresini ikiye Rum, Ermeni ve müslümandan ibaret karışık bir heyet eline vermişlerdir; halbuki ahalinin yüzde sekseni müslümandır. Fakat bunlar arasında birlik yoktur; Sancakzade Mehmed'in reisliği ile kurulmuş olan Milli Gürcü Fırkası Batum'un ve umum Acaristan'ın Gürcistan'la birleşmesini istiyor; buna karşı halktan olanlar ise müslüman Acaristan'ın benliğini korumak istiyorlar; fakat birinciler kadar teşkilâtları, vasıtaları yoktur; bir beyin elinde Türkçe bir gazete olduğu ve bu gazete ile kendi fikirlerini propaganda ettiği ve Gürcistan devleti tarafından yardım gördüğü halde ötekilerin elinde bir şey yoktur; bize müracaat ettiler; yine kendilerine hemen millî bir meclis ile bir hükümet taslağı kurmalarını tavsiye ettik; fakat ellerinde para da olmadığından Azerbaycan heyeti kendilerine bir miktar para verdi ve Azerbaycan hükûmetine bu teşekkülü tutması yönünde bir tavsiye kâğıdı da yazdı; zaten Azerbaycan'ın Batum konsolosu olan Doktor Mahmut Bilof bu hususta pek büyük hizmet ve yararlıklar göstermektedir.

Beş gün Batum'da tren içinde kaldıktan sonra Avustralya'nın "India" namındaki transatlantik gemisi ile İstanbul'a doğru açıldık. Gemide İngilizler bizlere çok iyi muamele ediyorlar. Bol yedirip içiriyorlar. Ve garibi şudur ki para da almıyorlar.

8 Birinci Kânun 1918

Beyoğlu Şen Şatır, Haliç'in Ötesi Sanki Bir Mezar

Ben İstanbul'un Mütareke'den sonraki halini yalnız Boğaziçi'ne girdiğim zaman anlamaya başladım, gördüğüm manzaralar pek acıklı idi: İstihkâmlarda yalnız İngiliz zabıtları idi! Ecnebi neferleri dolaşıyorlardı, her tarafta ecnebi bayrakları sallanıyordu; rıhtıma yaklaştıkça bu manzaranın acısı da artıyordu; artık görüyordum ki millî hâkimiyetten eser kalmamıştır; her yere hâkim ecnebiler! Kafam dönüyor, kalbim parçalanıyordu.

İstanbul'a sabah saat on birde geldik; fakat gemi iskeleye yanaşamadı. Üsküdar önünde bizi akşam ta saat yediye kadar tuttular; hava yağmurlu, soğuktu. Nihayet bir muş geldi, bizi aldı. Muşun üstü açık olduğundan kemiklerime kadar ıslandım.

Geminin içinde bizi bu kadar efendice muamele eden İngilizler şimdi tarzlarını tamamen değiştirmişler! Kaba ve sert olmuşlardı. Acaba kendi azamet ve hâkimiyetlerini andırmak için mi? Rıhtıma yanaşır yanaşmaz önümüze birkaç İngiliz zabiti dikildi. Birer birer adlarımızı sordular, bizi açık ve murdar bir kamyonu aldılar. Bizimle beraber Gürcü ve Ermeni heyetleri vardı; Gürcü heyetinin içinde Cereteli ve Çiheidze gibi Rus inkılâbını yapmış meşhur adamlar da vardı, böylece bizi bir sürü tavuk gibi birbirimizin üstüne yerleştirdikten sonra kamyon, Beyoğlu'na doğru yürüdü, İngiliz sefaret-hanesinin önünde durdu, orada bizi merdivenler üzerinde saatlerce beklettikten sonra on bire doğru, yarın sefarethaneye gelmek üzere şimdilik gidebileceğimizi söylediler. Bu da İngilizlere mahsus azamet andırmanın bir başka tavrı idi!

Hemen Perapalas'a koştum, oradan hiçbir şeyden haberi olmayan aileme İstanbul'a geldiğimi telefonla haber verdim ve bir arabaya atlayarak Şehzadebaşı'ndaki evime gittim.

İstanbul'un göğü kara bulutlar ile kapalı. Şiddetli ve fırtınalı bir yağmur şehri yıkamış, ıslatmış, artık yağmur dinmişti. Fakat yağmur damlaları bir sis perdesi gibi havada sanki asılı duruyordu.

Buna rağmen Beyoğlu tarafı şen şatırdı, bütün evler, mağazalar, oteller ve lokantalar sanki büyük bir bayram imiş gibi donatılmıştı. İngiliz, Fransız ve Yunan bayrakları evlerin pençelerinden mağazaların kapılarından sarkıyor,

sokaklar baştanbaşa halkla dolu. Gezenler arasında hâkî elbiseleri ile, kibirli ve gururlu yürüyüşleri ile herkesin dikkatini çeken İngiliz zabıtları kızgın kızgın konuşuyorlar, küfürler savuran Fransız askerleri, sarhoş Yunan bahriyelileri ötekine berikine çatıyorlar. Arasıra bir Fransız müfrezesi muzika ile sokaktan geçiyor, halk alkışlıyor, “yaşasın Fransa”, “yaşasın İngiltere”, “yaşasın Yunanistan” bağırırları kopuyor. Bazen bir kafile genç Rumlar vatansever şarkılar okuyarak halkın içinden geçiyor ve bütün evlerin pencerelerinden, dükkân ve mağazalardan “zito! zito!” nidaları yükseliyor.

Sokaklarda fesli hemen yok gibidir, ara sıra yolunu şaşırmış bir fesli görünürse de, hemen saklanmaya, karanlık yan sokaklardan birisine sığınmaya çalışıyor. Vaktinde bunu yapamayanın hemen fesi alınıyor ve binbir gülmeler, kahkahalar ve hakaretler arasında parçalanarak havaya savuruluyor.

Şehrin Beyoğlu kısmı eğlencelere dalmış iken Haliç’in öteki tarafı başka bir manzara gösteriyordu. Eminönü’nden Topkapı’ya ve Eyüp’e kadar bütün o geniş saha sanki bir mezar kesilmişti! Sokaklar derin bir karanlık içine çökmüş, kimseye rasgelinmiyordu! Kapanmış kafeslerden gelen sönük ışıklar, mezarlar üzerine yanan kandilleri andırıyordu, insan sesi işitilmiyordu. Arasıra terkedilmiş bir kedinin acı miyavlamaları, sahipsiz köpeklerin ümitsiz havlamaları insana anlatılması güç bir vahşet hissi veriyordu. İstanbul sanki yerin dibine girmiş; Yenikapı’dan Eyüp’e kadar sıralanan o muhteşem âbideler, eski harabeler arasında yıkılmış mabetlerin enkazlarını andırıyordu. Bu ıslak hava, bu boş ve karanlık sokaklar, mabetleri bürümüş bu elem, ardı arkası gelmeyecek bir felâket ve matem hissi ile insanı içinden ürpertiordu; fakat bu, yalnız bir matem de değildi: Evlerine tıkanmış, hariçle alâkayı kesmiş Türkler, dünyadan da saklanıyorlar, insanlardan da çekiniyorlardı! Evet! Haricin beriki tarafı hem utanıyor, hem içinden kendisini yiyor! Ve bu hal onun sokaklarının taşlarında, evlerinin kafeslerinde, camilerinin şerefelerinde apaçık gözükmekte idi! Her şey başını aşağı dikmiş, çekiniyor ve içinden ağlıyor! Ben de aylardan beri ayrıldığım aileme utanarak, ağlayarak kavuştum!

21 İkinci Kânun 1918

İzzet Bey’in Bütün Gayreti İttihatçılarla Uğraşmak

Bugün İstanbul gazeteleri benim İstanbul’a geldiğimi kaydediyorlar.

Azerbaycan’da bulunduğum sıralarda burada geçmiş olan vak’alar hakkında yavaş yavaş bir fikir edinebiliyorum.

İttihat ve Terakki Cemiyeti kendi kendini feshetmiştir. Reisleri Avrupa’ya gitmişlerdir. İzzet Paşa kabinesi istifa eylemiş; sebebi padişahın Cavid Bey’le

Hayri Efendi'nin kabineden çıkarılmalarını talep etmiş olması ve İzzet Paşa'nın buna razı olmaması imiş.

İzzet Paşa'nın yerine sabık Londra sefiri Tevfik Paşa getirilmiştir. Dahiliye Nezaret'i'ni Nafia nazırı İzzet Bey muvakkaten idare etmektedir. Bu İzzet Bey'i ben Azerbaycan'dan gelerek tabiiyetimi değiştirdiğim zaman tanımıştım: O zaman tabiiyet kalemi müdürü idi. Şimdi bu adam ecnebilerin arzu-larını icra etmekte ve bütün gayretini İttihatçılar ile uğraşmaya sarfediyor.

22 İkinci Kânun 1918

Türk Ahaliye Karşı Türlü Hakaret ve Zorbalıklar

Fransızca *İstanbul* gazetesi hakkımda küfür ve hakaretle dolu bir makale neşretti; yine Fransızca çıkan *Kurie de Türki* namındaki gazetede sert bir cevap verdim.

Ertesi günü şiddetli bir İspanyola tutularak yatağa serildim: İspanyol zattüreye çevrildi. 40 derece hararetle on dört gün baygın bir halde kalmışım; fakat tehlikeyi atlatarak, yatakta gazeteleri yeniden okumağa başladım. *Alemdar* gazetesinde Refi Cevat, *Sabah*'ta Ali Kemal İttihatçılara ateş yağıdırıyorlar. Aynı zamanda İttihatçıların tevkifine başlanmış; şimdiden Hüseyin Cahit, Ziya Gökalp, Rahmi, Hacı Adil, Kemal beyler ve Vehip Paşa ve saire tutulmuşlardır.

Buna bakmayarak gazeteler yine memnun değildirler. Bunlardan bir kısmı Tevfik Paşa'yı İttihatçılara karşı zaaf ile, diğerleri ise umumiyetle liyakatsizlikle ittiham ediyorlar.

Celâl Nuri ve Ahmet Emin beyler kabineyi müdafaa ediyorlar. Celâl Nuri Bey Ali Kemal'in jurnallerini neşretmeye başladı.

Fakat Ali Kemal, Refi Cevat zorlu çıktılar. Tevfik Paşa kabinesi düştü. Yerine sırf İtilâfçılardan mürekkep Damat Ferit Paşa, Ali Kemal ve Mustafa Sabri kabinesi geldi ve derhal ittihatçıları toplamaya başladılar. Sabık Sadrazam Sait Halim Paşa, Ayan Reisi Rifat Bey, sabık vekillerden Şükrü, Ahmet, Nesimi, İbrahim, Halil, Ali Münif, Fethi beyler ile sabık mebuslardan Habip, Ali Galip, Hasan Fehmi beyler ve Ayan başkâtibi Müştak beyler hapsedildiler. Celâl Nuri Bey'le Ahmet Emin Bey de tutuldular.

Bu aralık âyan reisi Ahmet Rıza Bey'le âyandan Çürüksulu Mahmut Paşa "Milli Blok" adlı bir cemiyet kurmaya çalışıyorlar. Fakat İtilâf gazeteleri kendilerine şiddetli hücumlar yapmaktadırlar.

Yine bu aralık veliaht, Fransız gazeteleri muhabirleri ile bir mülâkat yapıyor. Bu mülâkat baştanbaşa bir şindir!⁴² Yabancılar hoş görünmek için onları okşuyor ve İtilâf aleyhine harb edenleri, yani bütün milleti zemmediyor.

İstanbul'da hükûmet İttihatçılar ile uğraşırken Rum ve Ermeniler gerek şehrin içinde ve gerek taşrada binbir rezaletler yapmaktadırlar. Taşrada Rum ve Ermeni çeteleri kasabaları basmakta, Türk halkını yağma etmektedirler. Şehrin içinde Türk ahaliye her türlü hakaret ve zorbalık yapmaktadırlar. Hayâsızlık bir dereceye vardı ki Rum ve Ermeniler papazları başta olmak üzere toplanıyor, Osmanlı tabiiyetinden çıktıklarını Paris konferansına yetiştirmek üzere bir heyet göndermeye karar veriyorlar.

14 Mart 1919

Tutuklamalar

Dün Naciye Sultan'ın ve veliahtın Dolmabahçe'deki daireleri Fransız zabıtlarına verildi: İşgal ordusu ev zaptı hususunda seremoni yapmıyorlar. Zabıtlar istedikleri evin -birkaç saat içinde- teslimini talep ediyorlar; vermeyenler hem cerime ediliyor ve hem de zorla çıkarılıyorlar. Ev sahibi evin eşyasını da terk etmekle mükelleftir!

Ben, hastalığım tamamen zail olmadığından dışarı çıkamıyorum, fakat dün akşam bir miktar asker ve polis gelip geceyi bizim bahçede geçirdiler. Sebebi sorulunca işittiklerine göre eve hırsız gelecekmiş, bizi kurtarmak için gelmişler imiş! Ben anladım, lâkin aileme sezdirmedim, ikinci günü bir hükümet doktoru geldi, beni muayene etti, doktor henüz odadan çıkmaklığının tehlikeli olduğunu yazdığı halde kapalı bir araba ile aldılar ve beni Emi-nönü'ndeki polise götürdüler.

Polis müdürü Miralay Halil Bey'dir. Beni nezaketle, hürmetle karşıladı. Tevkif edilecekler hakkında yapılmış olan resmî listede ismim olmadığını ve fakat ecnebilerin beni tutmak teşebbüsünde olduklarını ve binaenaleyh devletin şerefini ve benim selâmetimi temin için celbedildiğimi söyledi. Bundan evvel iki defa İtilâf ve Hürriyetçiler tarafından aynı hile ve tevizir ile tevkif edilmiş olduğumdan bu sözlerle tabii hiçbir kıymet vermedim; polis müdürü bu sözleri söyledikten sonra beni terk etti ve yandaki odaya girdi. Derhal odaya bir Fransız zabiti ile bir sivil girdiler. Fransız zabiti bana hitaben:

- Siz misiniz Ağayef?

- Evet!

Zabit tahakkümane bir vaziyet alarak çirkin ve mağrur bir sesle şu sözlerle söyledi:

⁴² Şeyn: Kusur, ayıp, kabahat.

-Umum müttefikler orduları kumandanı General Franşe Despere'nin⁴³ emri ile hapsediliyorsunuz.

- Fakat ne için?

Zabit keskin bir eda ile:

"İzahat verecek değilim." dedi ve arkasını çevirerek yanındaki Ermeni sandığı adamla gitti.

Beni bir polis yukarı kattaki mahpusların yanına götürdüler!

Buradan Sadrazam Sait Halim Paşa'dan başlayarak birçok İttihatçıları buldum; bunlar beni görür görmez:

"Yahu neredesin? Çoktan bekliyoruz!" diye karşıladılar. Evden bana yatacak ve yiyecek gönderdiler.

Şimdi ben düşünüyorum: Acaba ben düşmanın mı, yoksa İtilâf ve Hürriyet hükûmetinin mi mahpusuyum!

Bu ciheti anlamak için Halil Bey'e bir mektup gönderdim ve kendisi ile görüşmek istediğimi söyledim.

Beni çağırdı ve dünkü nağmeleri yine tekrarladı ve şunu ilave etti:

"Emin olunuz hükûmetin size karşı fena bir niyeti yoktur. Herkes sizi tanıır, ben kendim de böyle bir maksada alet olamam; zaten burada hükûmete rağmen ve kendi kuvvetimle duruyorum. Vatan endişesi olmasaydı ben bu adamlarla birlikte çalışmazdım; emin olabilirsiniz, hepsi sizi kurtarmak için yapılmıştır!"

Aynı gün hapishaneye Amiral Galtrop'un⁴⁴ yanında memur olan bahriyeli bir zabıt gelerek bize ecnebi taşkınlıklarının sırf Tevfik ve Ferit Paşa kabinelerinin zaafından doğmuş olduğunu söyledi ve bunu teyit için şu izahatı verdi: Mütarekenamede karaya asker çıkarılacağına ait hiçbir madde yoktur. Bundan maada mütarekenamenin aktinden sonra Amiral Galtrop Tevfik Paşa'ya şu mealde bir telgraf gönderdi: "Türklerin izzet-i nefsi-i millilerinin rencide edilemeyeceğine ve karaya asker çıkarılamayacağına ait zatıalîlerine teminat vermek için hükûmetimden emir aldım." Halbuki Fransızlar asker çıkardılar ve askerler gemiye geri gitmediler ve bu telgraf Tevfik Paşa'nın elinde iken bu hadiseyi protesto etmedi. Bu sükût üzerine İtalyanlar ve İngilizler de ister istemez asker çıkardılar. Amiral Galtrop Tevfik Paşa ile görüştüğü zaman zabitin dediğine göre paşaya şu sözleri söylemiş: "Sizde acaba protesto edecek bir söz de mi yoktu!"

19 Mart 1919

⁴³ Louis Félix Marie François Franchet d'Espèrey (1856-1942): I. Dünya Savaşı sırasında görev yapmış mareşal rütbeli Fransız general.

⁴⁴ Sir Somerset Arthur Gough Calthorpe (1864-1937): İngiliz amirali. I. Dünya Savaşı sonunda İtilaf devletleri Akdeniz donanması komutanı olarak Mondros Mütarekesi'ni imzaladı.

Bekirağa Bölüğü'nde

Bugün polis müdüriyetinden Bekirağa Bölüğü'ne gönderildik. Nazırlar ile beraber bir salona yerleştirildik: Hapishane İttihatçılar ile doludur. Kumandanlardan zabıtlere, nazırlardan meb'uslara, müderrislerden muharrirlere, tüccarlara kadar İttihatçılıkla meşhur olanlar buraya tıkılmışlardır.

Hapishane müdürü Ali Bey maiyetindeki zabıtlar çok terbiyeli ve nazik insanlardır. Bize karşı çok nazik ve hürmetkârdırlar. Şikâyet olunacak bir tek muamele görmedik.

Bizden evvel hapishaneye Ahmet Emin ve Celâl Nuri beyler de götürülmüşlerdi: Fakat matbuatın bu münasebetle çıkardığı gürültünün tesiri ile hükûmet bunları kefalete bağlayarak ve üç günlük müddet esnasında memleketi terk etmek şartıyla hapisten çıkardı: Celâl Nuri Bey İtalyan pasaportu edinerek İtalya'ya gitti; Ahmet Emin Bey ise yerinden kıınılmadı.

Avrupa'dan alınan malûmattan anlaşıldığına göre galip devletler arasında nifak vardır. Diğer taraftan Ermeni ve Rum gibi milletlerin iddialarında birçok mübalağaların olduğu Avrupaca takdir olunmaya başladığı görünüyor; Araplar arasında da ittihat yoktur; Faysal Bey, bütün Arapların kendi idaresi altında olmalarını istediğı halde Şükrü Ganem de "çölden gelmiş be-devilerin idaresi altında olmaktansa Türkleri tercih ederiz" diyor. Fransızlar Suriyeli Şükrü Ganem'i, İngilizler de Faysal Bey'i tutuyorlar. *Taymis, Tan, Deyli Meyl* gazeteleri de küçük milletlere nasihat ederek müstehzi bir lisanla hülyalara kapılmamalarını tavsiye ediyor. Buna rağmen İstanbul'daki Ermeniler ile Rumların, Avrupa'yı bir emrivaki karşısında bulundurmak niyetinde oldukları rivayet olunuyor.

Fransızca *İstanbul* gazetesi benim eski makalelerimi tercüme ederek Klemanso⁴⁵ hakkında yazmış olduğum parçaları naklediyor ve bundan dolayı hapsedildiğimin haklı olduğunu yazıyor.

Cevap verdim ve Fransız şairinin İngilizler hakkında yazdığını istiştah ederek harbe yeniden başlarsa yine aynı şeyleri yazmakta tereddüt etmeyeceğimi *İstanbul*'un yüzüne vurdum.

20 Mart 1919

⁴⁵ Georges Clemenceau (1841-1929): Fransız devlet adamı ve siyasetçi. 1917 yılında başbakanlığa atanmış ve I. Dünya Savaşı sonrasında Barış Konferansı başkanlığına getirilmiştir.

İmtihan Günleri

Dün Divan-ı Harb-i Örfi Reisi Fevzi Paşa istifa etti. Yerine bizim eski Mol-la Gürani komşumuz İmalât-ı Harbiye Müdürü Nazım Paşa tayin olundu; Fevzi Paşa koğuşumuza gelerek samimî hasbihalde bulundu. Onunla beraber İstanbul muhafızı diğer Fevzi Paşa da gelmiş ve yerine Fehmi Bey namında bir kaymakam tayin edildi.

İtilaf ve Hürriyet hükûmetinin çekilen paşalara itimadı olmadığı anlaşılıyor. Zaten bu fırkanın samimî ve gönülden bağlı bir taraftarı yoktur. Kaymakam Fehmi Bey hakkında da Fethi Beyefendi hüsnü şahadette bulunuyor. Trablus'ta vatanperverane çalışmıştır; vaktile İttihat ve Terakki'nin kahrına uğramış idi!

Süleyman Nazif Bey bugün *Alemdar*'da bir makale yazarak beni müdafaa ediyor! Bu zatta ne kadar yüksek hamleler vardır! Vaktiyle aramızda "Türkçülük" cereyanı etrafında geçmiş olan uzun bir kalem mücadelesinden sonra soğukluk ve hatta küskünlük hasıl olmuştu. Zaten bu müdafaa makalesine de böyle başlıyor: "Ben ondan istikrah ettiğim kadar o da benden nefret eder!" Fakat buna rağmen benim haksızlığa uğradığımı kendisine has olan samimiyet ve hararetle izah ediyor ve tahliyemi talep ediyor. Her ne kadar, makale amelî bir netice vermedi ise de yüksek bir kalpten gelen bu hasbî müdafaayı daima minnetle yadedeceğim.

Müddeiumumîye⁴⁶ mektup yazarak polis müdür-i umumîsi ile aramızda geçen muhavereyi yazdım ve bir an evvel istintak olunmamı rica ettim. Müddeiumumî öteden beri tanıdığım Yusuf Ziya Bey'dir. Bu zat namusu ile ve nesafeti ile tanınmıştır. Vaktiyle yazılarımdan dolayı beni tebrik ettiğini ve elimi hararetle sıkıldığını hatırlıyorum. Bakalım bu imtihan günlerinde nasıl hareket edecektir.

21 Mart 1919

Sorgu

Bugün müstantikliğe çağırıldım. Ahmet Nesimi Bey'le beraber arabada gittik. Yanımızda muhafız bir asker de vardı. Müstantik⁴⁷, Misak Kirazyan namında miskin bir Ermeni idi. Bana sorduğu sualler şunlardı: 1. Neden Azerbaycan'dan Türkiye'ye iltica ettim? 2. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne ne zaman intisap ettim? 3. Cemiyetin hafi teşkilâtı var mıdır? 4. Balkan muharebesinde mağlûp olunmak için cemiyet tarafından yapılan fesatlardan haberim var mıdır? 5.

⁴⁶ Savcı.

⁴⁷ Sorgu yargıcı.

İhtikârla⁴⁸ alâkam var mıdır? 6. Merkez-i Umumide veyahut Meclis-i Umumî-de azalışım var mı? 7. Merkezi Umumî'nin matbuat üzerine tesiri var mıdır?

Bu suallerin kâffesine⁴⁹ eğlenerek cevap verdim; verdiğim cevaplar şöyle idi. Birinci suale: "Millette kavuşmak için", ikinci suale: "Kalubelâdan beri", üçüncü suale: "Bütün melekler cemiyete mensuptur", dördüncü suale: "Ordunun başından İttihat kumandanları alındığı için harp kaib oldu", beşinci suale: "İhtikârla alâkam olmasaydı bu kadar zengin olur mu idim?", altıncı suale: "Meclis-i Umumî'de olduğu gibi maalesef Merkezi Umumî'de de aza olmak şerefine nail olamadım", "yedinci sualinize de muhalif gazetelerin muharrirleri cevap versinler."

Sualler ve cevaplar yazdığım veçhile olduğu halde elime verilen tevkif müzekkeresinde: "Emniyet-i umumiye-i ihlâl teşebbüs dolayısıyla" cümlesini okurken uzun bir kahkaha savurdum, zavallı müstantik başını aşağıya salarak benden önce odadan çıktı!

Bu meyanda bir çavuş gelerek müddeiumumî bey tarafından çağrıldığımı söyledi; Yusuf Ziya Bey'in yanına geldi: Beni hürmet ve muhabbetle karşıladı, benim ecnebiler tarafından tevkif olduğumu o da teyit ederek bu hususta sadrazamla Franşe Despere yanında teşebbüslerde bulunacağını vaadetti.

Ne gariptir! Hapishaneye avdet ederken yanımdaki tüfenkli çavuş bana kaçmayı teklif etti; ben ürktüm, inanmadım. Böyle bir fikirde bulunmadığımı söyledim. Delikanlı anladı ve dedi ki:

"Efendi, biz biliyoruz ki siz hepiniz günahsız adamlarsınız, sizi tutanlar memleketi düşmana vermişlerdir, bu adamları sevmeyiz" ve ilave etti: "Arabacı benim arkadaşımdır, kendisine bizi ıssız sokaklardan götürmesini söylesem, yanına geçsem, siz yolda arabadan inersiniz kaçarsınız, biz de görmemiş oluruz."

Ben bu sözleri hayretle ve aynı zamanda büyük bir meserretle dinliyordum: Bu sükût-u milletin kalbinde taşıdığı hisleri ve takdirleri öğrenerek benim kendi kalbim yeni ümitlerle doluyordu! Fakat ben kaçmaya razı olmadım; kaçıp nereye gidecektim? Yalnız ailemin ve bu masum askerlerin başına belâ getirecektim.

24 Mart 1919

Tecavüzcü Fransız Neferleri

Dahiliye Nazırı iki günden beri makamına gelmiyor. Kabinenin sallandığı rivayet olunuyor; Hürriyet-i İtilâf'la Sulh-ü Selâmet fırkaları arasında

⁴⁸ Pahalılaşmasını bekleyerek gıda maddelerini alıkoymak.

⁴⁹ Tamamına.

nifak olduğu şüphesizdir; *Sabah* gazetesi muttasıl Prens Sabahaddin'in aleyhine yazıyor; *Sabah* "milli blok"a da hücum ediyor: Ahmet Rıza Bey'i, Çürüksulu Mahmut Paşa'yı ve alelûmum hemen bütün âyanı cinayetle itham ediyor.

Rumlar ayın yirmi beşine tesadüf eden Yunanistan'ın istiklâl günü münasebetiyle nümayiş yapacaklarmış ve Ayasofya'yı zorla zorla zaptederek Avrupa'yı bir emrivaki karşısında bırakacaklarmış. Hükûmet bu münasebetle bugün bir beyanname neşrediyor ve Rumları sükûnete davet ederek, aksi takdirde ciddî tedbirlere müracaat edileceğini ihtar ediyor. Fakat hakikatte İstanbul'da Türk askeri çok azdır. İşgal kuvvetleri hükûmete muavenet edemezlerse hükûmetin vaziyeti vahim olur.

Halbuki tam bu sırada Fransız askerleri ile Türk zabıtası arasında gayet acı bir hadise oldu. Bazı Fransız neferleri bir Türk kadınına tecavüz etmek istemişler, Türk zabıtası kadını himaye etmiş, arbede çıkmış. Bir Fransız neferi ölmüş, ikisi yaralanmış. Bizim taraftan da iki zabıta memuru yaralanmıştır! Bütün millet zabıta'yı takdir ve terkim etmektedir!

25 Mart 1919

Koşuş Hayatı

Bugün için ilân edilmiş olan Rum nümayişi bir blöften ibaret imiş; zaten işte bir yanlışlık olacaktır. Çünkü Yunan istiklâli nisanın yedisine rastgeliyor, halbuki bu nümayiş o istiklâl dolayısıyla yapılacaktı!

Tasviri Efkar gazetesiyle *Hadisat* gazetesi Bursa valisi Ebubekir Hazım Bey'in Dahiliye Vekaleti'ne geldiğine dair tahkir ve tezyifkâr telgrafı neşretmiş olduklarından tatile uğradılar! Hazım Bey'in göstermiş olduğu medenî cesaret şayan-ı takdirdir.

Bu gazeteler bu telgraf için kapanırken, "Bütün ordu ve ordu kumandanları haydutturlar" diyecek kadar cür'et ve edepsizlik gösteren *Hukuk-u Beşer* namındaki gazeteye hiçbir şey olmadı. Bu hadise yalnız başına İstanbul hükûmetinin zillet ve sefilliğinin derecesini ölçmek için yetişir.

Öteki taraftan Sulh-ü Selâmet Fırkası'nın⁵⁰ organı olan *Söz* gazetesinde Asaf Muammer Bey *Sabah* gazetesine karşı Prens Sabahaddin Bey'i müdafaa ederken aynen şu sözleri yazıyor:

⁵⁰ Sulh-ü Selâmet-i Osmaniye Fırkası, Osmanlı Sulh ve Selâmet Cemiyeti ile Selâmet-i Osmaniye Fırkası'nın birleşmesi ile kurulan bir II. Meşrutiyet fırkasıdır. Fırka, ülkenin kurtuluşunun savaş yoluyla değil, anlaşma ve barış yoluyla sağlanacağını savunmuş, sonraki dönemde de Milli Mücadeleyi yürüten kadroların karşısında yer almıştır.

“Bizi iş başına hadiset getirmiştir, mevkiimizi ecnebi kuvvetleri sayesinde tutuyoruz. Bu itiraf o günkü hükûmetin mahiyetini her şeyden iyi tasvir ediyor.

Ahmet Emin Bey’e üç günlük mühlet verilerek memleket haricine çıkması tebliğ olundu.

Koğuşumuza Boğazlıyan mutasarrıfı Kemal Bey’i getirdiler. Terbiyeli, nazik ve münevver bir gençtir. Zavallı geceleri uyuyamıyor. İki hanımı, birçok çocukları vardır. Halbuki hapisnede bile geçinmek için vasıtası yoktur. Bicare bedbaht genç, sabahlara kadar düşünüp durmaktadır.

Koğuş hayatı yeksenak ve usandırıcıdır. Sabık âyan reisi kâh okur, kâh oynar, kâh kâğıda fal açar! Sadriazam mütemadiyen gezinir ve arasına felsefe bahsi açar. Adliye Nazırı köşesinden çıkmaz, kimse ile görüşmez, çay içer ve eşyasını tanzim eder. Birisi yüksekte konuşursa ihtaratta bulunur. Maarif Nazırı ile Nafia Nazırı sabahtan akşama kadar poker oynar ve bazen yüzlerini yıkamaya bile fırsat bulamazlar. Sinop Meb’usu Hasan Fehmi Bey Fransızcaya çalışıyor. Hariciye Nazırı hastalığı ile uğraşüyor; bu hastayı burada tutmak bir cinayettir. Dahiliye Nazırı Fethi Bey kendisini yabancı bir muhitte gibi tutuyor ve müctenip davranıyor. Müştak Bey şen ve şatırdır; buraya geldiği günden beri dokuz lira kazanmıştır. Bazen akşamları Abdülhak Hamid ve Fikret beylerden inşad eder. Sapançalı Hakkı Bey hep kaybediyor, İttihattan da İtilâftan da bizârdır.

26 Mart 1919

Paris’ten Haberler

Bugün *Yeni İstanbul* gazetesi muharrir ve sahibi Sait Molla padişahın fermanı ile mevkıfların işlerine bakmak için müstantik tayin edildi. Bu adam aylardan beri İttihatçılar aleyhinde ateş püskürtmektedir. Bu tayin yalnız başına bugünkü zimamdarların ne dereceye kadar tereddi etmiş olduklarını ve hak ve adâlet mevhumu ile ne kadar istihza eylediklerini göstermek için kâfidir. Sait Molla kendisine tayin edilmiş olan yüz lira maaşından altmış lirasını şüheda evlâdına ve kırk lirasını da Ermeni yetimlerine verdiğini ilan etti!

Alemdar gazetesinin bugünkü nüshasında aynen şu iki cümle yazılıdır: “Almanya üzerine ihraz edilmiş olan muzafferiyette Türklere de ayrılacak bir şeref hissesi vardır.” ... “Emir Faysal sulh konferansında Osmanlı hükûmetini müdafaa etmektedir!”

Paris’ten varit olan haberler müttefikler arasındaki ihtilâfın şiddetlendiğini tebliğ ediyor. Almanya’da ve Macaristan’da ise işler pek karışmıştır. Ma-

caristan'da Karoli⁵¹ kabinesi düşmüş, hükûmet komünist Bellakon'un⁵² amele ve asker komiteleri eline geçmiştir. Almanya'da Spartakistler her gün ilerlemektedirler ve Bolşevizm Almanya'ya sirayet etmektedir. Bu haberler Paris üzerine tesir yapmaktan geri kalmıyor.

29 Mart 1919

İnsanlığın Kaderiyle Oynayan Üç Adam

Bugün İngiliz, Fransız ve İtalyan doktorları koğuşa gelerek hastaları muayene ettiler. Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi ile Âyan reisi Rıfat Bey, Ahmet Nesimî ve Rahmi beyler ve Karasu Efendi muayene edildiler.

Doktorlar ile beraber gelmiş olan Harbiye müsteşarı Fevzi Paşa diyor-du ki:

-“Hastaların tahliyesi için devletlere müracaat olundu. ‘Kendi doktorlarımız muayene etmedikçe müsaade edemeyiz’ dediler.

Bundan sonra bana hitaben:

-“Çerkez cemiyetine bir tek kere gelmek tenezzülünde bulunmadığınız halde bu cemiyetin kapanmasına sebep oldunuz. Fransızlar sizi o cemiyette niye arıyorlardı?”

Doktorlar ile beraber gelmiş müddeiumumî Yusuf Ziya Bey de: “Hakkınızda Franşe Despere'ye müracaat ettim, cevabını bekliyorum” dedi.

Bu akşam üzeri zavallı Şeyhülislam Hayri Efendi hasta olduğu halde ya-tağından kaldırılarak hapishaneye getirildi; ne feci bir hâdisel!

İki aydan beri devam eden ve sanki Türk milletini teşhir ve tezlil için tertip edilmiş olan Boğazlıyan mahkemesinde Vehip Paşa'nın evvelce tetkik-i seyyiat komisyonuna vermiş olduğu bir rapor bugün okundu.

Bu paşa hakkındaki rapor beni aldatmamıştır! Son dakikalara kadar yük-sek makamlarda bulunarak Türk devletinin nimetlerinden geniş mikyasta istifade etmiş olan bu paşa bugün aynı devleti en ağır bir cürüm ile ittiham ediyor. Garibi şudur ki aynı raporda Ermeni cinayetlerinden de bahsedilmiş iken hükûmet bu kısmın [müzakere] okunmasına müsaade etmemiştir!

Paris'te vaziyet gittikçe karışıyor. Evvelce “Onlar Komitesi”ne inmiş olan Versay konferansı bilahare “Beşler Meclisi”ne indi, sonra da Japonya murah-hası çıkarılarak “Dörtler meclisi” [hasıl] oldu: İtalya'dan gelen haberlere gö-

⁵¹ Mihaly Karolyi: Macar siyaset adamı. I. Dünya Savaşı'nda uğradığı yenilgi sonucu Avusturya-Macaristan'ın çökmesinden sonra 31 Ekim 1918'de başbakan olarak Macaristan'ın başına geçti.

⁵² Béla Kun (1886-1939): Macar komünist siyasetçi.

re Dörtler Meclisi dahi dağılmak üzere imiş. Vilson⁵³ kızarak Amerika'ya dönmek üzere imiş. Venizelos⁵⁴ da Loyt Corc'a⁵⁵ muğber imiş. Gûya İngiliz başvekili Yunan murahhasının tacizlerinden bıkarak kendisine: "Liverpool'da da birkaç Rum vardır, orasını da talep edecek misiniz?" demiştir! Mamafih anlaşılıyor ki beşeriyetin mukadderatı ile nihayetünnihaye üç adam oynayacaktır. Bu da beşeriyetle başka bir istihza!

31 Mart 1919

Herkes Günah Keçisi Arıyor

Bugün müstanlikliğe davet olunanlar arasında Ziya Gökalp, Hüseyin Cahit, Hüseyin Kadri, Sudi beyler ve ben vardım; beni Hüsnü Bey namında bir zat istintak etti. Bana yalnız şu suali sordu: "Hangi senede Meclisi Umumîye intihap edildiniz?" "1329 senesinde" dedim. Bunun üzerine müstantik bey mazeret beyan ederek beni bıraktı.

Divan-ı Harp reisi Nazım Paşa, Sait Molla ile teşrik-i mesai edemeyeceğini ısrarla beyan ettiğinden, mümaileyh Molla istifaya mecbur kalmıştır. Fakat kabinenin mevkii de "muhkem değildir." İtilaf ve Hürriyet Fırkası Hareket Ordusu ile İstanbul'a gelmiş olan zabitlerin tevkifini talep etmiş; Harbiye Nazırı Abuk Paşa⁵⁶ böyle bir muamele yapamayacağını söylemiş, kabineden çekilmiş. Yerine Bahriye Nazırı Şâkir Paşa, onun yerine de Nafia Nazırı Avni Paşa gelmiş. Nafia nezaretine ise Kâmil Paşa'nın oğlu Abdullah Bey'in geleceği söyleniyor.

Boğazlıyan mahkemesi bitti ve müddeiumumî Haralampos Efendi kaymakam Kemal Bey için idam kararı talep etti. Zavallı Kemal Bey hastadır. Kendisine beş gün mühlet verildi. Mühletin sonunda müdafa vekilleri kendisini müdafaa edeceklerdir.

Ayan azalığından reis Ahmet Rıza, Abdülhak Hamid, Abrurrahman Şeref beyler azledildiler, yerlerine Mustafa Asım Efendi ile Aristidi Paşa ve Azaryan efendiler geldiler.

⁵³ Thomas Woodrow Wilson (1856-1924): Amerika Birleşik Devletleri başkanı. 1913-1921 yılları arasında görev yapmıştır.

⁵⁴ Elefterios Venizelos (1864-1936): Yunanistan'ın eski başbakanı, Megali İdea siyasetinin mimarı ve modern Yunanistan'ın en önemli siyasetçilerinden biriydi.

⁵⁵ David Lloyd George (1863-1945): İngiliz siyasetçi, 1916-1922 yılları arasında başbakan.

⁵⁶ Abuk Ahmet Paşa (1857-1923): Damat Ferit Paşa kabinelerinde Harbiye Nazırlığı (1919) ve Nafia Nazırlığı (1919) görevlerinde bulunmuş Osmanlı devlet adamı. Ali Rıza Paşa kabinesinde de Nafia Nazırlığı yaptı (1919-1920).

Tam bir Ermeni, Rum hâkimiyetidir ki, gidiyor!

Diğer taraftan işgal kuvvetlerinin Ayan ve Meb'usan meclisleri binalarının kendilerine verilmesini talep ettiklerini *Sabah* gazetesi yazıyor! Bu da Türk hâkimiyetine diğer bir darbe!

Hakikatte Ferit Paşa kabinesi bir kukladan başka bir şey değildir. Bütün icraatı İttihatçıları takip etmeye matuf ve münhasırdır. Bunun haricinde hiçbir nüfuz ve manası kalmamıştır. Mesela bugünlerde bu hükûmet polis müdürü Halil Bey'i azlederek yerine sabık *İkdam* gazetesi müdürü Nureddin Bey'i tayin eylemiştir. Fakat Halil Bey İngilizlerin adamı olduğundan kendiliğinden yerine gelmiş ve yine polis müdürlüğü makamını işgal eylemiştir. Hükûmet buna karşı âciz ve muattal kalmış ve yalnız istifa etmekle İngilizleri tehdit eylemiştir. İngilizler ise bu gibi tehditlere gülüyorlar.

Padişah bizzat İngiliz papazı Fru'nun⁵⁷ elindedir. Bu Fru padişahın mahrem müşaviri olmuştur ve ondan rey almadan padişah karar vermiyormuş.

Rusya'dan mütemadiyen Bolşevizmin ilerlediği ve İtilâf kuvvetlerinin hezimete uğradıkları haberi gelmektedir. Bu son günlerde Bolşevikler Odesa'yı aldılar ve onlara karşı gönderilen Fransız tanklarının neferleri Bolşeviklere iltihak ederek birlikte Yunan askerlerini tepelemişlerdir.

Paris'ten gelen haberler ise Ceneral Foş'un⁵⁸ Alman murahhası Ertzberger'le Ispa'da görüştüklerini ve Almanların Danzing tariki ile Lehistan'ın yardımına Fransız askerlerinin gönderilmesine razı olduklarını bildiriyor. Her ne kadar Alman kuvvetleri şartsız ve kayıtsız teslim oldular ise de Almanya'nın düşman tarafından konulan sulh şartlarının kâffesini kabul edeceği şüpheli görünmektedir.

Yüksek kalpli Piyer Loti⁵⁹ *Figaro* gazetesinde yazdığı "idama mahkûm olanlar" unvanlı makalesinde Türkleri hararetle müdafaa ediyor; bu felâketli günlerde sadık bir dost tarafından gösterilen bu alâka ve fedakârlık insanı ne kadar minnettar ve mütehassıs ediyor!

Bu akşam koğuşlarda sabık nazırlardan birisi ile aramızda bir hâdis oldu. Vaktiyle ben bu nazıra matbuatta hücum etmiştim ve o zamandan beri

⁵⁷ Robert Frew: İngiliz ajanı, İngiliz ordusunda papaz ve misyoner. Hindistan'da yürüttüğü yeraltı faaliyetleri ve politik entrikalardaki başarısı sebebiyle Türkiye'ye gönderildi. Mondros Mütarekesi'nden sonra İstanbul'da İngilizlere adına ajanlık faaliyetinde bulundu. Anadolu'daki ulusal direniş hareketinin bastırılmasına yönelik eylemleri kışkırtarak organize etti.

⁵⁸ Ferdinand Foch (1851-1929): Fransız asker ve savaş teorisyeni. I. Dünya Savaşı sırasında müttefik ordusu kurmaylarındandı. 1918 yılında mareşal oldu ve batıdaki bütün İtilaf devletleri birliklerinin komutası ona verildi.

⁵⁹ Pierre Loti, asıl adı Louis Marie Julien Viaud (1850-1923): Fransız romancı.

bana karşı bir hıncı vardı; bu kere bir şeyler anlatıyordu; ben de dinlemeye başladım.

Bana hitaben: “Siz hatırat yazıyorsunuz, bu kadar dikkatle dinlemenizi arzu etmezdim” dedi; tabiyatıyla lâıyk olduğu cevabı aldı. Zaten söylediği şeyler adf dedikodulardan başka bir şey değildi; maatteessüf seciyemizin pek gevşek olduğunu gösteren bu gibi dedikodulara ben her felâket zamanında mükerreren şahit olmuştum; bu gibi zamanlarda herkes kendi üzerinden müşterek mes’uliyeti atmaya, başkalarının hatalarını, kusurlarını saymaya koyulur; bu kere de öyle yapılıyordu; bütün günahlar ve kusurlar başkalarına ve bilhassa hazır olmayanlar üzerine yükleniyordu. Meselâ Enver Paşa’nın, Cemal Paşa’nın ve hassaten Talât Paşa’nın üzerine! Bu zavallı paşa şimdi İttihat ve Terakki’nin Bovel Emissar’i olmuştu, Yahudilerin sene başında bütün millî günahları üzerine yüklettikleri “mukaddes keçi” mevkiini almıştı! Her fenalık ondan geliyormuş! Fakat neden kendisine vaktinde itiraz olunmamıştır, neden kimse onu doğru yola çevirmeyi düşünmemiştir? Bu sual kimsenin aklına bile gelmiyordu; bedbaht paşanın vezirlik makamına getirdiği birisi bir gün böyle bir şey savurmak cüretini bile gösterdi: “Ben onu uşak gibi kullanıyordum!” Müştak Bey dayanamadı: “Orasını bilmem, fakat önünde el pençe durduğunuzu pekâlâ hatırlıyorum” diye bağırıldı! Mahbusiyetimden ziyade bu gibi haller beni eziyordu; ben mensup olduğum fırkadan bilhassa, onun reislerinden bu gibi felâket günlerinde metanet, mukavemet ve vahdet bekliyordum, halbuki gördüklerim maalesef aksine idi.

8 Nisan 1919

Devletimizin Harici Siyaseti Yokmuş

Sadrazam Damat Ferit Paşa İngilizce *Morning Post* gazetesine yaptığı bir beyanatta: “Devletimizin haricî siyaseti yoktur” gibi devlet mefhumu ile imtizacı kabil olmayan budalaca bir fikir beyan etmiştir ve Babıâli zihniyetince “bir kurnazlık” yapmıştır! Avrupalılar bu gibi kurnazlıkların ne demek olduğunu pek iyi anlarlar ve Ferit Paşa gibilerin idaresi altında bulunan hükümetler hakkında kararlarını vermekte tereddüt etmezler.

Aynı gün gazeteler Şerif Paşa’nın Paris’ten Ali Kemal’e yazdığı bir mektubu neşrettiler. Bu mektupta paşa ittihat, ittifak, tesanüt vesaire gibi güzel şeyler tavsiye ediyor! Fakat geçmiş ola! Eğer bu güzel fikirleri aynı paşa ile aynı Ali Kemal vaktinde tatbik etmiş olsalardı, belki memleket de bugünkü hale gelmezdi! Ne garip halet-i ruhiye: Bizde ittihat, ittifak, tesanüt, itidal vesaire gibi güzel şeylerin lüzumu hep koltuğa oturduktan sonra geliyor. Halbuki koltuğu temin etmek için de aynı ittihat, ittifak ve tesanüdü bozmak

için elimizden geleni esirgemiyoruz! Demek ki burada dahi hodbinlik ruhla-
rımıza hâkimdir!

Bugün tarihçi Ahmet Refik, Şeyhülislam Hayri Efendi ile Ziya Gök Alp Bey beni ziyarete geldi. Kendisi İtilâf ve Hürriyet Fırkası merkez-i umumîsi azasındandır, bu kere vaka'nüvisliğe tayin edilmiştir; verdiği malûmattan anlaşılıyor ki mezkûr fırka arasında derin ihtilâflar vardır ve inhilâl etmek üzere imiş. Tevkifler bir plan üzerine değil, gelişi güzel ve ayrı ayrı şahısların telkinleri üzerine yapıyormuş. Birçokları bu yüzden zengin olmuşlarmış. En çok gayret gösteren de Hoca Sabri ile Şaban Efendi imiş. Rıza Tevfik Bey'in Posta-Telgraf Nezareti'ne geleceği söyleniyormuş.

Kaymakam Kemal Bey hakkında müddeiumumî Haralambos Efendi idam cezasını istedi ise de heyet-i hâkime bir türlü karar veremiyormuş; efkâr-ı umumiyedeki heyecandan tevahhuş ediyormuş; halbuki hükûmet de Ermenilere bir "kurban" verilmesini iltizam ediyor.

Bugün Yunanistan'ın istiklâl günüdür. Fakat Rumlar ve Ermeniler tarafından beklenen nümâyişler yapılmadı; buna da İngiliz amiralinin aldığı ciddi tedbirleri sebep gösteriyorlar.

10 Nisan 1919

Kemal Bey'in İdamı

Dün, ayın dokuzunda Ali Fethi Bey tahliye edildi; daha 19 kişinin tahliye olunacakları söyleniyor.

Bu rüzgârın nereden estiğini henüz anlayamadık; sabık iskân müdür-i umumîsi Şükrü Kaya Bey'den mukadderatımız hakkında fikrini sordum; "imha-yi âlî" diye cevap verdi; anlayamadım. Fransızca "destruction des meilleurs" diye izah etti. Malta, Seylân ve belki de daha uzak bir ada! Orada yavaş yavaş söndürme ameliyesi! Bilâhare vaki olan hâdiseler Şükrü Kaya Bey'in o zamanki vaziyeti herkesten iyi kavradığını ispat etti! Fakat şimdilik yine Ali Fethi Bey'in tahliyesi üzerine hülyalara kapılmaktan kendimizi alamıyorduk!

Bugün saat yedi buçuğa doğru bizi derinden sarsan bir hâdiseler oldu; bir denbire zavallı Kemal Bey'i muhafızlığa aldılar ve orada idam hükmünün padişah tarafından tasdik olunduğunu kendisine tebliğ ettiler ve derhal müt-hiş ameliye icra olundu.

Ameliye Beyazıt Meydanı'nda icra edildi; hemen bizim gözümüz önünde oldu. Pencerelerden bakıyorduk, darağacının uçlarını görüyorduk. Herkes ağlıyor, hapishane memurları, zabitler ve biz ağlıyoruz. Neferler küfürler savuruyorlar; padişaha, hükûmete lânet ediyorlar. Ben de derinden sarsıldım;

gözümün önünde zekâsı, terbiyesi, akli ve metaneti ile herkesin dikkat ve alâkasını celbetmiş olan bir Türk gencinin birdenbire yarım saat içinde imha edilmesi, bana idam cezasına karşı beyanı güç olan bir nefret ve haşyet hissi verdi! Birçok memleketlerden bu cezanın kalkmış olmasının sebebinin bu dakikada anladım!

Müslümanlar böyle bir hükmün verileceğine intizar etmediklerinden ceza mahalline gelmemişlerdi. Ermeniler anlaşıyor ki dünden haber almışlar ve kısas meydanına bir cemi gafir⁶⁰ halinde toplanmışlardı. Kemal Bey'i ip üzerinde müstehziyane alkışladılar. Seyrek Müslüman seyircilerden birisi "Kemal Bey metanet!" diye bağırdı; ve hakikaten bedbaht genç emsali ender metanet göstermiş, Müslümanlara hitaben: "Yazıklar olsun" diye bağırıştır ve masum olduğunu yeminlerle teyit etmiştir.

Padişahın idam fermanında ezcümle şu fıkra vardı:

"İseviyetin muhribi kaymakam Kemal"

Acaba Papaz Fru'nun telkini ile mi yazılmıştı?

Kesir ailesi için hiçbir şey bırakmayan bu bedbaht gencin çocukları için mahpuslar arasında bir liste açıldı ve 1300 lira toplandı!

Birkaç günden beri Halil Paşa ile ilk hürriyet kurşununu atan Atıf Bey de yanımıza geldiler. Bunlar uzun zamandan beri Erenköyü'nde bir boş evde saklanıyorlarmış. Bilâhare yerleri polisçe anlaşılmış; tevkif edilerek hapishaneye getirildiler. Halil Paşa hep aynı Halil Paşa. Her şeye gülüyor, her şeyle eğleniyor!

12 Nisan 1919

İdamın Yankıları

Alemdar gazetesi bugünkü nüshasında Kemal Bey'in idamından bahsederken diyor ki: "İttihatçıların evlâdı yetim, kadınları dul kalmalı ve hanümanları sönmelidir."

Aynı nüshada Ermeni patriği Zevan Efendi'nin bir beyanatı dercedilmiştir. Bu beyanatta Zevan Efendi diyor ki: "Anadolu İttihatçılar ile dolu kalırken Ermeniler müsterih olamazlar. Ermeniler Venizelos'la teşrik-i mesai etmektedirler, âtilerinden emindirler. Kafkasya Ermenilerinin 60 bin muntazam ve 20 bin milis kuvvetleri vardır ki bütün düşmanlarını kahretmek için kâfidir. Ermenistan'ın payitahtı Trabzondur!"

Tasvir-i Efkâr'la *Zaman* gazeteleri Kemal Bey'in idamı münasebetiyle teesürle dolu makaleler neşrettiler. *Tasvir-i Efkâr*, zenginleri ianeye davet ve ken-

⁶⁰ Alelade topluluk.

disi; yaşadığı müddetçe iane vereceğini vaat ediyor. *Zaman* gazetesi yazdığı makale dolayısıyla kapatıldı.

Ermeni gazeteleri ise Kemal Bey'in idamı ile Ermeni milletinin tatmin olmayacağını acı bir lisanla beyan etmektedirler. Öteki taraftan bu idam müslümanlar arasında derin bir heyecanı mucip olmuştur. Vapurlarda müslüman kadınları Ermeni kadınlara hücum etmişlerdir. Kız mekteplerinde kız talebe Ermeni muallimlerini tahkir etmişlerdir ve erkek mektepleri talebesine tahrikâmiz mektuplar yazmışlardır.

Bugün Kiev sefiri Muhtar Bey mevkıfları ziyaret için hapishaneye geldi. Bolşeviklerin son zamanlarda ihraz etmiş oldukları muvaffakiyetler hakkında malûmat verdi. Odessa bugün, Karadeniz sevhili çoktan, Bolşevikler tarafından zaptedilmiştir. Bolşevikler arasında emsalsiz bir intizam varmış. Yetmiş yıllık Rus, Fransız ve Yunan kuvvetleri tarumar edilmiştir. Arkanjel, Kafkasya ve Sibiryaya taraflarında da büyük muzafferiyetler ihraz edildiği muhakkaktır. İşte bunun içindir ki İngiliz nazırlarından Balforon⁶¹ irat ettiği nutkunda Almanları okşuyor ve Bolşeviklere karşı müşterek bir mücadeleye davet ediyor. Fakat Almanların aldanmayacakları muhakkaktır.

Mahlû [tahttan indirilmiş] İran Şahı Mehmet Ali İstanbul'a geldi ve burada oturacağı anlaşılıyor. Asırlardan beri iki milleti birbirine koymuş olan şah ile padişah şimdi başbaşa vererek devrin tereddüplerinden filozofça konuşabilirler!

Bugün hapishaneye yeni müddeiumumî Cevad Bey geldi ve bizim koğuştaki zevatın isimlerini sordu. Bazı isimleri ve ezcümle benimkini defterine kaydetti. Müstantiklik dairesinde pek mültefik görünen bu zat şimdi pek soğuktu. Hususî bir görüşmede Sait Halim Paşa'ya demiştir ki: "Meclis-i umumî azası muhakeme altına alınacaklardır. Merkez-i umumî azası ile bazı nazırlar tehcir ve taktıl cürmü ile, reis ve diğer azalar da bu cürümde fer'an zimethal olarak itham olunacaklardır." Halil itiraz etmiş ve meclis-i umumînin neden ibaret olduğundan tahkik heyetinin malûmatı olmadığını söylemiştir.

Fakat ne olursa olsun, hazır bulunmak için o gece Cahit, Hacı Âdil, İsmail Canbulat ve Mithat Şükrü beylerin bulundukları koğuşa toplandık ve müdafaamızı hazırlamaya başladık. Sait Halim Paşa riyaset ediyordu. Ben Meclis-i Umumî müzakerelerinin zabıt defterlerinin getirilmesini istedim. Bu defterlerden görülecekti ki Meclis-i Umumî sırf bir heyulâdan ibaretti, orada hiçbir ciddi şey müzakere edilemezdi. Elli iki azası meyanında birçok Ermeniler ve Rumlar da vardı. Fakat anlaşıldı ki bu defterler ibraz olunmayacak-

⁶¹ İngiliz siyaset adamı Arthur James Balfour olmalıdır. 1902-1905 arasında İngiltere'de başbakanlık yapmış olan Balfour, I. Dünya Savaşı sırasında (1916-1919 yılları arasında) dışişleri bakanlığı görevinde bulunmuştur.

lardır veyahud imha edilmişlerdir. Bu hareketin hikmetini ben evvelâ anlamadım. Sonraları azadan birisinin: “Ben bugün Meclis-i Umumî azalarının celbolunmasını ve bu azaların isimlerini kendim söyleyeceğim” demesi üzerine hikmeti anladım. Azalar arasında tevkif edilmemiş Müslümanlar, Ermeniler ve Rumlar da vardı. Bunlar da celbedilse, bizim hal’imize⁶² iştirak ettirilseler, bizim ve bilhassa hükûmet erkânı ile Merkez-i Umumî azasının vaziyetleri hafiflermiş!

14 Nisan 1919

Kimse Ne Yaptığını Bilmiyor

Kemal Bey’in cenaze merasimi hükûmetin bütün manialarına⁶³ rağmen muhteşem olmuş ve büyük tezahürata sebep olmuştur. Bu tezahüratta bilhassa Tıbbiye Mektebi talebesi göze çarpmıştır. Ve bundan dolayı Tıbbiye Mektebi müdürü, mektebin gassali ve Kemal Bey’in kardeşi ve sair zevat tevkif edilmişlerdir. *Alemdar* gazetesi bu ihtifal münasebetiyle hükûmeti tahtte ediyor⁶⁴, vazifesini ifaya davet ederek “İfa edemezse edecekler bulunur” diyor. Sadrazam Damat Ferit Paşa ise Harbiye Nezareti’ne yazmış olduğu bir tezkerede mezkûr ihtifali “bir isyan” diye tavsif ediyor ve Divan-ı Harb-i Örfi’yi de vazifesini cesaretle ifa ettiğinden dolayı takdir ediyor.

Fakat cemaat arasında teessürler ve heyecanlar berdevamdır. İşe bir de ekmek mes’elesi karıştı. Eyüp’te ekmek fıkdanından⁶⁵ iğtişaşlar⁶⁶ oldu. İşe müdürü Nüzhet Sabit hakkında bazı rivayetler dolaşmaktadır. Fakat aynı zamanda da kendisine iki muavin tayin edilmiştir. Birisi Mazlum Bey, diğeri de Ahmet Cevat Bey. Bu muavinlerden kim evvelce dairede işin başına geçiyormuş ve ötekini işe karıştırmıyormuş!

Bütün bu keşmekeşler içinde hükûmet de başını kaybetmiştir ve kimse ne yaptığını bilmiyor. Dahiliye nazırı gazetelerde alenen adliye nazırını beceriksizlikle itham ediyor, müstantikler, divan-ı harp azaları hemen her gün istifade etmektedirler. Artık polis müdürünün yeni tevkiflerden haberi yokmuş. Bu tevkifler, artık bir alışveriş mevzuu olmuştur. Kimden para koparmak istenilirse tevkifle tehdit ediliyor, istenilen para verilirse kurtuluyor, verilmediği

⁶² Azletmek, ihraç etmek.

⁶³ Engel, engelleme.

⁶⁴ Yanlışını çıkarma, hatasını bulup söyleme, yanlışından dolayı suçlama.

⁶⁵ Yokluğundan.

⁶⁶ Kargaşalar.

halde hemen hapisaneye sevkediliyor. Artık hapisane de dolmuştur. Şimdi yeni tevkifleri idare eden bugünlerde kısm-ı siyasî müdüriyetine tayin edilen Eczacı Hüsnü Bey namında birisi imiş!

17 Nisan 1919

Anadolu'dan Gelen Haberler

*Taymis*⁶⁷ gazetesi benim tercüme-i halimi yazarak 1904-1905 senelerinde Azerbaycan'daki faaliyetimden bahsederek bilâhare Türkiye'ye hicret ettiğimi ve buradan da umumî harp esnasında sahte pasaportla gûya Kafkasya'ya giderek oradaki İslâm ahalisini isyana tahrik etmiş olduğumu ve işte o meydana galip İtilâf kuvvetleri tarafından derdest edilerek bu kere İstanbul hapisanesinde yattığımı yazıyormuş! Bu yazıyı Sait Molla mal bulmuş mağribî gibi büyük bir meserretle gazetesi *Yeni İstanbul*'a geçirmiş ve hakkımda bedhahane mütalaalar yürütüyor. Beni o gün ziyarete gelen Köprülüzade Fâtâ, Hüseyin Galip ve Nebizade Hamdi beylerden öğrendiğime göre *Taymis*'in yazısı pek uzun imiş! Hamdi Bey makaleyi bana getireceğini vaad etti.

Eski nazırlardan Halil, Şükrü, İbrahim, Ahmet Nesimî beyler muhafızlığa gömülmüşler ve orada müstantiklik tarafından isticvap edilmişlerdir. Anlaşıyor ki bu kere de heyet-i tahkikiye; nazırları merkez-i umumî ve meclis-i umumî azaları ile birlikte mevcut idareyi yıkmak üzere teşekkül eden "hafî" bir cemiyetin başında bulunmak cürmü ile itham ediyormuş!

Fakat aynı zamanda da heyet-i tahkikiye azasından müddeiumumî Cevat, muavini Talât ve müstantik Feridun beyler istifa ettiler. İstifanameye sebep olarak İtilâf ve Hürriyet Fırkası merkez-i umumîsinin tazyiklerine namuslarının tahammül edemedikleri gösteriliyor. Kendileri 21 mevkufun tahliyesini talep ediyorlarmış. Halbuki fırka merkezi buna müsaade etmiyormuş.

Sait Molla hükûmeti İttihatçılar hakkındaki tedbirleri dolayısıyla girmiş olduğu çıkmazdan kurtarmak için şeytanî bir yol gösteriyor. Bu sabık adliye müşteşarına göre artık hükûmet tehcir mes'elesinden vazgeçmeliymiş, çünkü "bu adamlar bu mes'ele dolayısıyla mahkûm olsalar bile millet nazarında mahkûm olmayacaklardır. Binaenaleyh bu yolu terk etmelidir, muhakemeye başka bir istikamet vermelidir ve İttihatçıları harp ve suiistimal meseleleri dolayısıyla itham etmelidir" diyor. Bu zavallı anlamıyor ki gösterdiği çare ile mensup olduğu fırkayı ve hükûmetin kendisini ebediyen mahkûm ediyor. Çünkü adaletle ve mahkemeye bu kadar kolay oynayan bir heyetin hayat

⁶⁷ İngiliz *Times* gazetesi.

hakkı olmadığı kendiliğinden aşikârdır! Fakat Sait Mollaların zihniyeti bu iptidai hakikati bile kavrayamayacak kadar dardır.

Aynı gün *İkdam* gazetesi bir başmakale neşrederek İttihat reisleri ile birçok paşalar ve meb'usları Yıldız Sarayı'nı yağma etmiş olmakla itham ediyordu. Hakikatte itham itham üstüne yağıyor ve namusun hiçbir melcei kalmamıştır. Bu da manevi şaşkınlığın bir eseridir! Acaba Türk seciyesi bu derece zebunküşlüğe müsait midir?

İstanbul ve taşrada tevkifat devam etmektedir. Artık bu bir pazarlık mes'elesi olmuştur. Necat fidyesi verebilenler kendilerini kurtarıyorlar, veremeyenler ise hapisane yolu tutmak ızdırarındadırlar.⁶⁸

Evvelce tahliye edilmiş olan Ali Fethi Bey yeniden tevkif edilerek hapisaneye getirildi ve bittabi bizim de bütün ümitlerimiz havaya gitti! İstifa etmiş olan heyet-i tahkikiye yerine, bu kere de üç zümre müstantiklik teşkili düşünülüyor. Her zümreye ikişer askerle ilmiyeye mensup zatlardan bir mülkiye memuru tayin olunacaktır. Tahliye, men'i muhakeme ve tevkif kararlarını bu muhtelif zümreler vereceklermiş! Şaşkınlığın, beceriksizliğin son nümunesi!

Adliye Nezareti'ne Cemil Molla Bey'in geleceği söyleniyor. Bu haber mevkıfları sevindirdi. Çünkü her ne kadar mumailiyh İttihatçılar aleyhtarı ve hattâ İttihatçıların kahrına uğramış ise de, kanunperver ve zeki olduğu için kanun ve adaletten ayrılmayacağı ümidini vermektedir.

İstanbul Rus kaçkınlarıyla dolmuştur. Bunlar meyanında imparatorun anesi ile Grandük Nikola'nın olduğunu işittik. Bolşevikler durmaksızın ilerliyorlarmış. Batum tariki ile Hopa'ya kadar gelmiş imişler. Çarlık ordusunun başkumandanı olan Bürosilof⁶⁹ bu kere de Kırım'da Bolşevik ordusunun başkumandanı imiş! Bundan üç sene evvel böyle bir vak'ayı tahayyül eden kimse mecnun addedilirdi! Bugün ise bu bir hakikattir. İşte istibdadın, zulüm ve cebrin doğurduğu mucizeler!

Anadolu'da bir şeyler olduğu, taraf taraf ahalinin harekete gelmiş bulunduğu, komiteler teşekkül ettiği, hükûmete ve ecnebilere karşı geldiği haberleri ara sıra bu hapisane içlerine kadar geliyor. Bu haberler doğru olacaktır ki, hükûmeti de artık telâş aldı. Hükûmet şehzade Abdülhalim Efendi'nin riyaseti altında ve birçok büyük paşalarla birkaç Ermeni ve Rum mütehayyizanından müteşekkil bir heyet-i nâsihanın Anadolu'ya gönderilmesi-

⁶⁸ Mecburiyetindedirler.

⁶⁹ Aleksey Alekseyeviç Brusilov (1853-1926): I. Dünya Savaşı sırasında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun doğu cephesini yararak Rusya'nın Batılı müttefiklerine yardımcı olan Rus generali.

ni düşünüyormuş! Bu heyet gûya mev'ize ve nasihatlerle halkı teskin edecekmiş! Biçare avareler! Türk bu kadar hakaretlere tahammül eder mi? Nâsihat ve mev'ize yerine hükûmet evvelâ Türkün şerefini kurtarmaya çalışmalı! Halbuki bu şeref her gün Ermeniler ve Rumlar tarafından çiğnenmektedir! Bu hal ve hükûmetin lâkaydisi ve hattâ teşviki ile devam ederken Türk nev'ize ve nasihata kulak verir mi?

Dahiliye nazırı *Akşam* gazetesine yaptığı bir beyanatta diyor ki:

“Taşrada herhangi bir adam tarafından birisi hakkında tehciye iştirak etmiş olduğu haber verilir verilmez derhal müttehim tevkif edilerek İstanbul'a sevk ediliyor.”

Bu bir kaide imiş! Düşününüz artık memleketin halini! Böyle bir kâideyi vaz etmiş bir hükûmet artık memlekette kendisine bir merbutiyet ve sükun bekleyebilir mi?

Paris'ten gelen haberler müttefikler arasında derin ihtilâflar olduğunu gösteriyor. Vilson [on] dört maddeden ayrılmak istemiyor ve her milletin kendi mukadderatına kendisinin hâkim olduğu fikrini ileri sürüyor. Halbuki Amerika'nın diğer müttefikleri kendi aralarında uyuşarak âlemi gaspetmek emelindedirler. Ezcümle İtalya Feyyuma'yı⁷⁰ ve Adriyatik sahillerini istiyor ve buna ait Fransa'dan ve İngiltere'den vaktinde yazılı vaatler almıştır. Vilson bu kere bu gibi yazıları “paçavra” diye tarif ederek müddeileri reddetmektedir. İtalya ile müşarünileyh arasında bu hususta derin bir ihtilâf hasıl olmuş ve Vilson bir beyanname neşrederek bu ihtilâfın mahiyetini anlatmakla beraber İtalya müddeiyatının kabul olunmayacağını ilân ediyor!

28 Nisan 1919

İttihatçıların Mahkemesi Başlıyor

Bugün büyük muhakeme başlıyor; İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne mensup olarak bu cemiyet arasında az çok temayüz etmiş olan bütün şahsiyetler hapis-haneye tıkmışlar ve cümlesi Ermeni taktik ve tehciye ile itham olunmaktadır: Maksat, Avrupa efkâr-ı umumiyesini ve Türklerden intikam almak isteyen galip muharipleri bu zevatı kurban vermekle tatmin etmektir. Gûya bununla ve İngiliz mandasını kabul etmekle padişah taht ve tacını ve İtilâf ve Hürriyet Fırkası da kendi hâkimiyetini kurtaracaklarmış! Hakikatte bu, budalaca irtikâp olunan ihanet ve habasettir! Fakat garibi şudur ki bu ihanet ve hıyanet

⁷⁰ Feyyum, Fayyum veya Fiyome: Orta-kuzey Mısır'da Feyyum vahasında bulunan bir kendir. Kahire'nin 130 km güneybatısındadır.

başka bizim gibi mağlup olan milletlerin hiçbirisinde emsaline tesadüf olunmayan bir zilletle herkesin gözü önünde ve soğukkanlılıkla icra olunmaktadır.

Mahkemeye ilk giden kabile Sadrazam Sait Halim Paşa ile nazırlardan Şükrü, Ahmet Nesimi, İbrahim ve Halil beyler ve merkez-i umumî azasından da Mithat Şükrü, Kemal, Talât, Ziya Gök Alp ve Rıza beylerden ibaretti; bu kafilenin on yedi müdafaa vekili vardı: Bunlar meyanında meşhurları Celâleddin Arif, Sadettin Ferit, İsmail Mahir, Haydar Rıfat vesairedir.

Mahkeme pek kalabalık imiş ve hâkimler de pek hürmetkâr imişler; it-hamname ağır ve tamamen İttihat ve Terakki'nin nimet-dîdeleri⁷¹ olan bazı valilerin şahadetlerine isnat ediyormuş!

Müdafaa vekilleri evvelâ salâhiyet meselesini ortaya attılar. Müttehimler arasında nazırlar bulunduğu için kanun-u esasi mucibince bir Divan-ı Âlî tarafından muhakeme olunmaları lüzumundan bahsettiler. Mahkeme bu mes'eleyi müzakere ve hal etmek için muhakemeyi bir hafta tehir etti.

Müddeiumumilik vazifesini üç gün evvel tayin olunan sabık istinaf reisi Nazmi Bey ifa ediyor. Bu zatın namuslu ve kanunperver olduğu söyleniliyor. Yeni vazifeye başladığı zaman gazetecilere yaptığı bir beyanatta istifa etmediğini, istifayı zaaf addettiğini ve kimsenin telkinine de tabi olmayacağını söyledi. Fakat mahkeme reisi herkesi endişelere sokuyor. O da gazetelere vaki olan beyanatında tahliyeden bahsolunduğuna tesadüf beyan etti! Demek ki bu reis tahliye imkânını tasavvur bile etmiyor!

Bugünlerde Prens Sabahaddin Bey'le Miralay Sadık Bey de Avrupa'dan İstanbul'a döndüler! Bunların nazırlar heyetine girecekleri söyleniyor. Bu surette İttihat ve Terakki'nin bütün "dostları" İstanbul'da toplanmış bulunuyorlar.

Bütün gazeteler mahkeme hakkında makaleler neşrederek hâkimleri şiddetle tahrik ediyorlar. Çok tanınmış bir muharrir -aralarında masumlar olsa bile- tutulanların kâffesinin asılmalarından bahsediyor! Ne gariptir ki aynı muharrir ikinci gün hapishaneye geldi ve dün idamlarını talep ettiği adamlardan bazılarıyla dostça görüştü! İnsanı en ziyade müteallim eden bu ahlâki sükûttur.

Ortalıkta envai türlü şayialar dolaşmakta idi. Enver Paşa gûya Kafkasya'da bir Bolşevik kolordusuna kumandanlık ediyormuş. Talât Paşa gûya İstanbul'a getirilmiş imiş. Gûya Almanlar kendisini Belçika'ya tartetmişler ve İngilizler de orda elde ederek İstanbul'a götürmüşlermiş. Fakat kaçırılması için hükûmete teslim etmiyorlarmış! Diğer bir rivayete göre de gûya kendiliğinden buraya gelmiş imiş! Bu münasebetle Ali Münif Bey'den paşanın kaçmadan evvel otomobili ile bazı tahvilâtını Karasu'ya altı bin liraya sattı-

⁷¹ İyilik, lütuf, ihsan görmüş kişiler.

ğını ve bu paradan üç binini ailesine bırakarak diğer üç bini ile Avrupa'ya kaçtığını öğrendim. Bu vaziyette paşanın İstanbul'a avdeti ihtimali bittabi olamaz ve alelûmum bütün bu sayialara ben inanmıyorum.

2 Mayıs 1919

Ferit Paşa'nın Nutku

Sadrazam Ferit Paşa ile Nazır Ali Kemal Bey, Galatasaray Mekteb-i Sultanî-si'ndeki bir merasime iştirak ederek fırsattan bilistifade nutuklar söylemişlerdir. Merasime İngiliz ve Fransız zabitleri de davet edilmişlerdi. Fakat onlar tenezzül ederek gelmemişler. Mamafih mektep salonlarının baştanbaşa düşman bayrakları ile donatılmış olduğunu gazeteler sitayişli bir lisanla yazıyor. Ferit Paşa nutkunda kadim Yunan ve Roma medeniyetlerinden ve mitolojilerden bahsederek sözü İttihatçılarla harbe götürmüş, İttihatçıları yagî ve bagî diye tavsif ettikten sonra Fransa ile İngiltere'yi methylemiş, "Türklerin bütün ümitlerini bu iki devletin şefkat ve merhametlerine bağladıklarını" beyan eylemiş. Kendisine cevap veren Fransızca muallimi bir Fransız, Türklerin Fransa'nın himaye ve muavenetine güvenebilecekleri temin eylemiştir! Bu kadar küçülebilmek için insan ancak Ferit Paşa kadar haris ve budala olmalıdır! Mamafih bu felâket günlerinin büyük kahramanı olan Ali Kemal, irat ettiği nutkunda padişahı ve Ferit Paşa'yı meth-ü sitayiş eyledi ve bunların Fransa ve İngiltere gibi medenî devletlerin himayesi sayesinde memleketi kurtaracaklarına teminat verdi!

Avrupa'dan gelen haberler ortalığı karmakarışık gösteriyor. İtalya murahhası Orlando,⁷² Vilson'un beyanatını alenen protesto ettikten sonra murahhaslar meclisini terkeylemiştir. Japonya murahhası da bu beyanatı protesto ederek meclisten çıkmıştır. Kalan üç murahhas, müzakerelere kendi aralarında devam ediyorlarsa da, müspet bir neticeye varacakları şüphelidir. Kont Birecao'nun taht-ı riyasetinde Paris'e muvasalat etmiş Alman sulh heyeti - Almanya'ya teklif olunan sulh şartlarını mütalaa etmek için- bir ay mühlet talep etti ve bu şartları Alman milletinin reyîâmmesine arzedeceğini söyledi! İtalya'da heyecan gittikçe artıyor. İtalya'nın harp esnasında İtilaf tarafını tutmasında büyük rol oynamış olan şair Danonçiy⁷³ Roma'ya avdet eylemiş; ahaliyi Feyyume ve Adriyatik üzerine sefer yapmaya tahrik ediyor!

5 Mayıs, 1919

⁷² Vittorio Emanuele Orlando (1860-1952): İtalyan devlet adamı. I. Dünya Savaşı'nın son yıllarında başbakanlık yapmış ve Paris Barış Konferansı'nda İtalyan heyetine başkanlık etmiştir.

⁷³ Gabriele d'Annunzio (1863-1938): İtalyan şair, gazeteci, yazar.

Mahkeme Devam Ediyor

Anafartalar kahramanı Mustafa Kemal Paşa Anadolu'ya askerî müfettiş-i umumî tayin edildi. Müşarünileyhin⁷⁴ adını harp esnasında çok işittim ise de maalesef kendileri ile görüşmek şerefine nail olamadım. Çanakkale'yi arkadaşlarla beraber ziyaret ettiğimiz zaman Anafarta'ya giden grup arasına giremedim. Fethi Bey yakın dostu imiş. Fethi Bey kendilerinden sitayişle bahsediyor. Anadolu'da vaziyet gittikçe karışıyor ve işte Mustafa Kemal Paşa oraya, halkı teskin ve silahların toplanmasını kolaylaştırmak için tayin ediliyormuş!

Evvelce tevkif edilip bilâhare tahliye edilen ve sonra yine tevkif edilen Fethi Bey'in tevkif müzekkeresinde: "Tehcir cürmü ile müttehem ve maznun olan adamların firarlarını teshil etmek maddesi" ile müttehem olduğu yazılıyor. Halbuki firarîler firar ederken ne maznun ve ne de müttehem idiler. Zaten Fethi Bey'in bu firardan haberi bile yokmuş. Hattâ Cavid Bey vasıtasıyla kendisine teminat verilmiş. Fethi Bey mahkeme reisine yazdığı bir mektupta: "Zulme âlet olmaktan ise istifa etmek daha şerefli olur" diyor.

Divan-ı Harp selâhiyet kararını verdi. Kararnamenin lisanı muğlak, müphem ve anlaşılmaz, serdolunan mütalaalar çürük ve esassızdır. Kararnamede deniliyor ki: "Nazırlar arasında bazıları hakkında tahkikat ikmal edilmek üzere nazırların muhakemeleri tehir ediliyor. Merkezi umumî azalarının muhakemelerine devam olunacaktır."

Bu celsede İttihat ve Terakki Cemiyeti ile hafi teşkilât hakkında sualler sorulmuştur. Verilen cevaplar arasında bazı mübayenetler vardır. Ziya Gökalp mahkeme huzurunda dahi dostlarınca pek malûm olan o tavr-ı mahçubanesini almış imiş. Yani ellerini kavuşturarak ve boynunu bükerek yere bakıyormuş!

Mahkemeden avdet ettikten sonra nazırlar ile merkezi umumî azası hapishanede sair mevkulardan ayırt edilerek ayrı ayrı koğuşlara ve tek tek yerleştirildiler. Kendileri ile görüşmek men edildi.

Gazetelerin kâffesi muhakeme ile meşguldür. Bu kere *Alemdar* nedense Karasu Efendi'yi şiddetle iltizam ediyor ve bazı mevkulflar hakkında da: "Onlara karşı pek ileri gidilemeyeceğini" yazıyor. Acaba ne oldu?

Aynı gazete aynı nüshasında bütün müddeiumumilerin harp esnasında vazifelerini ifa etmemiş oldukları dolayısıyla taht-ı muhakemeye alınmalarını talep ediyor ve bugünkü başmüddeiumumiye hitaben de: "Efendi, mevkiinden in ve maznunlar sırasına geç" diyor!

⁷⁴ Sözü geçen kişinin.

Trabzon tehcir ve taktil meselesini muhakeme eden mahkemenin dünkü cel-sesinde Bahriye Nazırı Avni Paşa şahit sıfatıyla Teşkilât-ı Mahsusa'nın munta-zam askerî teşkilât olduğunu ve harbe iştirak ederek hizmetler ettiğini ve maz-nun Topçu Rıza Bey'in de bu meyanda vazifesini bi'l-hakkın ifa eylediğini söyle-yerek Teşkilât-ı Mahsusa'ya atfolunan cürümlerin tamamen isnat olduğunu tes-pit etti. Mumaileyh Doktor Saip Bey hakkında dahi hüsn-ü şahadette bulundu.

Bir müddetten beri Rum ve Ermeni doktorları Türk doktorları aleyhine muntazam ve hasmane bir hareket takip etmektedirler. O cümleden mezkûr Doktor Saip Bey'le Numan Paşa'yı gûya Ermeni kadın ve çocuklarını fuhuş-hanelerde zehirlemek gibi cürümlerle itham ettiler ve bu yüzden bu doktor-ları tevkif ettirdiler.

Anlaşıyor ki, Türk fen adamlarına karşı bir imha hareketi açılmıştır. Ay-nı mahiyette bir hareket Türk iktisadiyatına karşı aylardan beri devam et-mektedir. Ezcümle meselâ Ermeni, Rum ve ecnebilere bir heyet teşekkül etti ve Türk zenginleri ve iktisadi müesseseleri hakkında tetkikat yapılmak-tadır. Evkaf Nezareti, millî bankalar, bazı zenginler hakkında ittihaz olunan tedbirler bu tahkikatın neticesidir.

Türkleri irfanen olduğu gibi iktisaden de çürütmek istenen hedeftir!

Hükûmet Ermeniler, Rumlar ve ecnebîlerle birlikte bu hedefe doğru yü-rümektedir.

Malûmdur ki meselâ şimendiferleri ellerine almış olan ecnebîler, Türk tüccarına artık vagon vermiyorlar. Aynı ecnebîler, millî bankayı -gûya hesap-larını tetkik bahanesile- muamele icrasından menettiler ve bu bankanın ha-valenamelerinin diğer bankalar tarafından kabulünü meneylediler! Hükû-met bütün bu keyfî muamelelere karşı yalnız lâkayt değil, teşvikkâr bir vazî-yet almaktadır.

Dün Yunus Nadi Bey tevkif edilerek hapishaneye getirildi. Muamileyh⁷⁵ tev-kif keyfiyetini şöyle hikâye etti: Saklanan Nadi Bey'e Rıza Tevfik Bey vasıtasıyla Dahiliye Vekili Mehmet Ali Bey masuniyet vaad eylemiş. Nadi Bey açığa çık-makta artık beis olmadığını zanneylemiş ve fakat ikinci gün tevkif edilerek müs-tantikliğe götürülmüş. Müstantik tevkif için sebep olmadığını beyan ederek geri çevirmiş: Fakat bu kere de şifâhen Hüseyin Cahit Bey gibi "tahrirat-ı muzırre" erbabından olduğu bahanesiyle tevkif edilerek hapishaneye getirilmiş.

Aynı gün, Enver Paşa'nın babası Hacı Ahmet Paşa geldi ve Vehip, Süley-man Numan ve Halil paşalar ile Harbiye İstihbarat Müdürü Seyfi ve İstan-bul kumandanı Cevat beylerin bulundukları koğuşa yerleştirildi.

⁷⁵ Sözü geçen kişi.

Kaptif balon⁷⁶ bütün gün ufukları tarassut etti. Buna rağmen Bolşevik teyyaresi şehre birçok beyannameler attı. İstanbul'a Rus muhacirin akını devam etmektedir. Bu arsız Beyaz Ruslar burada ıyş-ü işrete dalmışlar ve birçok rezaletler ve taşkınlıklar yapmaktadırlar.

18 Mayıs 1919

Gaflet ve İhanet İçindeki Hükümet

Mahpuslardan bir kafilе tahliye olundu. Bunlar meyanında Müştak, Ankara meb'usu Hilmi, Karesi meb'usu Ali Galip beyler de bulunuyorlardı. Tenekecizade namında Konyalı sarıklı bir tüccar da tahliye edilerek hapishaneyi terkederken şu mısraı okudu:

"Gitti dünya mert elinden, kaldı p..."

Muhakeme devam ediyor; İttihat ve Terakki reisleri, kendilerinden beklenen metanet ve salâbeti gösteremiyorlar. Verdikleri cevaplar gevşek ve mütereddittir. Büyük bir memleketin mukadderatını ellerinde tutarak azîm mes'uliyetler altına girmiş olanlara daha sâlabetli vazılar almak yakışırdı! Ne yazık ki bunlar böyle yüksek nümune gösteremediler! Herkes adeta kendi nefsinı düşünüyor, kendini kurtarmaya çalışıyor! Halbuki tesanüt ve vahdet nümunesi vermek, müşterek mes'uliyetten kaçınmamak, bu mes'uliyetin bütün neticelerine göğüs germeye hazır bulunmak; mühim bir inkılap yapmış, senelerce memleketi idare etmiş ve nihayet azim bir geriveye atılmış olan siyasi bir fırkanın reislerine asıl bu imtihan ve tecrübe zamanlarında lâzımdır! Fakat heyhat ki İttihat reisinin bu imtihan ve tecrübeden muvaffakiyetle çıkmış oldukları iddia olunamaz! Bunlar kendi aralarında bu felâket günlerinde bile müttehit ve müttefik olmadıklarından başka, arkalarınca senelerce sürüklenmiş, bu kere onların mes'uliyetlerine iştirak eden üçüncü ve dördüncü derecedeki arkadaşları asla düşünmemektedirler!

Ne yazık ki yegâne çare karşıdaki rakip fırkanın hıyanet ve ihanetlerini nazara alarak müteselli olmaktır!

Ferit Paşa nihayet istifaya mecbur oldu ve sebebi de Yunanlıların İzmir'de icra etmiş oldukları mezalimdir.

İzmir'in Yunanlılara teslimi mütarekenamede asla derpiş edilmemişti. Buna rağmen bu şehrin Yunanistan'a teslim edilmesini büyük galip devletlerden hâlâ da merhamet ve şefkatler bekliyen bu budala sadrazam hâdiseyi

⁷⁶ I. Dünya Savaşı sırasında askeri amaçlı olarak kullanılan bir balon.

protestosuz kabul etti ve hatta İzmir'deki vali ve kumandana şehrin teslimi hakkında emir verdi! Halbuki Yunanlılar şehre dahil olur olmaz valiyi kovdular, şehirde tecavüzlere ve cinayetlere başladılar. Bunun üzerine bütün memlekette azîm bir galeyan ve heyecan uyandı ve her yerde ve ezcümle İstanbul'da velveleli mitingler ve nûmayişler yapıldı: İşte bu umumî galeyan üzerinedir ki sadrazam istifa etmeye mecbur kaldı.

Şimdi bütün mesele sadarete kimin geleceğinden ibarettir. Bazıları yine Ferit Paşa'nın, bazıları da Tefik Paşa'nın geleceğinden bahsediyorlar. Fakat artık anlaşıldı ki, kim gelirse gelsin, İslâm ve bilhassa Türk unsuruna dayanmayan bir hükûmet yaşayamaz! Bu pek mühim ve pek kıymetli ve ümit verici bir hâdisedir! Artık anlaşıldı ki, Çanakkale destanını yapan insanlar, meskenet ve zillet içinde ölmeme karar vermişlerdir!

Padişah bazı zevatla müşavere ediyor. Kimi sadarete getireceğinde tereddüt ediyormuş. Nihayet, Ferit Paşa'yı getirmeye karar verdi. Fakat Ferit Paşa da kabineyi teşkilde güçlük çekiyor. Çünkü Hürriyet ve İtilâf fırkası reisleri arasında ihtilâf ve teşettüt varmış.

Nihayet bunlar da uzlaşmışlardır, kabine teşekkül etti. Azalarının ekserisi eski nazırlardı. Yani Ali Kemal Dahiliye'de, Vasfi hoca Adliye'de, Sabri hoca da Makam-ı Meşihat'te kalmaktadırlar. Yalnız Maarif Nezareti'ne getirilen Gelenbevîzade Sait Bey'le Evkaf Nezareti'ne gelen küçük Hamdi Bey yenilik teşkil ediyorlar.

Gelenbevîzadenin bu meyanda böyle bir kabineye girdiğine hayret ettim! Memleketteki heyecan devam ediyor; hemen hergün İstanbul'da ve sair şehirlerde mitingler yapılmaktadır; Fatih'te yapılan büyük mitingde Halide Edip ve Halime hanımlar ile Hüseyin Ragıp, Salâhattin Adil ve Muslihiddin Adil beylerin ateşin nutuklarından sonra -verilen kararda- bir taraftan İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali ve diğer taraftan da Ferit Paşa'nın yeniden sadarete getirilmesi protesto edildi.

Fakat diğer taraftan Darülfünun konferans salonunda yapılan mitingte -Rıza Tefik söz alarak- ahaliye "elhüküm limen galep" düsturunu hatırlatarak sükûn ve itidal tavsiye etmiş; alelûmum İtilâf ve Hürriyet Fırkası bu işgali adeta lâzım imiş gibi göstermeye çalışıyor; bu fırkaya mensup olan İzmir valisi bu elîm hâdiseyi şu telgrafla tebliğ ediyor: "İzmir'in işgali maalesef müşkül oldu ve bazı müessey hâdiselere meydan verdi!" Bir Yunan valisi de ancak bu kadar yazabilirdi! *Sabah* gazetesi bu münasebetle şu cümleyi yazıyor: "Vali İzzet Bey İzmir'in işgal ameliyesini idare edemeyeceğinden azlolunacaktır!"

Alemdar gazetesi ise, bu vaziyet dolayısıyla "Madem ki biz kendi kendimizi idare edemiyoruz, İngiltere'nin vesayetini kabul edelim!" mealinde hainane bir fikir ortaya atıyor.

Mamafih efkâr-ı umumîyenin ve millî galeyanın tazyiki ile Ferit Paşa yeniden sadarete geldikten sonra düvel-i mütelifeye [İtilaf devletlerine] İzmir'in işgalini protesto etti.

Galip Kemalî Bey de riyasetinde bulunduğu muhtelit mütareke komisyonundan mütareke şartlarına riayet edilmediğini beyan ederek istifa etti!

22 Mayıs 1919

Ferit Paşa'nın Yeniden İş Başına Gelmesinden Kimse Memnun Değil

Padişah ikinci kere iş başına getirdiği beceriksiz ve akılsız Ferit Paşa'ya hitaben bir beyanname yazmış, her türlü fedakârlığa hazır bulunduğunu izhar eylemiştir! Misyoner ve İngiliz papazı Fru'yu kendine mahrem müşavir yapan bu padişah acaba hangi fedakârlığı kastediyor?

Fakat bu lâf ve palavrada sadrazam da padişah'tan geri kalmıyor; o da huzuruna gitmiş olan bir miting heyetine: "Bugün sadareti yeniden kabul ediyor ve yarın da bir nefer gibi vazife başına geçmeye müheyya bulunuyorum" demiştir!

Yapılan işler meydanda iken kızarmadan bu gibi şeyler nasıl söylenir?

Öte tarafta yine aynı padişahla aynı sadrazamın gözleri önünde İtilâf ve Hürriyet Fırkası'nın organı olan *Alemdar* hemen her gün İngiliz mandasından bahsediyor ve yine aynı fırkanın mühim azalarından bulunan Sait Molla da İngiliz Muhibban Cemiyeti'ne adam topluyor.

Sultanahmet'te, Üsküdar'da, Eyüp'te ve şehrin diğer yerlerinde mitingler devam ediyor; halk arasında galeyan büyüktür; kimse Ferit Paşa'nın yeniden iş başına gelmesinden memnun değildir; Ermeni ve Rum gazeteleri bu galeyanla istihza ediyorlar; Rum gazeteleri Yunan hâkimiyetinin Türkler için hayırlı olacağını yazıyorlar; Ermeni gazeteleri de son hesap gününün gelmiş olduğunu söylüyorlar. Padişahın ve sadrazamın en esaslı istinatgâhları işte bu Ermeni ve Rumlardır. Türk unsuru baştanbaşa müteheyyiç⁷⁷ ve galeyan içindedir.

Ferit Paşa o küçücük aklınca bu unsuru tatmin için olacak ki Paris'teki sulh konferansına şu balâpervezane telgrafı gönderdi:

Ferit Paşa'nın düvel-i itilâfiyeye gönderdiği balâpervez telgraf şu idi:

"Memalik-i Arabiye'nin makamat-ı mukaddeseye, hukuk-u hilâfete, vel-hasil âlem-i İslâmiyete taallûku cihetile bu hıttanın tayin-i mukadderatı Paris konferansının selâhiyeti haricindendir."

⁷⁷ Heyecana gelmiş, coşkun.

“Arabistan hududundan Karadeniz’e kadar mümtet olan bütün Anadolu kıt’ası, Rumeli’de ise tabiatın etrafını Balkanlar ile tehdit ettiği Trakya kıt’ası da, Edirne şehri dâhil olduğu halde, zati akdesi hümayunun doğrudan doğruya hâkimiyetleri altında kalmalıdır. Bütün Türk milletinde nümayan olan galeyan-ı efkârı teskin etmek, her türlü ihtimalin önünü alabilmek için Yunan kıtaatının İzmir mülhakatından çıkarılacağına dair konferans namına burada da beyanatta bulunmak ve Balkanlardan itibaren Edirne’nin ve bu şehrin şimal ve şimal-i garbîsini teşkil eden Trakya’nın ve Anadolu’nun yalnız Ermenistan’da vasi muhtariyeti idare kabul edilmek şartile devlet-i İslâmiyeye bırakılacağı hakkında Paris konferansı kararı ile müsaeraten ilân edilmesi ancak hal-i tebahhurda bulunan efkâr-ı Osmanîye’nin teskinine medar olabilir!”

Bu balâpervezane telgraf her tarafta tabiatıyla yalnız handelerle karşılandı ve hiçbir itina ve cevaba mahzar olamadı. Nasıl olsun ki; kendi oturduğu şehirde bile kendisi bizzat esir olan ve galiplerin bütün tahakkümlerine boyun eğmekte can arayan birisi tarafından çekilmiş olduğu bütün dünyaca malûmdur!

Buna rağmen ertesi günü Paris’ten esrarengiz bir membadan alınarak gazetelerde neşrolunan bir telgrafta deniliyordu ki: “Dörtler meclisi Türkler hakkında henüz hiçbir karar vermemiştir ve İngiliz murahhası Hindistan nazırı Montagu⁷⁸ ile Hindistan murahhasları Türkiye’nin fazla inkısamına razı olmayacaklarını konferansta gûya beyan etmişlermiş!”

Halbuki ne İngiliz murahhası ve ne de Hintlilerin sulh konferansında mümessilleri vardı.

İşte Türk efkâr-ı umumiyesi bu gibi blöfler ve yalanlar ile iğfal edilmeye çalışılıyordu! Halbuki İstanbul’un kendisinde cereyan eden ahval, vaziyetin hususî mahiyetini bu efkâr-ı umumiyyeye göstermek için kâfi idi. Meselâ İzmir’in işgali ile beraber İstanbul’un muhtelif kısımları da işgal edilmeye başladı. O cümleden olmak üzere Ayasofya’yı da işgal etmek istediler. Fakat camide Türk müfrezesi mani olmuş ve işgal için gelmiş olan kuvvetle arasında çarpışma çıkmaya bir ramak kalmış. Bundan mütevellit ahali arasında kopan müheyyiç bir nümayiş üzerine itlâf mümessilleri gazetelere tebligatta bulunarak, camiin işgali sayiasını tezkîp ve camiye gidenlerin gûya yalnız birkaç seyyah Yunan zabitlerinden ibaret olduğunu yazdılar.

Trabzon tehcir mahkemesi bitti. Doktor Ali Saip Bey kendisini mertçe müdafaa etti. Müddeiumumî Nail Bey’le vali Azmi Bey’in idamlarını ve doktor Saip Bey’in de on senelik küreğe mahkûm olmasını talep etti. Mahkeme kararını bir hafta sonra ilân edecektir.

⁷⁸ E.S. Montagu, İngiltere’nin Hindistan Genel Valisi.

Gümölcüneli İsmail Hakkı Bey yeni kabineye girmek ümidiyle Bursa'daki valiliği bırakıp buraya koşmuştu. Fakat kendisini kabineye almadılar. O da dargın ve hükûmetçe metruk bırakılan Miralay Sadık Bey'e yaklaşıp, onunla beraber Ferit Paşa'ya karşı vaziyet almaya başladı.

23 Mayıs 1919

Bu Halil Bey Anlaşılmaz Bir Muamma

Hapishaneye son getirilen otuz dört zat evvelki gün tahliye olundular. O meyanda Yunus Nadi, Köprülüzade Fuat, yaver Kâzım ve müsteşar Tahsin beyler var! Fakat benim tevkif müzekkerem tecdit edildi! Anlaşıyor ki benim cürmüm pek ağırmış!

Polis müdürü Halil Bey hapishane müdürünün odasına gelerek tahliye olanları topladı ve bir nutuk irat ederek kendilerinin Sinop'a izam edilmek istendiğini ve fakat onun, yani Halil Bey'in nazırlar heyeti nezdindeki ısrarı ile tahliyelerine karar verildiğini söylemiş ve ilâveten: "Diğer gayri muhik mevkufların da bu hafta zarfında tahliyelerine çalışacağını ve muvaffak olacağını ümit ettiğini" beyan eylemiş ve vatanın maruz kaldığı azim tehlikeler karşısında ittihat ve ittifaka davet eylemiştir!

Bu Halil Bey anlaşılmaz bir muammadır! Hem bütün bu adamları kendisi tevkif ediyor ve hem de tahliye olundukları zaman, kendisinin ısrarı ile tahliye edildiklerini söylüyor! Bana da tutulduğum zaman "Eccebilerin tecavüzünden siyanet için" tevkif edildiğimi söylemişti! Halbuki yetmiş iki günden beri burada sürükleniyorum ve tevkif müzekkeremde de hıyanet-i vatanıye cürmü ile itham olunuyorum!

Bugünkü gazetelerde Kütahya meb'usu Ferit Bey'in Nafia Nezareti'ne tayin edildiğini okuyorum. Yakından tanıdığım Ferit Bey'in Ali Kemal ile beraber bir heyet içinde bulunmaya razı olmasını bir türlü aklıma sığdıramadım. Bunda mutlak bir hikmet olacaktır.

Aynı zamanda İzzet Paşa, Abdurrahman Şeref, Rıza Tevfik beyler ve bazı diğer zevat da nazırlar heyeti ve memur edilmişlerdir! Bununla beraber bir şura-yı saltanat dahi tertip edilmek üzeredir. Bu şuraya müesseselerden, dairelerden ve cemiyetlerden de murahhaslar gönderilecekmiş. Gûya bu şura, İstanbul hakkında düvel-i muhtelif tarafından verilmiş olan kararın kabülünden doğacak mes'uliyeti seyretmek için tertip ediliyormuş.

Ali Kemal *Akşam* gazetesi ile icra ettiği bir beyanatta millî vahdetten, ittihat ve ittifaktan bahsetmiş ve polis müdürü Halil Bey'i tekzip ederek tahliyenin kendi teşebbüsü ile olduğunu söylemiştir. *Alemdar* ve *Sabah* gazeteleri de vahdet ve ittifaktan hararetle bahsediyorlar.

Sadrazam Ferit Paşa dahi, halkı vahdete çağırarak kendisinin de son nefesine kadar hukuk-u milliyeyi müdafaa eyleyeceğinden ve bu yolda ölmeye karar vermiş olduğundan dem vurmıştır.

Halbuki bu adamlar düşman süngüsü ile işbaşına gelerek memlekette her türlü heyecan ve mukavemet kudretini söndürmek için ellerinden geleni yapmışlardır. Vatanperverlerin kısm-ı azamını tevkif eylemişlerdir. Düşmanların bütün istediklerini yapmışlardır. Hattâ bugün bile manda kabul etmeye hazırdırlar!

Bunların bugünkü lâf ve güzâfları hiçbir yerde makes bulmuyor ve her rafta nefretle karşılaşılıyor.

Gece Muhafız Sait Paşa bizim koğuşa geldi. Zirzop, sarhoştur ve sendeliyordu. Ben Ali Münif Bey'le satranç oynuyordum. Abbas Halim Paşa, Fethi Bey ve saire seyrediyorlardı. Muhafız Paşa yanımıza geldi. Kimse iltifat etmedi. Vaktiyle kendisinin de satranç bildiğini söyledi. Arkadaşlardan biri bugün atılan yedi topun sebebini sordu. Bilmediğini söyledi. Sapançalı Hakkı Bey, sırf alay tariki ile: "Bugün Efgan emirinin anadan doğma günüdür, o münasebetle olacak!" dedi. Sarhoş paşa hemen: "Evet, evet! O münasebetlerdir" dedi ve güldük. Kalktı, sendeleye sendeleye gitti. Bizden kumandan paşaların koğuşuna gitmiş ve orada İzmir hapishanesindeki mahpusların Yunanlılar tarafından itlâf edilmiş olduklarını hikâye ederek demiştir ki: "Burada da böyle bir hal vaki olacağını duyarsam derhal sizleri tahliye ederim."

Ne alicenap kahraman!

25 Mayıs 1919

Sultanahmet Mitingi ve Milli Hareketler

Bugün hapishanede mühim bir vak'a oldu. Birdenbire birkaç İngiliz zabiti gelerek hapishaneyi teftiş ettiler. Bu münasebetle birçok rivayetler yayılmaya başladı. En nihayet hapishanenin İngilizlerin taht-ı muhafazasına verileceği anlaşıldı. Filvaki, biraz sonra yirmi kadar İngiliz neferi geldi ve hapishane kapılarına dikildiler. Aynı zamanda hapishane müdürünün yanına da birkaç İngiliz, Fransız zabiti ilâve olundu. Anlaşıldı ki bundan sonra hapishanenin idaresi muhtelit olacaktır.

Bu tedbirin neden icap ettiğine ait muhtelif rivayetler vardır. Ezcümle deniliyor ki: Bugün Sultanahmet meydanında büyük bir miting olacaktı! Ve gûya hükûmet ahalinin gelip zorla mahpusları tahliye edeceğinden tevaahuş ederek düşmanların muavenetine müracaat eylemiştir. Bu haberi teyit edecek alâmetler gözükmeye başladı. Meselâ, bugünden itibaren Serasker meydanına bir tek sivil adam bırakılmıyor.

İkinci bir rivayet; mahpusların kâffesinin İngilizlere teslimi idi.

Bu haberi (ki bilâhare teyyüt etti) ciddiyetle telâkki eden mevkuflar toplanarak vaziyeti mütalaa ettiler ve aralarından Fethi, Hüseyin Cahit, Hüseyin Kadri ve Salâh Cimcoz beyleri intihap ederek Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa'nın nezdine gönderdiler.

Nazırın, mahkeme reisi Nazım Paşa'nın adaleti temin edeceğini söylemesi üzerine Fethi Bey bu paşa hakkında pek ağır tahkirlerde bulunarak kendisinin zulme âlet olduğunu söylemiş. Bunun üzerine nazır heyetine henüz girmiş olan İzzet Paşa ile Çürüksulu Mahmut Paşa ve müverrih Abdurrahman Şeref Bey gibi adamların adaletsizliğe meydan vermeyeceklerini söyleyerek heyete teminat vermiştir.

Yarın içtima edecek şura-yı saltanata Edebiyat Fakültesi tarafından mu-rahhas olarak Köprülüzade Fuat Bey intihap edilmiştir. Daha dün mevkuf olan Köprülü'nün intihabı pek manidardır.

Kadıköyü'nde ve Sultanahmet'te büyük mitingler oldu. Her iki mitingte Saime Hanım namında genç bir kız temayüz etti:

Sultanahmet mitingi bilhassa kalabalık olmuştur. Selim Sırrı Bey ve bazı diğer edipler söz söylemişlerdir. Miting esnasında şehir üzerinde mütemadiyen bir Fransız teyyaresi dolaşıyordu. Mitingten sonra bir kısım ahali padişah sarayında serasker zannederek oraya doğru akmaya başlamış. Bu akın -dünkü rivayetlerle beraber- mahpuslardan bazılarını hülyalara kaptırttı. Halk, padişahın seraskeriyette olmadığını anlayarak kendiliğinden dağıldı.

Mitingte söz söyleyenler "padişahın etrafına toplanalım" diye sözlerine nihayet vermişlerdir. Mitingin nihayetinde de bir hoca dua okuduktan sonra Eyüp peygamberin imdadını niyaz eylemiştir! Zavallı hoca! Eyüp peygamber kurtarabilseydi kendi kavmi Yahudileri kurtarırdı! Türk için necat ne padişaktan ve ne de Eyüp'ten gelecektir!

Yunus Nadi Bey de matbuat cemiyeti tarafından şura-yı saltanata mu-rahhas intihap edildi. Bu da ikinci bir protestodur.

Rum patrikhanesi ile Rum meclis-i cismanisi İstanbul'daki Yunan mümessiline bir heyet göndererek, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalini tebrik etmişler ve Yunan hükûmetine arz-ı teşekkür etmişlerdir. Karahisarisahip'te de Rum mutesarrıfı İzmir hâdisesini protesto etmek üzere aktedilmek istenen mitingi meneylemiştir. İstanbul'daki Rum ve Ermeni matbuatı da Türkler tarafından yapılan mitinglerle alay etmektedirler. Müstantiklerin hemen kâffesi Rum ve Ermenidir.

Adliye Nazırı Vasfi Efendi ise Ermeni gazeteleriyle yaptığı bir mülâkatta "Bundan sonra hiçbir ittihatçının tahliye olunmayacağını" söylemiştir.

Avrupa'dan gelen haberler, oralarını karmakarışık göstermektedir. Bolşevikler ile Lehistan ve Romanya arasında keşmekeşler devam etmektedir. Al-

man cumhuriyeti reisi, millete hitaben yazdığı bir beyannamede, galipleri ihanetle itham ediyor ve sulh şartlarının kabil-i kabul olmadığını söylüyor.

Alınan haberlere göre Paris sulh konferansı, Türkiye'nin taksimine karar vermiş imiş! Hattâ sırf Türklerle meskûn olan orta Anadolu bile mandalar altına veriliyormuş! Şarkta teşekkül edecek olan Ermenistan ile, memleketten ayrılması düşünülen İstanbul'un mandaları Amerika'ya teklif ediliyormuş! Amerika buna razı oluyormuş! İstanbul'da padişah kalmamak şartıyla! Fakat pek çok İslâm tebası olan İngiltere ile Fransa ise, padişahın Anadolu'nun iç taraflara sürülmesinin fena tesir icra edeceğini düşünerek, halifenin yalnız bir reis-i ruhanî sıfatıyla ve İstanbul işlerine karışmamak şartıyla İstanbul'da kalmasını iltizam ediyorlarmış! Amerika buna razı olmuyormuş!

Dün Fethi Bey'den duyduğumuza göre bu karar daha bir ay evvel alınmışmış! Amerika murahhası Halide Hanım'ı davet ederek memleketin büyük bir tehlikeye maruz kaldığını söylemiş. Halide Hanım meseleyi hükûmete aksettirmiş, fakat Ali Kemal derhal Fransız murahhasını bundan haberdar etmiştir.

Bu vaziyetten doğan mesuliyeti setretmek içindir ki yüzlerce azadan mürekkep şura-yı saltanat içtimaa davet edildi. Bütün ayan, lâhik ve sabık nazırlar, ümera ve arkân-ı askeriye, muhtelif cemiyetler mümessilleri buluncaklardır.

Bakalım bu son ve gecikmiş olan mezbuhane tedbirden ne çıkacaktır! Bu tedbir bile *İstanbul* ve *Alemdar* gazetelerinin hoşuna gitmedi; bunlar hükûmeti tenkit ediyorlar.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası taşralara gönderdiği tamimde Ferit Paşa kabinesinin mezkûr fırka kabinesi olmadığını ilân etmiş. Sebebi de, içine İzzet, Tevfik paşalar ve Abdurrahman Şeref Bey gibi zevatı almasıdır.

İzmir vak'ası esnasında, elinde Yunan bayrağını tutarak İzmir sahiline çıkan ilk Yunan zabıtini öldüren ve evvelce Bakston biraderlere Bükreş'te suikast icra etmiş olan *Hukuk-u Beşer* gazetesi sahibi Hasan Tahsin Bey İzmir'de şehit olmuştur. Maatteessüf İstanbul gazeteleri bu vak'a hakkında hemen hiçbir şey yazmadılar!

Sultanahmet mitinginin kararını tebliğ eden heyete, sultan "Ağzımızla bağıralım, çağıralım, hukukumuzu müdafaa edelim, fakat ellerimizi kımıldatmayalım!" demiştir. (Kelâmülmülûk, mülûkülkelâm) tam yerini bulmuştur!

Yunan kuvveti İzmir'de yerleşti. Vali İzzet Bey'le bütün memurlar İstanbul'da olduğu gibi, işgal kuvvetlerinin emirlerini icra etmekle meşguldürler. 28 Mayıs 1919 tarihinde Beyazıt meydanında İktisat Cemiyeti tarafından tertip edilmesi mütesavver olan miting, hükûmet tarafından menedilmiştir. Galiba hükûmet mitinglerden korktu veyahut bunda da ecanibin telkinatına uydu.

Evvelki gün talebe, Türkçe *İstanbul* gazetesinin idarehanesine gitmiş ve Sait Molla ile yanında bulunan Abdullah Cevdet'i tahkir ve tehdit eylemişlerdir. Bunlar ise imdatlarına polis çağırmışlardır. Mamafih Sait Molla, İngiliz himayesi hakkında yazı yazmayacağını ve alelûmum yazı yazmayacağını ilân etti. Aynı zamanda da talebeyi tahrik ettiklerini zannettiği göz hekimi Esat Paşa ile mevkıfları tehdit ediyor.

Bugün mahut şura-yı saltanat akti içtima edecektir. Matbuat cemiyeti tarafından sekiz aza intihap edilmiştir. Ezcümle Refi Cevat, ayan ve nazırlardan başka diğer müesseselerden yalnız birer aza söz söyleyebilecekleri halde, matbuat azasından iki kişiye hakkı kelâm verilmiştir ki, bu da Ali Kemal tarafından düşünülmüş bir rüşvettir! Bakalım son ümit olan bu içtimadan ne çıkacaktır.

Rıza Tevfik Bey şura-yı devlet azalığına tayin edildi. Bu zat nihayet memleketin enkazları üzerinde olsun, arzularına nail oldu ve kendisine has olan tavırla İngiliz dostlarından bahsediyor ve onların isimlerinden vasi surette istifade ediyor.

Alemdar, hükûmete hücumuna devam ediyor, artık fırka hükûmeti olmadığından dolayı idamesinde mana kalmadığını söylüyor, aynı zamanda da yeni tevkifatı gülünç görüyor. Ve filhakika gülünç ve feci değil midir ki, daha dün tahliye edilmiş olan Yunus Nadi, Tahsin, İsmail Hakkı ve Kâzım beyler yeniden tevkif edildiler.

Büyükdere tehirci hakkındaki muhakeme nihayet buldu. Nazım Paşa'nın riyaseti ile hüküm veren heyet -kararda söylenildiği gibi- "Müddeiumumiliğin beraat talebini ret ve müdafaa vekillerinin mütalaaları şayan-ı iltifat görülmeyerek, polis komiseri Kerim Bey bir seneye, tacir Faik bey de iki seneye mahkum olmuşlardır.

29 Mart 1919

Bizans Ruhunun Tecelligâhı Olmuş Meclis

Dün saat üçte mahut şura-yı saltanat sarayda içtima etti. Meclisi padişah bizzat küşat etmiştir ve gayet mütereddit, zayıf bir ses ve tavırla ufak bir nutuk irat eylemiş ve hazır bulunanları söz söylemeye davet etmiştir.

Meclis, Bizans ruhunun tecelligâhı olmuş, sadrazam Ferit Paşa, şimdiye kadar gazetelerle ilân ettiği ve cümlece malûm olan yavelerini tekrar etmiştir. Ahmet Rıza Bey bu beyanatı sert bir lisanla tenkit etmiş ve mütalaa için kifayet etmediğini, vaziyet hakkında sarıh ve vasi malûmat verilmesini, bir şura-yı millînin tesisini teklif eylemiştir.

Ayan reisi Mustafa Asım Efendi, usulu müzakere hakkında beyan-ı fikir etmiş olduğundan, artık söz hakkından mahrum edilmiş, badehu söz söyle-

yenler arasında bilhassa hükûmetin mevkiini terk etmesi lâzım geldiğini söyleyen Doktor Âkil Muhtar Bey, memleketin inkısama uğramasından hükûmetin evvelce haber olduğunu, velâkin bütün hakikati söylemediğini beyan eden ayandan Sait Bey, İngiltere himayesini teklif eden tahririni okutturan Hürriyet ve İtilâf Fırkası reisi Sadık Bey ona cevap vererek, fırkaların programlarına, hükûmetin beyanatına inanmamak icap ettiğini ve bütün milletin birleşerek hukukunu müdafaa etmesi lâzım geldiğini söyleyen Sulh-ü Selâmet Fırkası reisi Ferit Paşa temayüz eylemişlerdir.

Fakat heyet-i umumiyesi itibariyle meclis hiçbir neticeye iktiran etmeksizin dağılmıştır! Eğer meclisi toplamaktan maksat hükûmetin mevkiini tasin⁷⁹ veyahut millete ümit vererek ecanibin hürmetini celbetmek idiyse, bunun tamamen tersi hâsıl oldu. Ve bu son ümidin de boş olduğu anlaşıldı.

Edirne ve havalisi Yunanlılarca işgal olundu. Diğer taraftan Yunanlılar İzmir tarafından Manisa'ya kadar ilerlemişlerdir. İtalyanlar da Adana'dan sonra Antalya ve Konya'yı işgal ettiler.

İstanbul'un bugün-yarın ecnebi idaresine tamamen tevdi olduğu söyleniyor. İzmir'den valinin tensibiyle gümrük memurlarının bir kısmı ve ahaliden 1600 kişi ihraç olunmuşlar ve Bursa'ya gelmişlerdir.

Bugün *Alemdar* gazetesinde Cenap Şahabettin imzası ile bir başmakale çıktı. Makalede Köprülü Fuat, Şemsettin ve Âkil Muhtar beylerle diğer İttihatçılardan bahsedilerek hükûmete hitaben "Bu yılanların başı ezilmezse senin başın ezilecektir" diyor! Halbuki bu zat harp esnasında Almanya'ya İttihat hükûmeti hesabına Almanlar hakkında senakâr yazılar yazmış ve hele Cemal Paşa'nın iyiliklerinden dolayı paşa hakkında kasideler insat eylemiştir!

İşte bizi öldüren ruh!

Bugün kendimizi müdafaa etmek üzere aramızda bir büro teşkil ettik. Artık hükûmetin kastettiği her nevi şüpheden varestedir. Mahut İngiliz listesini yapan bile yine mahut İzzet Bey imiş! Evvelce mevkûflar, tehcir ve taktîl cürmü ile sonra Babıali baskını cürmü ile, sonra da Teşkilât-ı Mahsusa cürmü ile itham olundular.

Fakat bunların hiçbirisi tutturulamadığından bu kere de taklib-i hükûmet cürmüyle itham olunuyorlar. Gûya İttihat ve Terakki dördüncü bir kuvvet teşkil ediyormuş!

29 Mayıs 1919

⁷⁹ Sağlamaştırma.

Kesinleşen Siyasi Sürgün

Bugün alessabah saat beş buçukta bizi Bekirağa Bölüğü'nde alelâcele kaldırdılar. Malta'ya gideceğiz! Bu haber bizi yıldırım gibi çarptı! Namussuz, alçak hükûmet!

Bir liste yapılmış; müttehem-gayri müttehem, masum-gayri masum, muhakemeleri icra olunanlar-olunmayanlar, karmakarışık seksen kişi İngilizlere teslim olunmuşlardır. Ve onlar da bizi Malta'ya sevkedeceklerdir! Bir karışıklıktır gitti. Herkes eşyasını toplamaya başladı. Koridorlara çıktım, İngiliz, Fransız, Türk birçok süngülü askerler her tarafı tutmuşlardı. Bir taraftan diğer tarafa gitmek memnudur, ailelerimiz hiçbir şeyden haberdar değildir, birçoklarının ceplerinde bir para bile yoktur! Hulâsa hıyanet ve cinayet pek adi ve pek nefretengizdir. Daha akşam gerek muhafız Sait Paşa ve gerek hapishane müdürü Ali Bey koğuşlarımıza gelerek bize pek tatlı şeyler söylediler.

Muhafız Paşa "hattâ imkanı olsaydı sizi kaçırdım" dedi. Halbuki ertesi gün nefyedildiğimiz hapishaneye gelerek yalnız Arapyan Hanı'na gittiğimizi, yine orada ferah ferah geçineceğimizi ve bütün istirahatimiz müemmen olduğundan eşya bile götürmeye lüzum olmadığını beyan etti. Hepimiz bu kere iğfal edildik, el çantalarından başka bir şey almadık! Bereket versin bilâhare, çocuklarının aileleri ve bilhassa gayretli, hamiyetli kadınlarımız imdadımıza koşarak elbise, para ve yatak yetiştirebildiler!

Biz Arapyan Hanı ümidiyle giderken bizi pis, murdar yük otobüslerine balık istifi gibi sıkıştırdılar. Tophane rıhtımında bir pis vapurun önünde indirdiler. Saat beş buçukta kaldırılmış olduğumuz halde tam saat dokuzda Tophane'den hareket ettik ve daha pis bir vapur bizi denizin ortasında duran diğer bir vapurun yanına götürdü. Bu vapurun üzerine karmakarışık ve birbirini üzerine toplanmış olan eşya arasında tam akşam saat altıya kadar ayakta kaldık!

Garibi şudur ki vapur zabitleri vapur üzerinde yiyecek-içecek olmadığını ve yine kendimiz tedarik etmek mecburiyetinde olduğumuzu bize tefhim ettiler! Bittabi bu haber canımızı daha ziyade sıktı, artık saat on ikiyi geçmişti, cümlemiz acıkmıştık, öyle anı bir tarzda sevkedildik ki kimse kendisi ile bir şey götürmeyi hatıra bile getirmedi. Arapyan Hanı'na gitmiyor muyduk? Aramızdan birçoklarına geçen akşam yeni celpnameler gelmiş, vekillerden bazılarına perşembe günü, yani yarın muhakemeye yeniden başlanacağı ve binaenaleyh, müdafaa vekilleri hazırlamak lüzumu tebliğ edilmişti! Şu halde kimse erzakı düşünebilir miydi? Ötekinin, berikinin el çantalarında bulunan ekmek kırıntıları yenildi! Bereket versin biraz sonra, Yahudi satıcılar koku duymuş kuzgunlar gibi geminin etrafını aldılar, bunlardan ekmek, yumurta ve sigara alarak bir nevi idare ettik.

Bu meyanda ben hayalen hep ailemle meşguldüm. Saat on ikiyi geçmişti. Biçare refikam ve çocuklarım mutatları veçhile hapishaneye gelmiş olacaklar, nakledildiğimizi öğrenmiş bulunacaklar! Sonra ihtimal Arapyan Hanı'na koşmuşlardır. Orada ise aldanmış olduklarını öğrenince ne kadar mağmum ve mükedder olmuşlardır. Biçarelerin bu büyük şehirde benden başka ne bir hamileri ne bir yardımcıları var. Bunu düşünürken kalbim parça parça oluyordu. Sonra millet ve devlet bakımından bu ne feci bir haldi! Şimdiye kadar tarihte bir devletin kendi evlâdını kendi eliyle düşmanlarına teslim etmiş olduğu görülmemiştir. Osmanlı devleti kedi gibi kendi yavrularını yiyor. Böyle bir muhitte cemaat ve devlet işleri ile meşgul olmak ne büyük hata! Saat dörde doğru aileler kafilesi gelmeye başladı. Herkes kendi adamının başına gelen felâketi öğrenmiş ve bütün kadınlar çocuklarıyla beraber imdada koşmuşlardı. Bu kadın-çocuk kafilelerinin kayıklar üzerinde sallanarak bize doğru gözyaşları içinde koşuşları memleketin geçirmekte olduğu feccatin bariz bir nümunesi idi. Bu ne elim bir manzara idi.

Birçoklarının hanımları, çocukları geldiler. Nihayet beşe doğru bizimkiler de gözüktü. Evvela refika ile hemşirem ve amcazadelerim geldi. Bunlar para ve yatak getirdiler. Refikam çok şükür metin idi. Müteessir ve heyecanlı idi. Lâkin kendisini zapt ediyordu. Onun bu hali bana da metanet verdi. Sonra kızlarım ile Ziya Bey'in kızı geldi. Kızlarım ağladılar. Oğlum küçük Samet benden mütemadiyen "babacığım ne zaman avdet edeceksin" diye soruyordu.

Bulunduğumuz vapurun etrafında içi süngülü askerlerle dolu kayıklar vardı. Ailelerimizin yaklaşımları yasak edilmişti. Uzaktan görüşüyorduk. Bize getirdiklerini bu kayıklardaki İngiliz neferler vasıtasıyla verebiliyorlardı. Zavallı Ziya Bey'in kızı getirmiş olduğu 550 lirayı nasıl vereceğini sordu. Yanımızda bulunan bir zabıt "nefere ver" dedi. Kız parayı attı. Orta güverteye düştü, bir nefer aldı. Fakat para Ziya Bey'in eline geçmedi. Alelûmum bizi soyuyorlar: Mahpuslardan bir kısmının eşyası iskelede ellerinden alındı, bir daha iade olunmadı. Evvelce pek sert ve soğuk olan neferler bu kere bahşış ellerini açık görünce vazı ve tavırlarını değiştirdiler. Herkes eşya taşımakta adeta müsabakaya başladı. En ufak bir hizmet mukabilinde bir lira istiyorlar! Para hırsı o kadardır ki denize lira atıp tut denilse hepsi maymun gibi suya atlayıp kapışacaklar.

Oğlum Abdurrahman'ın tavrı hareketi bütün arkadaşların dikkat ve hayretini celbetti. Çocuk müteessirdi. Sararmış, lâkin belli etmiyor, merdane bir tavırla kayığın üzerinde ayakta durarak: "Babacığım bu da geçer. Sabret! İnşallah yakında avdet edersin!" diyor, arkadaşları selâmlıyor. Sonra birden kuvvetli bir sesle bağırıyor. "Yaşasın İttihatçılar! Yaşasın Türkiye!"

Çocuğun bu hali beni daha ziyade müteessir etti. Kalbim parçalanıyor. Refika ve çocuklarımdan uzaklaşmalarını rica ettim. Onlar gittiler. Bizim vapur da saat altıda kalktı.

Yirmi dört kişilik kamaralar varmış. Bunlardan on dördünü kaptan kendisi taksim etmiş, on tanesinin taksimini sadrazam paşaya bırakmıştır. Müşarünileyh onlar meyanına beni de ithal etmişse de benim yerimi başkası tutmuş. Ben yine aynı kamarada yer üzerinde yatak sermeye mecbur oldum. Maatteessüf döşeğim yok. Lâkin palto ve geceliğimden döşek yaptım. Bulduğum kamarada Fethi, Edirne valisi Zekeriya, polis müdürü Ahmet, Adliye nazırı İbrahim beyler, ordu kumandanı ve Harbiye Nezareti müsteşarı Mahmut Kâmil Paşa, Enver Paşa'nın pederi, Teceddüt Fırkası reisi Sabri, Lâzistan meb'usu Sudi ve Hüseyin Tosun beyler bulunuyorlar.

29 Mayıs 1919

Vapur Limni Adasına Yönelir

Saat altıda vapur Çanakkale'ye doğru harekette. Seyahatimizin hedefi hakkında bin türlü tahminler yürütülüyordu. Nihayet zabitlerden ve efrattan Malta'ya gideceğimiz tahakkuk etti. Herkes müteheyyiç, velâkin metindir. Cümlemiz hararetle vaziyetimiz hakkında mübadele-i efkâr ediyoruz ve birçok sırf hayalden ibaret olan nazariyeler serdediyoruz. İnsan ne gariptir? En fena hallerde bile kendisini teselli etmek üzere uydurucu şeyler buluyor. Fakat bazıları bunun aksinedirler. Her vaziyeti fena görmek marazına maruzdurlar. Gece erken uyuduk ve ben altımda döşek yerine yalnız bir yorgan olmasına ve tahta üzerinde yatmama rağmen pek iyi uyudum. Sabahleyin saat yedide Çanakkale'yi geçiyorduk. Soğanlıdere'nin karşısında bulunuyorduk. Üç sene evvel de burayı bir heyet ile beraber ziyaret etmiştim. Ne azîm ve elîm bir hüznü! O zamanki ümitlerle bugün içinde bulunduğumuz felâketli hakikat arasındaki muzlim hüznü kalbimi sarstı. O günlerdeki çevik Türk asker kıt'alarını, top gürültülerini, mermi şimşeklerini tahattur ediyorum. Bugünkü her nevi hayat eserinden mahrum olan Seddülbahir'deki bir bekçi gemisinin İngiliz neferlerini görüyor, derinden mahzun oluyorum.

Adalar Denizi'ne açıldık. Hava yağmurlu ve rüzgârlı idi. Fakat biraz sonra hava değişti. Lâtif ve berrak bir sema üstümüzde açıldı. Bu denizin rengi pek güzeldir. İngiliz nefer ve zabitleri daha iltifatlı, daha yumuşaktırlar. Bazıları bize hizmet ediyorlar, ben kırık dökük İngilizcemle koğuşuma hizmet ettirebiliyorum. Biz lokantada yemiyoruz. Fakat bazıları pek memnun değildirler.

Saat dörde doğru Limni adasının iki saat öte tarafında vapur birdenbire tam bir çevirme hareketi yaptı ve İstanbul tarafını tuttu. Bundan evvel de telsiz telgraf muhaberesi cereyan etti. Bu hâdisce aramızda azîm heyecanları mucip oldu. Yine sırf hayaller üzerine müstenit birtakım nikbinane nazariyet yürütölmeye başlandı. Bazıları İstanbul'da galeyan olarak bizim geri çevril-

memiz talep olunduğunu iddia ettiler. Diğerleri heyet-i vükelâya memur bil-diğim zevatla, heyet-i hâkimenin İngilizlerin birdenbire mevkuflar üzerine vaz'iyet ederek onları götürmelerini protesto etmiş olduklarını ve hükûme-tin sukut etmiş bulunduğunu söylediler. Üçüncü bir kısım ise bu hâdisenin bizimle alâkadar olmadığını, İngilizlerin vapuru sırf kendi işleri için çevir-diklerini söylediler. Yalnız İngiliz zabitan ve neferlerinden çıkmış olan bir ha-ber vardı: O da bizim Limni adasında Mondros limanına gittiğimizden iba-retti. Filhakika iki saat sonra mezkûr limanda demir attık. Limana gelirken kaptan mevkufları kayıklara taksim etti ve gittiğimiz yollarda torpiller var diye ilk işarete herkesin kendi kayığına koşması lâzım olduğunu ifham ey-ledi. Harpten sonra bu gibi yerlerde bu gibi tedabirlerin alınması tabii oldu-ğu halde aramızda bu hâdise çok bedbinane tefsirleri mucip oldu. "İmha-yı ilâ" işte bugün yapılacakmış. Gemiye batırıp kâffemizi birden imha edecek-lermiş. İnsan ruhu ne garip ve ne acip bir şeydir. Gemi üzerinde yüzlerce İn-giliz neferi bulunduğu, bunların mühim bir kısmı müsterihane yattığı halde biz yine imha-yı ilâyı bekliyor ve heyecanlanıyoruz!

Saat altıya çeyrek kala Mondros'a vâsıl olduk. Burası pek güzel bir liman-dır. İngilizlerin muharebenin başlangıcından beri üssü bahrî eri imiş. Birçok İngiliz gemileri bulunuyor. Mükemmel bir kavis teşkil eden limanın etrafı yalçın kayalarla muhattır. Ufukta bir tek ağaç bile görünmüyor. Ta uzaklarda tepelerin eteğinde bir kasaba vardır. Limanın şimal sahilinde de bir küme ev-ler bulunuyor. Geceyi limanda geçirdik. İngiliz zabiti ile ben ve Hüseyin To-sun Bey görüştük. Türk ve İngiliz alâkalarından bahsettik. Zabit bize Rumla-rı hiç sevmediğini, Türkleri tercih ettiğini, İzmir'in Yunanlılar tarafından işga-line müteessir olduğunu ve bunun muvakkat olacağını söyledi. Elimdeki se-def tespili alarak "ne güzel hatıra olur, bana verir misiniz?" dedi. Verdim.

Buraya niçin avdet etmiş olduğumuzu sorduk. "Muhakkak olarak hiçbir şey bilmiyoruz. Yalnız Mondros'a dönmemiz için telsiz telgrafla emir aldık. Fakat ben ve kaptan bu emrin sizinle alâkadar olduğunu tahmin ediyoruz" dedi ve ilâve etti: "Behemehal geceyi burada geçireceğiz." Ve filhakika gece-yi limanda geçirdik.

30 Mayıs 1919

Limni Esareti

Bugün saat altıda acele kaldırıldık. "Yoklama olacaktır" dediler. Bizi yine koyun sürüsü gibi vapurun arka tarafına topladılar. Altıdan tam on bire ka-dar güneş altında bekledik. Bu meyanda gemiye iki mavna yaklaşarak kö-mür vermeye başladı. Kömürcülerin kısm-ı azamı İzmirli Yunanlılardı. Bun-

lar bizi görerek bağırmaya, tahkir etmeye başladılar. Bazıları Rahmi Bey'in ismini söylediler. Rahmi Bey, bütün muharebe esnasında Ermeni ve Rumlara pek iyi ve insaniyetkârane muamele etmişti. Bu hâdiseden pek müteessir oldu. Kamaradan çıkmadı. Zaten pek heyecanlı idi. Nihayet saat on birde zabit bir liste getirerek bazı isimler okudu ve isimleri okunacakların Mondros'ta kalacaklarını, binaenaleyh eşyalarını da kendileriyle beraber almaları icap ettiğini söyledi.

İsimleri okunanlar şunlardı:

Ağaoğlu Ahmet, Şükrü Bey (Maarif nazırı), Sait Halim Paşa, Abbas Halim Paşa, Mahmut Kâmil Paşa, Mithat Şükrü Bey, Kemal Bey, Ziya Gökalp Bey, Hacı Âdil Bey, Hüseyin Tosun Bey, Ali Münif Bey ve Halil Bey.

Ne garip cilve-i tali! Bu listenin başında benim ismim bulunuyordu. Bu şerefe ben neden nail oldum? Bu listeyi kim yapmıştır? Ali Kemal yalnız mı? Yoksa onunla beraber Galtrop mu? Veyahut yalnız Galtrop mu?

Bu tahminlerden ben kendi âtim namına sonuncuyu temenni ederim. Bu ayırma cümlemizi hayret ve hasretlere soktu. Birçok tahminler ve tasavvurlar yürütüldü. Listede yazılı olanlar İstanbul'a döneceklermiş, kalanları yine Malta'ya sevkolunacaklarmış veyahut aksine, onlar burada kalacaklarmış, ikinciler ise başka bir vapurla İstanbul'a götürüleceklermiş!

Tam saat ikide sevk kumandanı olan o kuru ve soğuk zabit liste ile geldi ve adlarımızı birer birer okuyarak bizi hususî bir gambota aldı. Arkadaşlar ile ayrılmamız pek elim oldu. Birbirimize o kadar alışmış, felâket bizi yekdiğerimize o kadar yakınlaştırmıştı ki ayrılmak bizim için pek acı bir hâdise oldu. Bizi iptidâî bir iskeleyle çıkardılar. İskelenin sağ tarafı -ki bir dil şeklinde karadan denize uzanmış bir parçadır- üsera karargâhıdır.

Burada altı yüz kadar Türk esiri vardır. Bunlar Mısır'dan buraya naklo-lunmuşlardır. Bir sene kömür işlerinde çalıştırılmışlardır. Fakat sonraları isyan ederek işlemek istemediklerini söylemek istemişler, filhakika iki aydan beridir ki çalışmıyorlar. İlk zamanlar da bunlardan birçokları evlenmiş. Zaten Mısır'dan pek zayıf ve hasta gelmişler. Burada da pek çetin bir işe koşulmuş olduklarından çok fazla telefata vermişlerdir.

Bizi iskelede bir binbaşı karşıladı. İki tarafımızı süngülü askerler aldı. Binbaşının kumandası üzerine tüfeklerini şakırdatarak kurşunladılar. Yayan bir yokuşu çıkmaya başladık. Binbaşı oturacağımız yerin uzaklığından ve yaya yürütüldüğümüzden dolayı mazeret beyan etti. Alelûmum bu zat sevimli, terbiyeli ve rabitalı bir adam gibi gözüküyor; ismi S.A. Major Bunya'dır. Muavininin de adı Lieutenant Canerp'tir. On beş dakika kadar devam eden yürüyüşümüz esnasında hepimiz sükût ediyoruz ve herkes içinden kurşuna dizilmek için götürüldüğümüzü düşünerek pek müteessirdir. Binbaşı bize oturacağımız yere kadar refakat etti. İnsan ne garip mahlûktur! Bizim için hazır-

lanan bu yeri görür görmez bizde yeniden yaşam ümidi uyandı, geniş bir nefes aldık ve sevindik!

Burası bir tepenin üstüdür. Önümüzde oldukça vâsi bir ova var. Ovanın öte tarafları yine oldukça yüksek tepelerle çevrilmiştir. Denizden bir dil ayrılarak ta ovanın içine uzanıyor ve bu dilin öteki tarafında tepenin eteğinde bir köy var. Sol tarafımızda İngiliz ordugâhı kurulmuştur. Bizim oturacağımız yer iki dönüm kadar bir sahayı ihtiva ediyor. Bu saha iki kat demir tel örgü ile çevrilmiş ve yine demir telden yapılmış, iki kapısından birisi daima kilit altındadır. Tel oldukça yüksek ve ortası da bir üçüncü ve çapraz tel ile örtülmüştür.

Sahanın iki cihetinde Avrupa'da ev taşımak için kullanılan iki büyük ve tenekeden yapılmış fıçılar vardır. İşte biz bu fıçılarda oturacağız. Fıçılar birbirinden üçüncü bir tel örgü ile ayrılmıştır. Yalnız arada geçilecek kadar bir açıklık bırakılmıştır.

Anlaşıyor ki, biz buraya anî ve beklenilmeyen bir zamanda gelmişiz. Hazırlık henüz yapılmamıştır. Biz geldikten sonra başlandı. Kırık dökük demir karyolalar ve kap kaşık getirdiler. Her iki tarafa çadırlar kuruldu. Bunlardan birisi büyük çadır; bizim için yemek odası vazifesini görecektir.

Diğer çadır ise hizmetçiler içindir. Bize hizmet etmek üzere üç Türk esiri verdiler. Tekirdağlı Süleyman, Dimetokalı Mustafa, Adapazarlı Mehmet; bu sonuncu ahçılık edecek. Bunlar İngilizce öğrenmişler. Aşhane ve apteshane berbat kulubelerden ibarettir.

Kullanılan su denizden makine ile taktir edilerek alınıyor. Pek fenadır. Fakat borular ile ta fıçının yanına kadar getirilmiş olması bir nimettir.

Bugün bize konserve etiyile biraz reçel verdiler. Onunla geçindik. İğreti bir tarzda yerleşerek bütün gece yorgunluğun tesiriyle rahatça uyuduk.

Benim bulunduğum fıçıda sadrazam paşa, kardeşi Abbas Halim Paşa, Mahmut Kâmil Paşa, Halil Bey ve ben bulunuyoruz. Diğerleri öteki fıçıya yerleştiler. Bize verilen yatak yukarda söylediğim gibi, eski kırık demir karyolalarla birer şilte ve bezle kaplanmış ufak birer yastıktan ve üç battaniyeden ibarettir. Bereket versin ki refika benim için yorgan, yastık ve battaniye getirmişti. Ben verilen battaniyeleri altıma sererek yerleştim. Mahmut Kâmil Paşa'nın da yatağı vardı. Fakat Sadrazam Paşa ile Abbas Halim Paşa'nın ve Halil Bey'in hiçbir şeyleri yoktur. Onlar hemen hemen kuru demirden ibaret olan yataklar üzerinde uyumak mecburiyetindedirler. Diğer arkadaşlarımız da, kendisine ailesi tarafından yatak yetiştirilmiş olan Kemal Bey'den madaası, bunların halindedirler.

Sadrazam paşa gürültü sevmiyor. Halbuki içinde bulunduğumuz fıçının kapısı açılıp kapandıkça bin türlü sesler çıkarıyor ve sesler kubbeye benzeyen teneke duvarda aksederek yeni yeni akisler çıkarıyor ve her defasında

bittabi itabe uğruyoruz.⁸⁰ Mamafih prenslerin metanetine hayran olmamak kabil değildir. Nan ü nimet içinde büyümüş ve hizmet edilmeye alışmış olan bu prenslerden bir tek şikâyet kelimesi işitmedim. Hele Abbas Halim Paşa büsbütün feylesoftur. O, hayatın her cilvesine seyredilecek yeni manzara bakıyor ve zevk duyuyor. Pek tatlı, hoşreftar, malûmatlı bir zattır.

Günde üç kere yoklama yapıyor. Sabah ve akşam saat sekizde ve gece saat onda... Gelir gelmez bize bir talimatname okundu: Yoklamalarda hazır bulunacağız, tel örgülerine yaklaşmayacağız, aksi halde kurşunla karşılanacağız. Gece saat onda lâmbalar sönecektir. Her ne sözümüz varsa kumandana söyleyeceğiz.

Dün kumandan bize İstanbul'a vapur gideceğini, mektup yazmak istersek hemen göndereceğini söyledi. Çok sevindik. Mektupları yazdık, fakat gitmemiş olduğunu öğrendik. Müteessir olduk. Zavallı ailelerimizin nasıl ıştırplar içinde bulunduğunu biliyoruz.

Bugün çadır için masalar, örtüler ve havlular geldi. Yavaş yavaş yerleşiyoruz. Yemek için yine konserve et, patates, fasulye verildi. Aynı zamanda kendi paramızla sigara ve yumurta almaklığımıza müsaade olundu. Bu gibi işleri bir İngiliz bölük emini vasıtasıyla görüyoruz. Ne gariptir; her yerde bu erzak memurları aynı tipte adamlardır: zeki, güler yüzlü fakat fazla kurnaz! Bulduğumuz şerait içinde böyle bir adamı da elde etmek büyük bir nimettir. Demek ki bu gibiler de bazan lazım oluyor!

Hayatımızı tanzime koyulduk. Evvelâ bir kâhya heyeti intihap ettik. Mit-hat Şükrü Bey ile Kemal Bey bütün idare işlerini görecekler. Kâhyalar bir talimatname yaptılar. Kahvaltıya sabah saat yedi buçukta başlanacak ve sekizde herkes yoklamada hazır bulunacak. Öğle yemeği saat on ikide yenilecek. Saat dörtte çay ve yedide akşam yemeği. Saat onda yataklara girilecek ve gece yoklaması yatakta icra edilecek.

Anlaşıyor ki hayatımız pek yeknesak ve basit olacak, yemeklerimiz ise konserve etinden, patates, reçel ve fasulyeden ve çay ile kahveden ibarettir.

Bereket versin bugün kumandan *Taymis* gazetelerini getirdi. Bu da bir nimettir. Fakat sadrazam paşa vaz'iyet ederek evvelce kendisi okumadan kimseye vermeyeceğini ilân etti. Tâbi oluyoruz! İnşallâh okur da bize de sıra gelir! Zira müşarünileyh yalnız keyfi geldiği zaman okumayı sever, biz de bu kadcırcık olsun onun keyfini bozmak istemeyiz!

Sabahleyin kahvaltıdan sonra bir müddet umumî mühasebeler oluyor, sonra dağılıyoruz ve herkes istediği işle meşgul olmaya başlıyor. 15 seneden

⁸⁰ Azarlanıyoruz.

beri muztarip olduğum malarya bugün saat dörde doğru yine beni yakaladı. Kabahat biraz da bendedir. Zira her memleket değiştirdikçe sulfato almazsam beni yakalayacağını biliyordum. Bu kere de öyle yapmalı idim. Bilhassa ki bulunduğumuz yer biraz rutubetlidir. Fakat bugün şiddetli bir baş ağrısıyla uyandığım için sulfato yerine aspirin aldım ve zannettim ki aspirin de sulfatonun yerini tutabilecek. Ama öyle olmadı. Saat dörde doğru vücudumda bir uyuşukluk hissettim, ellerim üşümeye başladı. Anladım ki belâ geliyor. Yattım, hararet birdenbire 39'a kadar çıktı. Arkadaşlar korktular. Doktor geldi, ilaç verdi. İki saat sonra terledim ve hararetim geçti. Fakat başımda şiddetli bir ağrı var.

1 Haziran 1919

Osmanlılık ve Hilâfet İçin Ebedi Bir Leke

Bugün akşama kadar yattım. Çok terledim ve şükür hararet gelmedi. Gece çadırda toplanarak vaziyetimiz hakkında konuştuk. Bizi İngilizler ne sıfatla buraya getirdiler? Hükûmet mi teslim etti? Yoksa kendileri mi aldılar? Behemehal başımıza gelen bu macera tarihte emsali görülmemiş bir hâdisedir ki, Osmanlılık ve hilâfet için ebedî bir leke ve şin teşkil edecektir.

Tarihte görülmemiştir ki, bir devlet şeyhülislâmlık makamını ihraz etmiş bir ruhanîsini, sadrazamını, vükelâ, meb'us, muharrir ve paşalarını üç dört ay muhakemesiz hapsedtikten sonra düşmanın eline teslim etmiş bulunsun! Bu rezaleti yalnız altıncı Sultan Mehmet gibi sefil birisi irtikâp eder! Fakat acaba İngilizler bu rezalete neden vasita oldular? Bunlar yalnız âlet midirler veyahut bizzat amil midirler? Birinci tahmine ihtimal verilemez, ikincisine gelince acaba ne maksatla bunlar bizi alıp buraya getirdiler? Bunların maksadı bizi imha ise neden kendileri bizzat yapsınlar ve melaneti üzerlerine alsınlar? Halbuki İstanbul'da onların her emrini yapmaya halife, Ali Kemal, Ferit gibi insanlar vardır. Maksatları imha değil ise ne olabilir? İşte bu meseleleri müzakere ederek İngilizlerden izahat talep etmeye karar verdik.

Bugün *Taymis*'in 14 Mayıs tarihli nüshasında Alman Başvekili Şaydman⁸¹ [ile] Alman Cumhurreisi Veber'in beyanatını okudum. Şaydman bütün Almanyaya'nın kafes içine alındığını, bundan sonra Almanya için teneffüs imkânı olmayacağını söylüyor. Veber ise reis Vilson'un kendi nezaretinden vaz-

⁸¹ Philipp Scheidemann, diğer adı Philipp Amadam (1865-1939): Alman siyaset adamı. I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru son imparatorluk hükûmetinde devlet başkanlığına atandı. Şubat 1919'da Weimar Cumhuriyeti'nin ilk şansölyesi oldu. Vesailles Antlaşması'nı onaylamayı reddederek Haziran 1919'da bu görevinden ayrıldı.

geçmiş bulunduğunu beyan ile sulhün teklif olunan şerait üzerine kabul edilemeyeceğini izah ediyor.

Bugün ailelerimize kumandanın teklifi üzerine birer telgraf çektik. Nerde olduğumuzu ve selâmette bulunduğumuzu bildirdik. Zavallılar ne kadar sevineceklerdir!

7 Haziran 1919

İngilizlere Müracaat Etmek Meselesi

Bugün saat altı buçukta yataktan kalktım. Kumandanın emriyle iki kamp arasındaki tel örgü kalktı. Uşakların çadırı da biraz aşağı alındı. Bu suretle meydan genişledi ve gezinmeye daha müsait oldu. Yoklama esnasında kumandan hergün biraz dışarıda gezebileceğimizi söyledi. Filhakika saat ona doğru bir zabıt geldi. Arkadaşlardan bazıları bir saat kadar gezdiler. Avdet ederken kapının önünde duran askerler zabitle beraber selâma durdular. Biz bunları hayır alâmetleri diye telâkki ediyoruz.

Zaten bizim vaziyetimizde bulunan insanlar her buluttan nem kaparlar. İngilizlerden izahat talep etmek fikrinden bugün vazgeçtik. Prensler imza etmek istemediler. Zaten iradelerimiz o kadar gevşemiştir ki, bir teşebbüs yapmak kudretinden mahrumuz. İstanbul'da hapishaneden bizi kaldırırlarken bile kim kaldırıyor diye sormadık. Filhakika benim teklifim üzerine Şeyhülislâm Hayri Efendi muhafız paşanın yanına gitti, lâkin yalnız şu cevapla geldi: İngilizler bizi Arapyan Hanı'na götürüyorlar. Fakat kimin emriyle olduğunu ve kimin imza etmiş bulunduğunu aramızdan kimse ne bildi ne de bilmek istedi!

Ziya Bey yine vecdden, kıymetlerden, duygulardan bahsedip duruyor. Hacı Adil Bey sosyolojiye merak sardı. Kemal Bey Fransızca öğrenmeye başladı. Hem de *Tan* gazetesinden Şükrü Bey ve Mahmut Kâmil Paşa meğer heyetşinas imişler. Geceleri hep bize yıldızların seyrini anlatıyorlar. Bugün gezmeye ben de iştirak ettim. Gezmek dediğimiz şey bir zabitin refakatiyle ve iki süngülü askerinin arasında etraftaki tarlaların arasında bir saat kadar dolaşıp gelmekten ibarettir. Yanımızdan bir kuş bile uçurtmuyorlar. Yolda gidenleri, hattâ İngiliz neferlerini bile yoldan çıkarıyorlar. Bizimle gezen zabıt Hüseyin Tosun Bey'e "Ben Gelibolu muharebesinde bulundum, Türkleri severim, Türkçe öğrenmek istiyorum, sizinle konuşmayı pek arzu ederim. Fakat bize görüşmemek için şiddetli emirler verilmiştir" dedi. Filhakika İngilizler bize terbiyeli fakat soğuk davranıyorlar. Bugün kumandana sulh müzakerelerini sordum. "15 gündür hiçbir malûmat almıyoruz" dedi. Anlaşıyor ki sulh meselesi müşkülâta uğramıştır.

Bugün evlerimize yeni mektuplar yazdık. Fakat telgrafımızın ve mektuplarımızın varıp varmadığını bilmiyoruz. Zavallı ailelerimizin hakkı-

mızda malûmat alıp almadıklarından habersiziz. Bu cihet bizi pek müteel-lim ediyor...

İngilizlere müracaat etmek meselesi bizi yine meşgul etmektedir. Uzun uzun müzakere ediyoruz. Bazan birşey üzerinde karar vermiş gibi oluyoruz fakat bir saat sonra birisinin hayaline bir şey geliyor ve hemen vazgeçiriyoruz. Nihayet prensler bir formül bulmuş gibi oldular. Formül şu idi: "Fırka ihtirasatına mağlup bir hükûmetin zulm ve gadir pençesinden bizi istihlâs edip buraya getirmiş olduğundan dolayı İngiltere hükûmet-i kraliyesine hissiyat, minnet ve şükranımızı beyan etmeyi bir vazife telâkki ederiz. Sulhün akdine kadar memalik-i Osmaniye haricinde kalmak üzere hür bırakılmamızı mezkûr hükûmetten rica eyleriz!"

Bu formüle ben itiraz ettim. Şükür ve minnettarlık edecek birşey olmadığını, demir kafesler içine atılarak günde bir parça etle bir parça ekmeğe mahkûm edilmiş ve hattâ hayvan muamelesine maruz kalmış insanlar nasıl arz-ı teşekkür eder ve minnettar olabilirler. Bize böyle muamele edenlere bize hürriyet verin demek gülünç bir şey olur. Bizim yapabileceğimiz yegâne şey buraya gelinceye kadar geçirmiş olduğumuz vakaları anlatmak ve İngilizlerin bizi buraya getirmeye ve bizimle esir-i harp muamelesi etmeye hakları olup olmadığını sormaktan ibaret olabilir, dedim. Prensler yazmış oldukları arzuhalı zaten protesto gibi telâkki ettiklerini ve Osmanlı hükûmetinin elinden kurtulmuş olduklarını bir nimet addettiklerini, hürriyetimizin talebine gelince de bununla da esir-i harp muamelesine müstehak olamadığımızı ve İngilizlere de böyle bir muamele icrasına hakları olmadıklarını demek olduğunu iddia ettiler. O yazıdan böyle manalar çıkacağı ve bilhassa protesto ihtiva ettiğini tasavvur eylemek için doğrusu pek hayalperver olmalıdır. Ziya Bey edebiyatta teğâfûl-ü edibane olduğu gibi siyasette de tecahül-ü edibane olabileceğini ileri sürerek yazının kabulünü taltif etti.

Fakat Kemal Bey ve diğerleri İstanbul'daki tesirleri nazar-ı dikkate alarak reddettiler. Nihayet Sait Halim Paşa yalnız kendi namına yazacağını söyleyerek meseleyi kapattı ve o suretle hareket olundu.

İngilizlerin bizim hakkımızdaki maksatları üzerinde iki nazariye mevcuttur: Birisi bugünkü hükûmetle müttehiden hareket ve bizi mahvetmek istemesi, diğeri ise bizi elde ederek sulhden sonra bizden istifade etmek istemesi. Birinci nazariyeye göre: İngilizler hükûmetin bizi cezalandırmayacağını görerek bize vaziyet etmiş ve kendileri bizzat cezalandırılacaklarmış.

İkincisi ise: Hükûmetin ve İtilâf ve Hürriyet Fırkası'nın memlekette hiçbir mevkii olmadığını takdir ederek İngilizler bizi onun elinden almış ve bizden istifade edecekmiş! Bu nazariyelerin her ikisini de teyit edecek alâyim vardır. Fakat hakikatin ne olduğunu zaman gösterecektir.

İstiklâl Ümidi Herkeste Gevşemiştir

İki gecedir uyuyamıyorum. Hemen sabaha kadar yatağımın içinde iki tarafa dönüp bitap oluyorum. Beni bizar eden, beynimi mütemadi bir humma ateşi içinde tutan sebep evvelâ Türkün bu kadar zillete tutulması ve saniyen ailemin halidir. Bilhassa kızlarımın beni teşyi ederek ağlamaları hatırıma geldikçe kalbim parça parça oluyor. Kimbilir belki zavallıların müşfik kalpleri hakikati benden iyi keşfetmişlerdir. Kimbilir belki onları bir daha görmek nasip olmayacaktır! Ah, bu o kadar elim bir tasavvurdur ki hayalim bile tevahhuş ediyor. Bununla beraber gece sabaha kadar beni takip ediyor ve uyutmuyor...

Sıcaklar başladı. İçinde bulunduğumuz fiçılar demirle kapalı olduklarından gündüzleri cehennem kesiliyorlar. Yegâne iltica ettiğimiz gölgelik büyük çadırıdır ki bizim için yemek odası vazifesini görüyor. Burada da mütemadiyen mübaheseler cereyan etmektedir.

Bu müzakereler bilhassa İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin geçmiş işlerine aitti. Sadrazam ile biraderi Abbas Hilmi Paşa merkez-i umumî âzalarını merhametsizce hırpalıyorlar. Yaptıkları hataları yakından bildiklerinden birer birer saymaktan zevk alıyorlar. Hele Abbas Paşa bu meyanda ağır kelimeler istimalinde tereddüt etmiyor. Sait Paşa ise Ziya'ya hücum ediyor. Gûya musiki ile iştigal etmemiş olduğu halde hakkında nazariyeler yürütmüş olduğundan kendisini şiddetle muahaze eyliyor ve Abbas Paşa da Sebilürreşat hâdisesini hatırlatıyor. Ziya Bey mülâyimetle cevap veriyor...

Bugünkü gezmemiz daha hoş oldu. Bize refakat eden askerler silâhsız idiler. Deniz kenarını takip ederek bir saat kadar yürüdük. Zabit bir tek kelime bile telâffuz etmedi. Tabîî biz de konuşmadık. Gece sadrazam paşanın teklifi üzerine Halil Bey'in İngilizlere hitaben yazmış olduğu beyannameyi dinledik. Beyanname pek mufassaldır. Maksat İngilizlere hasım olmadığımızı ve kendileriyle memleketin tamamiyet-i mülkiyesi muhafaza olunmak şartıyla teşrik-i mesai edebileceğimizi söylemekten ibaretti. Prensler böyle bir muhtıranın takdiminden hayır hâsıl olacağı kanaatindedirler. Ben bu kanaate iştirak etmiyorum ve bunu da fazla bir zillet addediyorum. İngilizler zaten bizim samimiyetimize inanmayacaklar ve bunu da bir şark hilesi telâkki edeceklerdir. Fakat hâkim kanaate göre İngilizler Osmanlılığın hiç olmazsa mevcudiyet-i maddiyesini temin ve parçalanmamasını taht-ı kefaletle alırlarsa kendileriyle teşrik-i mesai yegâne çare-i halâstır. İstiklâl ümidi herkeste gevşemiştir. Hele Osmanlılığın Türk kısmı da inkısama uğrarsa atiden bile her nevi ümidi kesmek lâzım gelecektir. Çünkü asrî cihazdan mahrum, ağır borçlar yüklenmiş, seviye-i irfaniye ve medeniyesi gayri kâfi, İstanbul ve İzmir gibi az çok vesait-i medeniye ile nücehhez olan iki merkezinden mah-

rum edilen ve artık hariçle alâkası kesilmiş olan Türklük müstakilen yaşayabilir mi? İşte ümidi yıkan mütalaalar. Halil Bey'in yazısı esas itibariyle kabul edilmekle beraber şekil itibariyle muhtac-ı tashih olduğuna kanaat hâsıl oldu. Diğer bir müşkül de imza meselesidir. Kim imza edecektir? Sait Hilmi Paşa imzadan çekiniyordu. Çünkü bundan sonra siyasetle uğraşmayacaktır. Başkaları da imzadan imtina ediyorlar. Çünkü selâhiyetleri haricindedir. Me-sele yarına bırakıldı.

Calibi dikkattir ki Sait Halim Paşa imza münasebetiyle sadrazamlığı zamanında başına getirilmiş olanları hatırladı. Kendisini paravana ederek arkasında yapılan hilelerden, entrikalardan, emrivakilerden bahsetti.

5 Haziran 1919

Ey Türk, Senin Bu Cihanda Nasibin Bu Kadar mı?

Bugün kumandana bir arzuhal vererek neden buraya getirildiğimi sordum. Bu arzuholden bir şey çıkacağını zannetmiyorum. Fikirince İngilizler hakkımızda kararlarını vermişlerdir. Hiçbir arzuhal bu kararları değiştiremez. Haklı ve haksız bazı adamları cezalandırmak istiyorlar. Lâkin bununla beraber tarafımızdan da hak ve masumiyeti müdafaa yolunda çalışmak bir vazifedir.

Bu vazifenin ifası ati için elzemdir. Hak ve hürriyet iddiasıyla hareket ettiklerini ilân küstahlığında bulunanların masumlar ile nasıl hareket etmiş oldukları taayyün etsin. Beni buraya getiren ve vahşi bir hayvan gibi bu demir kafes içine sokarak günde bir parça etle ekmek atanlar bütün müracaatlarına rağmen bir tek kere olsun bana günah ve cürmümün ne olduğunu söylemek istemediler.

Bugünkü gezintimiz esnasında hazin bir manzaraya tesadüf ettik. Deniz kıyısını takip ederken limanın tam nihayetinde bir tepenin üzerinde ufacık bir mezaristana tesadüf ettik. Burada yatanlar zavallı Türk yavruları idi!

Esaretin zahmetine tahammül edememiş olanlar burada ebedî bir rahata vâsıl olmuşlardı.

Mezarları birer toprak yığını ile üzerlerinde mensup bulundukları alayın ve kendilerinin ismini taşıyan ufak bir taş parçasından ibaretti. Vatan ve millet uğrunda düşman diyarında bu meçhul kahramanlar dünyada yalnız bu taşları bırakıp gitmişler ve kimbilir bu daha ne kadar devam edip gidecektir. Yarın öbür gün İngilizler buraları terk ederken Rumlar bu mezarların kemiklerini bile rüzgârlara savurmayacaklar mı? Halbuki Anadolu köylerinde bunlara intizar eden anne, hemşire, gelin, evlât gözleri vardır! Ey Türk, senin bu cihanda nasibin yalnız bu kadcık mıdır? Kafkasya'dan, Galicya'dan Mı-

sır hudutlarına kadar yayıldın ve her tarafta binlerce unutulmuş mezarlar bıraktın, yine vatanın istiklâl ve hürriyetini temin edemedin! Senin mezarın gibi memleketin ve milletin de zelil ve perişandır. Bugün yarın onlar da belki rüzgârlarla savrulmaya mahkûmdurlar!

Saat sekiz buçuğa doğru şiddetli bir yağmur başladı, bütün gece gök gürültüsü ve şimşek şakırtısıyla devam etti. İçinde bulunduğumuz mübarek fıçı sanki zelzele oluyormuş gibi sallanıyor. Bir zaman da akınaya başladı. Yağmur tam üzerime indi. Kalkıp demir karyolayı biraz öteye ittim. Bütün koğuş ahalisi uyandı ve artık sabaha kadar uyuyamadık...

6 Haziran 1919

Ziya Gökalp'in Sosyolojiden Çıkardığı Yeni Metafizik

Yağmur devam ediyor. Hava serin, rutubetli. Yer çamur, iltica edecek yeğâne yer çadırdır. Fakat orası da soğuk ve rutubetli, misafire gülüryüz göstermiyor. Herkes büzülmüş çay içiyor. Sonra kumandan geliyor ve ben aileme yazdığım üçüncü mektubu teslim ediyorum. Fakat mektuplarımız, telgrafımız gitti mi, vardı mı? İngilizler terbiyeli davranıyorlar, her şey vaat ediyorlar, fakat icraya gelince pek mümsiktirler. Acaba mektuplarımıza ne oluyor? Anlaşılmaz bir muamma? İstanbul ile aramızda yalnız bir günlük mesafe olduğu halde on günden beri hâlâ bir cevap alamadık! İngilizleri bizimle bu muameleye sevkeden esbap nedir? Haysiyetli bir adam Ali Kemal'in yerine geçerek Ferit Paşa'nın vasıta-i icrası olmak tenezzülünü irtikâp eder miydi? Bu kadar cebir ve şiddetle bütün dünyanın yükünü üzerine alanlar, acaba bu kadar ağır yükün altından çıkabilecekler mi? Dün *Taymis* gazetesinin 15 Mayıs tarihli mündericatında Çemberlayn'in⁸² bir nutkunu okudum. Müşarünileyh diyor ki: Ren nehri sahillerinden başlayarak ta Çin'in ortalıklarına kadar bütün bir cihan isyan ve tiğyan etmiştir. Tehlike azimdir. Buna karşı yalnız üç vasıta ile mücadele olunabilir: 1- Almanya ile süratle sulh akti, 2- Amerika ve Fransa ile ittihad-ı idame, 3- Askerleri terhis etmek. Fakat bu üç vasıtaya derin bir nazarla bakılırsa bunların da ilâç değil tehlike oldukları tebeyyün eder. Almanya ile sulhü tesri etmek Almanya'ya mümaşat etmek demektir. Lâkin esas sulh şeraiti o kadar ağırdır ki mümaşat ne kadar yapılırsa yapılsın yine Almanlar kahr ve tedmir olunduklarını unutmayacaklardır ve

⁸² Sir Joseph Austen Chamberlain (1863-1937): İngiliz devlet adamı. Nobel barış ödülünü almıştır.

yine Almanya âni infilâk etmeye müheyya bir ocak halini kespedecektir. Aynı mümaşat Fransa'yı agzep etmek⁸³ demektir ki, bu da ittihadın adem-i idamesi demektir. Askerin adem-i terhisine gelince: Bolşevikliği İngiltere'nin iç göbeğine sokmak demektir. Zaten Ostan Çemberlayn aynı nutkunda kendisine muarız olanlara: "Anlıyorum azamilik içinizde bazılarını kazanmıştır!" diyordu. İngiliz sosyalistleri sulh şeraitini "şin" diye tarif ediyorlar. Aynı hal Fransa'da da hükümfermadır. İtalya'ya gelince: Orada açıktan açığa aldatılmış olduklarını söyleyip duruyorlar. Ve Fransızlara, İngilizlere karşı bu kıysımdan hiddet hükümfermadır! Mamafih galebenin süruriyle sermest olan rical inat tarzında ısrar ediyorlar! Bunlar garp beşeriyetinin parlak bir medeniyet sütresinin altında taşıdığı nihayetsiz vaziyetin ve canavarlığın canlı birer mümessilidirler. Bunlarda beşeriyete karşı tarahhum, şefkat hissi, meveddet aramak beyhudedir. Okuyunuz söylenilen nutukları, yazılan makaleleri!

Bunları Avrupa'nın gûya en iyi ve en yüksek edipleri yazıp söylüyorlar. Cümlesinin ağız ve kalemlerinden ateş, şiddet, gasp, hırs, iğtinam ateşi akıyor! Beşeriyetin bir kısmı her şeyden namus, haysiyet, şeref, izzet, mal, mülk ve candan bile mahrum edilecek, yalnız galipler için esir olarak çalışacaklardır! Sulh için vazedilen şeraiti, irtikap olunan muameleleri tetkik ediniz, yalnız şimdiki nesli değil gelecek nesilleri de en zelil, en müthiş bir esarete tabi tutturaktan başka bir mana ifade edemez! Veber'in hitapnamesindeki: "Bu şerait beşeriyete karşı irtikâp olunan en müthiş bir hakarettir! Ve hakareti kabul etmek şin ve ardır!" sözleri hakikattir. Zayıfların hukuku, küçük milletlerin istiklâl iddiaları nerde kaldı?

Vilson'un o mahut 14 maddesi nerelere uçtu? Ah! Yine menfur riyakârlık! Bugün neticede mağlupların kahr ve tedmirini, Avrupa'nın kurunuvustaya rücuunu, birçok yekdiğerine karışmış olan milletlerin milliyet namı altında birbirlerine karşı tahrikini görüyoruz! Bundan sonra sulh ebedi, Cemiyet-i Akvam değil, yeniden bütün milletlerin bütün milletlere karşı koyulacaklarını beklemeliyiz. Meğer ki sosyalizm bir tufan-ı müthiş gibi bütün bu kahr ve temdir erbabını süpürüp götürsün ve beşeriyete yeni bir necat yolu açsın!

Bugün yine aynı yerleri gezdik. Refakatimize yalnız bir silâhlı nefer verilmişti. Zabıt de bittabi bulunuyordu. Gezinti esnasında Ziya bize sosyolojiden çıkardığı yeni metafiziği anlatıyor. Ve diyor ki: "Vicdan-ı millînin doğduğu vecd sayesinde yeni bir hassasiyet hasıl oluyor ve vecd sahiplerine bu hassa sayesinde bir pencere açılıyor ki huzur-u ilâhiye isal ediyor." Bu da yeni bir nazariye ve öyle bir nazariye ki bugünün ahval-i ruhiyesine muvafık...

⁸³ Öfkelendirmek.

Bu gece yine uyuyamadım. Fıçıda bir trio, öyle bir taganni başlıyor ki benim gibi zaten sinirli birisi için uyumak imkânı kalmıyor...

7 Haziran 1919

İngilizlerin Hukuksuzlukları

Bugün binbaşı benim arzuhalimin kumandana teslimi hakkında bana iki kâğıt imzalattı. Bunlardan birisinde ceneral arzuhalimle vesikalarımın kop-yasının amiral Kaltrop vasıtasıyla İngiliz hükûmetine tebliğ edilmek üzere gönderildiği ve diğerinde de vesikalarımın iade olunduğu bildirilmiştir. Arzuhalimin bu suretle karşılanması behemehal iyi bir şeydir. Hiç olmazsa bu suretle kendi hakkım üzerinde ısrar etmiş olduğum tebeyyün eder ve bugün bir netice vermezse bile hiç olmazsa sedamızı yükseltebileceğimiz mümkün olduğu zaman hakkımızda ve bütün teşebbüslerimize rağmen en caniyane muameleler icra olunmuş olduğunu ispat edebileceğiz.

İngiliz amiralin bizim üzerimize vaz'iyet etmiş olması elimde emsali bulunmamış ve her türlü hukuk kavaidine muhalif bir tecavüzdür. Muayyen şerait üzerine tertip edilmiş bir mütarekename sayesinde payitahta girmiş olan muharip devlet, mağlûp devletin tebaasından olan ve o devlet tarafından taht-ı tevkife alınarak muhakemeye sevk edilmiş bulunan bir başvekil ile bir şeyhülislâmı ve vekiller ile ayan, meb'usan, muharrir ve mütehayyizânı nı birdenbire alarak kendilerine harp esiri muamelesi yapmak hangi kaide ve esasa tevfik edilmiştir! Denilse ki hükûmet kendisi teslim etmiştir, yine İngilizlerin tesellüm etmek hakları yoktur. Zira İngiliz hükûmeti gibi bir devlet, Ali Kemal ve Ferit Paşa gibi sefillerin siyasî ihtiraslarına ve cinayetlerine âlet olamaz. Olduğu günden itibaren hem haysiyet ve şerefini kaybetmiş ve hem de âzim bir zulmü irtikâp etmiş bulunur.

Kemal Bey'in tehcir ameliyesine vaktinde şiddetle itiraz etmiş ve bu işe hiçbir zaman razı olmamış bulunduğunu bugün öğrendim...

Bugünkü gezintimiz yine üç süngülünün refakatiyle oldu. Yine aynı yolu takip ederek avdet ettik. Gezintiler bu suretle yeksenak olduğundan cazip değil. Mamafih vücudumuz ve adelatımız idman ettiğinden sırf mihanikî bir hareket olmak üzere her gün iştirak ediyorum. Prensler şimdiye kadar hiç iştirak etmediler; galiba süngülerin refakatinden iştirak ediyorlar.

Bugün şükür olsun bol yumurta ve limon geldi. Abbas Paşa, Hacı Adil Bey midelerinden muztariptirler. Şimdiye kadar yediklerimiz hep konserve etiyile konserve balıklarından ve fasulyedan ibarettir. Konserve etinden istikrah ettim. Bu gece yine uyuyamadım. Bereket versin gündüzleri öğleden sonra bir saat kadar uyuyabiliyorum. Uyuyamama başlıca sebep horlamalar

ve horlamaların fıcının kubbelerine aksetmesidir. Mahmut Kâmil Paşa bir nargileyi ve Halil Bey de bir aslan yavrusunu andırıyor...

8 Haziran 1919

Aramızda Birlik Yok

Bu sabah çadırdaki terbiyeden bahis açıldı. Sait Halim Paşa bugün terbiye ve talimin almış olduğu yolu şiddetle tenkit ediyor. Aile, ahlak ve her şey bozuluyor. Seciyesiz, sebatsız, imansız, umdesiz insanlar yetiştiriyoruz; maksadımız malumat vermektir, adam çıkarmak değildir. Sait Paşa alelûmum tenkitçi bir zekâ sahibidir. Menfî zemin üzerinde kaldıkça gayet parlak ve bazan musip [isabetli] söyler. Fakat müspet çarelere gelince ve yapılan fena şeylerin yerine hangi iyi şeylerin yapılması lâzımdır? Fakat yapılan ıslâhat fenadır! Mukallitçiliktir, maymunluktur! Amenna! Fakat nasıl yapılmalıdır, bu suale cevap yok!

Halbuki bizde iyi bir terbiye için avamili nerden alacağız? Sırf muamelâtı âdiye sırasına geçmiş ve tazarruattan ibaret ve bazan pek çirkin bir şekil almış olan itiyadat-ı diniyeden mi? Yahut Acem nûmuneleri üzerine yetişmiş ve yüksek ilhamların tesirlerinden tamamen hali kalmış bulunan ediplerin eserlerinden mi? Geri kalmış bir millet için ise ilhamat menabi-i din veyahut edebiyattır. Edebiyatla dinimiz bu halde iken bu millet terbiye nûmunelerini, esaslarını nerden alsın? Ecnebîlerden alınan ise taklitçilik, maymunluk addediliyor! O halde ne etmeli, nasıl hareket etmeli? İşte o fasit daire ki içinden bir türlü çıkamıyoruz.

Artık İngilizlerin bize karşı vaziyetleri tamamen taayyün ediyor. Bu adamlar bizlere tam bir esir-i harp muamelesi icra ediyorlar.

Yediğimiz şeyler berbat. Yalnız arasına kendi paramızla bize yumurta veriyorlar. Sigaranın en fenası veriliyor. Birkaç kere taze et istedik, vaad ettikleri halde yine vermediler. Yanıbaşımızda sürü sürü koyunlar geziyor, kendi paramızla bir koyun almak için müsaade istedik. Yunan hükûmetinin koyun satılmasını menettiği bahanesiyle müsaade olunmadı. Süt, yoğurt da vermiyorlar. Halbuki kantinde (asker dükkânında) neferlerin dediklerine göre her şey satılıyormuş. Hülâsa, anlaşılıyor ki bize karşı şedit bir esir muamelesi tatbik olunuyor. Maksat nedir? Bence sırf İngiliz mehabetini göstermektedir.

Ne kadar yanlış bir yol. Bu gibi muameleler belki Afrika vahşileri üzerine icra-yı tesir eder! Fakat bizi de müteessir ettirmek istemek tıflane [çocukça] bir hülyadır. Maatteessüf bu gayri insanî muamelelere karşı protesto olunmasını ne kadar teklif ettim ise de bir fayda vermedi. Arkadaşlara dinlettirmedim. Biz Türkler ne kadar sabur ve mütehammiliz?! Doğrusu bu derecesi benim hoşuma gitmiyor ve hissizliğe atfetmeye meyyalim!

İnsan neticede elde etmese bile kendisine karşı yapılan haksız ve fena muameleyi daima ret ve protesto etmelidir. Varsın neticesiz kalsın, varsın hattâ zalimleri daha ziyade şiddete sevketsin! Hakkın müdafaası kendi başına ve bizzat bir zevktir. Bundan dolayı daha ziyade şiddeti reva görenler yollarında uzun müddet devam edemezler. Çünkü onlar da insandır, onların da vicdanlarının da hakka karşı ister istemez bir hürmet, bir tazim vardır.

Fakat bizim için bir araya toplanıp birlikte iş görmek imkânı yoktur. Burada meselâ toplumuz on iki kişiyiz; bunlardan kısm-ı mühimmi senelerce bu memleketi birlikte idare etmişlerdir, birlikte çalışmışlardır. Demek ki zahiren birbirleri ile artık anlaşmış, uyuşmuş adamlardı! Ne gezer?! Aramızda dünyalarca mesafeler olan ve yekdiğerimize hiçbir nevi çimento ile bağlanmamış fertleriz. Bu garip ahvali ruhiyenin esbabı bu akşam bence tamamen taayyun etti. Bir haftadan beri İngilizlere bir beyanname yazılması müzakere edilmektedir. Fakat bugün verdiğimiz kararı yarın mutlak bozarız. Hitapnamenin yazılması Halil Bey'e tevdi olundu. Lâkin ikinci gün ahval-i ruhiyemiz tebeddüle uğradığından onun yazdığını beğenmeyerek bu kere Şükrü Bey'e, Ali Münif Bey'e tevdi ettik. Bunlar da verilmiş direktif üzerine bir şey yazdılar.

Fakat bu kere de başka bir karışıklık çıkarıldı. Prensler hitapnameyi imza etmekten imtina ettiler. Biliyor musunuz niçin? Mısır'ın ilhakından sonra vaziyetleri gayri muayyen bir şekil almış. Mısırlı mıdırılar, Osmanlı mıdırılar malûm değildir.

Binaenaleyh Osmanlılık namına bu beyannameyi imza edemezler. Bunun üzerine bazı diğerlerinin de aynı vaziyette oldukları anlaşıldı ve beyanname imzalanmadı.

9 Haziran 1919

Dil Meselesi

Bugün bize biraz taze kuzu eti, biraz yoğurt ve bol yumurta verdiler. Hani Yunan hükûmeti müsaade etmiyordu? Sabahleyin kumandana biraz dayatıldı, biraz ciddî söz söylendi. Konserve etlerinden bıkığımız anlatıldı. Aramızdan birçoklarının hastalandığı ve nihayet kimsenin o çürümüş eti yemeyeceği izah olundu ve et geldi. Üstelik yoğurt ve yumurta da verdiler.

Avrupalılar böyledirler. Yalnız kendi hukuklarına ve bu hukuku müdafaaya yolunda mücadele edenlere hürmet ederler. Fakat biz hâlâ da bu hakikati anlayamadık. Padişah ve etrafını almış olan budalalar zannettiler ki memleketi Avrupalılara teslim ve zillet ibraz etmekle kurtarabilirler. Halbuki onlar zillet ve meskenete katlandıkça, ötekiler küstahlıklarını, tecavüzlerini arttırdılar. Hükümdar ve hükûmet namdar kumandanlarını, memleketin güzide

adamlarını teslim etmekle namuslarından bile vazgeçmiş oldukları halde ötekiler tarafından bir zerre bile merhamet ve şefkat ibraz olunmadı. Burada da sabık bir sadrazam, Mısır hanedan-ı hükümdarisine mensup bir zat görmüş olduğu hakaretlere ve zilletlere karşı teşekkür beyan etmeyi lüzumlu ve lâtif bir vazife addettiğini söyledi ve halâ da cevap bekliyor. Ne cevap? Zaten cevap, bu demir tel örgüler arasına konulamazlar, demir zincirle kapanan hayvan ağılına sokturulamazlar verilmemiş midir? Bundan daha belîğ bir cevap olur mu? Buna karşı derin bir hiss-i teşekkür beyan edenler artık cevaba lâyet miydirlar?

Zahiren malûmatlı, zeki olan bizlerde bu hâletiruhiyenin menşei nedir? Bunun pek çok sebepleri vardır. Fakat bilhassa üçünü burada kaydetmek isterim:

Birincisi, nihayetsiz hudutsuz egoizm. Herhangi bir müşkül ve yahut felâket önünde herkes yalnız kendi halâsını düşünüyor. Herşeyi unutuyor. Kendi kurtulsun da mütebakisi ne olursa olsun. Bu hassa bütün içtimâî ve ailevî hayatımızın mantıkî ve mübrem bir neticesidir.

İkinci sebep: İradesizliktir. Bizde fikrî sebat pek azdır.

Üçüncü sebep: Müphemiyete, adem-i vuzuha merbutiyetimizdir! Zaten bu da Şarkın esas hassalarındandır. Lisan bir milletin ruhunun en berrak aynası ise Şark lisanlarının bu kadar teşbihler, telmihler, istiarelerle dolu olması nedendir? Bu nokta-i nazardan Şark ile Garp arasında bir tezaad-ı tam vardır. Ötekilerin lisanları ne kadar vazîh, müsbet, demirden yapılmış gibi ise o nisbette de Şark lisanları müphem, gayri vazîhtir.

Onun içindir ki Şark lisanlarından bir yazı Garp lisanlarına harfi harfine tercüme olunduğu zaman anlaşılmaz, garip ve gülünç oluyor. Asıl lisanda pek güzel ve manalı olsa da! Meselâ “ikamete memur” terkiibini herhangi bir Avrupa lisanına tercüme etmek imkânı var mıdır? Bu ne demektir? Bu terkip bizim o Şark ahval-i ruhiyemizin en bariz bir nümunesidir. Diğer bir nümune “derdest-i icra”; bu ne demektir? Bu terkiîbi tercüme edin bakalım! Zavalı Türk burada da azim tarihî bir su-i tefehhümün kurbanıdır. Türk fikir ve lisan itibariyle mübhemiyetten arî vazîhtir; o açık düşünür, düşündüğünü de gayet açık bir tarzda söyler, istiane etmez. Teşbihlerin altına sığınmayı kendisi için zillet addeder.

Müspet düşünür, müspet söyler. Bu hakikati ispat için Farisi ve Arabî terkiplerden mürekkep herhangi bir mutantan cümleyi Avrupa lisanlarıyla beraber Türkçeye de tercüme ediniz, göreceksiniz ki aynı derecede gülünç, manasız, tatsız oluyor. Misal olarak şu cümleyi alalım. “Hakipayı muallâ asayı cenabü mülûkânelerine cebinesayı ubudiyet.” “Büyük hakanımızın yuca olan ayak topraklarına kölelik alnını sürerken”. Görüyor musunuz o zahiren parlak cümle ne kadar gülünç, tatsız, manasız oldu! Fransızcaya, İngilizceye,

Almancaya tercüme edildiği halde de aynı şekli alır. Demek ki bu gibi müphemiyetler, adem-i vuzuhlar, istiareler milletimizin ruhuna yabancıdır. Zira lisan millî ruhun en bariz bir tecellisidir! Zavallı Türk kendisine yabancı olan bu gibi istiareler içinde sürüklenirken kendini kaybetmiş, başkasının ruhunu yaşamış, kendisi için biçilmemiş olan bir elbise içine girmiş!

Zavallı Türkü kendi ruhundan ayırmışlardır. Tarih tarih olalı efendi ve müstakil yaşamış olan bu millet, birtakım esaret ve zillet altında asırlarca inlemiş olan milletlerin mutantan fakat boş, parlak fakat çürük usluplarına kapılmış, kendi benliğini kaybetmiştir.

Bugün de gezmeye gitmedim. Neferlerimizden Süleyman Efendi İngiliz neferlerinden cuma günü sulhun imzalanacağı haberini işitmiş. Bu gece de İngiliz karargâhında taganni ve musiki vardı. Bu haberle alâkadar olduğuna hükmettik. Bazıları bu habere seviniyorlar. Zira sulhdan sonra kurtulacağımızı tasavvur ediyorlar. Evvelâ böyle bir tasavvur esas itibariyle doğru değildir! Bizi hapishaneden alanlar bizi halâs etmek için buraya getirmediler! Saniyen Almanya'nın sulhü kabulü memleketin imhası demektir! Binaenaleyh sevinecek bir şey yoktur.

10 Haziran 1919

En Büyük Günahımız Türk Olmak

Bugün kumandandan ailelerimiz hakkında malûmat istedik. Her gün haber beklediklerini söyledi. Demek henüz kat'i bir şey yok. Bize evlerimizden daha hiçbir haber gelmedi. Bizim mektuplarımızın varıp varmadığını da bilmiyoruz. Bu hal beni ta kalbimden eziyor. Refika ile çocuklar kimbilir ne kadar telâş içindedirler. Akşamüzeri buraya bir bölük İngiliz askeri geldi. Süleyman'ın bir neferden aldığı malûmata göre bu askerler eskiden burada olan ve bu kere İngiltere'ye gidecek askerlerin yerine gelmiştir. Sulh olmuş olsaydı bu meyanda İngiltere'den asker gelir miydi?

Kumandan bize postanın çarşamba tevzi olunacağını söylemişti. Biz de bugünü sabırsızlıkla bekliyorduk. Çarşamba geldi. Fakat mektuplar yok. Kumandan sorulan suale karşı mahçup bir vaziyetle başını aşağı eğerek postanın geldiğini fakat kendisine verilmediğini söyledi. Anlaşıyor ki İngilizler yalnız bizi değil bilhassa ailelerimizi, çocuklarımızı da tazip etmek istiyorlar ve bizi her nevi muhabereden mahrum etmek niyetindedirler.

Taymis gazetesinin 12 Mayıs nüshasında bir başmakale okumuştum. Diyordu ki: Düşman ricalini tahkir etmek ve ezmek beşerî bir vazifemizdir. Onların gerek mensup oldukları muhitleri içinde ve gerek bütün beşeriyet nazarında her türlü haysiyet ve nüfuzu kırılmalıdır! Fakat bu tahditleri İngilizler yalnız

Türkler hakkında tatbik edebildiler. Ne Bulgaristan, ne Avusturya-Macaristan, ne de Alman ricalinden hiçbir kimse bizim talihimize maruz kalmadı!

Bizim en birinci günahımız evvelâ Türk olmamız, sonra altıncı Mehmet gibi bir hükümdar ile Ferit Paşa, Ali Kemal gibi hükûmet adamlarına tabi bulunmamızdır. Fakat berikilerinin namussuzluğu ötekinin cinayetini setredermez. İngiltere bu usulü tatbik ederken en ağır bir yük altına girmiş oluyor. Düşünmelidir ki bugün hemen bütün dünyanın her noktasında İngiltere İslâm kuvvetlere dayanarak beşeriyeti kendisine rametmek mecburiyetindedir. Bahr-i Muhitten Hindistan'a, Afrika'nın cenubundan Çin hudutlarına kadar her dem infilâka hazır ocaklarını bastırmak mecburiyetindedir. Çemberlayn nutuklarından birisinde diyordu ki: "Ren nehri sahilinden, Çin hududuna kadar tam bir beşeriyet İngiltere aleyhine kıyam etmek üzeredir!" Bununla beraber İngiltere'nin yanbaşı ve kendi içinde birçok vahim meseleler zuhur ederek rahat ve huzuru selbetmektedir.

İrlanda'daki hâdiseler, oraya bir-iki Amerikalının gelerek propaganda yapmaları, bütün İngiliz efkâr-ı umumiyesini sarstı. Bu münasebetle avam kamarasında vaki olan müzakereler esnasında amele fırkası reislerinden birisi "Tayin-i mukadderat hakkı Lehistan ve Yugoslavya için mukaddes diye veriliyor da neden İrlanda için menfur addediliyor? Bu riyakârlık karşısında amele fırkasında artık parlamentarizm usulü hükûmetinin iflas etmiş bir riyakârlıktan ibaret olduğuna kanaat hasıl olmuştur!" ve bütün zimamdarlara hitaben "artık yetişir, kaldırınız yüzlerinizden o örtüyü!" diyor.

Aynı zamanda İngiltere'nin içinde İngiltere için pek vahim olan toprak meselesi şiddetle müzakere edilmektedir. Köylü toprak talep eylemektedir. Bu kadar müşkülât içinde İngiltere'nin Türkiye'de, Azerbaycan'da, İran'da, Afganistan'da zecrî şiddet muamele ile Bolşevizme zemin hazırlamasında bir mana var mı?

Fakat anlaşılıyor ki bu gibi şeyler akıl ve zekâ ile halledilemiyor. Tarihin mukadder hâdiseleri zuhur etmelidir. Nasıl ki Almanya galebe halinde kendisini idare edemedi, görülüyor ki şimdi de İngilizler idare edemiyorlar. Galip olmanın bunlar içinde meş'um olması ihtimali vardır.

Gerek İngiliz ricalinin hal ve tavırları ve gerek *Taymis* gibi mühim İngiliz gazetelerinin kin ve gazez püsküren lisanı bütün beşeriyetin gazap ve hidde-tini tahrik etmektedir.

12 Haziran 1919

İngiltere'nin İkiyüzlülüğü

Bugün kumandan geldiği zaman mektupları sordum. Yakında geleceğini söyledi. Bu da acaba yem borusu mudur? Maatteessüf İngilizce istediğim gi-

bi görüşemiyorum. Kendisine çocuklarımızın ıstırap içinde bulunduklarını, hiç olmazsa telgraflarımızın, mektuplarımızın onlara vardıklarını bilmemiz lâzım geldiğini anlattım.

Bugün Halil Bey kendi tarafından yazılmamış veyahut istediği şekli vere-meddiği bir kâğıdı imza etmeyeceğini söylediğinden İngilizlere hitaben yazıl-masına karar verilen beyanname yazılamadı ve terkedildi.

Kumandan geldiği zaman yine mektupları ve gazeteleri sorduk. Bizden bıkmış olan bu zat da ne söyleyeceğini bilmediğinden ceneralin gittiğini ve bugün avdet edeceğini, gidip kendisi ile görüşeceğini ve mektup ve gazete varsa alıp getireceğini vaat ederek bize yeniden ümit verdi.

Öğleden evvel İttihat ve Terakki'nin hataları hakkında mübahase açıldı. Ziya Bey bu münasebetle bazı calib-i dikkat fikirler dermeyeran etti. Vaktiyle Di-yarbakır'da Japon Rıza namında birisine memlekette dinî-iktisadî inkılâp ya-pılmadan yapılan siyasî inkılâbın ve meşrutiyetin muvaffak olamayacağını söylemiş imiş. Ve keza bir Rum mualliminden bir gün işitmiş ki, her ne kadar Jön Türkler bir inkılâp yapmak istiyorlarsa da bu memleketin psikolojisi ve sosyolojisini tetkik etmemiş olduklarından muvaffak olamayacaklardır. Ve iş-te o zamandan itibaren Ziya Bey memleketin psikolojisi ve sosyolojisini tetkik etmeye başlamış. Sait Halim Paşa da: "Ben de daima yapılan şeyleri tetkik et-tim, meşrutiyetin şu tarzına iştirak etmedim, İttihat ve Terakki'nin hiçbir prog-ramı olmadığını daima ihtar ettim" dedi. Burada ben dayanamadım, müşarü-nileyhin aynı fırkanın sadrazamı olduğunu, ötekinin de İttihat ve Terakki teş-kilâtını yapmış olduğunu, kanun-u esasinin en müfrit bir şekilde tebdilinde âmil olduğunu, kongrede daima kanun-u esasi encümeni reisi bulunduğunu ve 3 maddeyi geçirenin kendisi olduğunu söyledim. Hakikatte hiçbirimiz vak-tinde lâzım olan samimiyeti ve cesaret-i medeniyeyi gösteremedik. Garibi şu-rasıdır ki, bugünkü feci vaziyetin bütün mes'uliyetini bugünkü hâkim fırka ile hükûmet üzerine yükletmek istiyoruz ve onları cehaletle, Melâmîlikle itham ederek dine tamamen lâkayt oldukları halde dini bir siyasî vasıta olarak kul-landıklarını söylüyoruz. Cehalet hususunda bizim de bazı reislerimizin onlar-dan pek geri kalmadıkları, memleketin bir kamarillanın [gizli oligarşik zümre-nin] istibdadından diğer mahdut bir kamarilla istibdadı altına geçmiş olduğu ve program yerine şahsî emellerin kaim olmuş bulunduğu ve bugün Melâmi-likle itham edilenlerin kâffesinin vaktile İttihat rüesasından oldukları ve ihtilâ-fın sırf ihtirasat-ı şahsi yüzünden kopmuş bulunduğu ve memleketin sırf bu ihtirasat tesiriyle mahvolduğu herkese malûm bir hakikattir.

Biraz sonra oraya gelmiş olan bölük kumandanı kendisinin Kanadalı ol-duğunu, yarın memleketine gideceğini ve yerlerine artık başka adam gelme-yeceğini ve bu akşam telsiz telgrafla sulhün imzalanmasına ait haber bekle-nildiğini söylemiştir.

Vaktimizi güç geçirebiliyoruz. Bir kısmımız İngiliz gazeteleri okumakla ve İngilizcemizi tazelemekle eğleniyoruz. Abbas Halim Paşa da masa üzerine bir dama oyunu tersim etti. Ağaçtan aşıklarını keserek bir oyun uydurdu. Onunla da eğlenenler var.

Dün arkadaşları gezmeye götüren zabıt bizimkilerle konuşmak tenezzülünde bulunmuş, Arapça iyi konuşuyorlarmış. Dicle’de Vilkoks’un maiyetinde hizmet eylemiş, sonradan komisyonculuğa başlamış. Kendisine sulh hakkında sorulduğu zaman sulhün yakın olduğunu zannettiğini söylemiş. Binbaşı kendisine bizleri تنها ve bayır yerlere götürmesini emretmiş, şayet binbaşıya söylenip müsaade alınırsa kemal-i memnuniyetle buradaki fabrikaları ve müesseseleri bize göstereceğini bildirmiş. Mektup alıp almadığımızı sormuş, almadığımızı haber alınca hayret etmiş ve bugün İskenderiye’den bir vapur gelmiş olduğunu ve belki bu vapurla mektup alacağımızı söylemiştir.

“İskenderiye ile ne alâkamız olabilir” denildiği zaman zabıt alâka olduğunu ima etmiş. Bunun üzerine bizimkiler bazı mütalaalar yürüttüler. Umum üsere karargâhı İskenderiye’de bulunduğundan mektuplarımızın oraya gönderilmiş olduğu faraziyesi kabul edildi. Fakat bu da bir züğürt tesellisidir.

Binbaşının teminatına rağmen mektuplarımızın ve telgraflarımızın ailemizce alındığına inanmıyorum. Gece oldu sulh hakkında beklenen telsiz telgraf gelmedi. Fakat henüz pazartesiye kadar vakit vardır. Zira Almanlara verilen son mühlet ayın on beşi olan yarınki pazar günüdür.

Bu gece bir hâdise oldu. Bizimkileri gezmeye götüren zabıt nöbetçi idi ve berbat bir halde sarhoş idi. Saat ona doğru birdenbire bir tarafından zuhur ederek nöbetçi nefere bağırды. Anlaşıldı ki nefer kendisinin kim olduğunu sormadığı için bağırmış. Askerin silâhını alarak hapsedtirdi. Biraz sonra zabıt yine çıktı. Bizi bekliyen iki nefere de aynı muameleyi yapmak istedi. Fakat bunlar silâhları vermek istemediler. Bu iki delikanlı zabitle pek sert muamele ettiler. Ve zabıt hiçbir şey yapmadan döndü. Sonra bunlardan birisi bizim Süleyman Efendi’ye: “Ah bu zabıtlar Fransız cephesinde ne kadar rabitalı ve mütevazı idiler. Şimdi şımardılar.” demiş.

Anlaşıyor ki zafer baş döndüren bir şeydir. Almanları zafer neşesi bitirdi. İngiltere de o yol üzerindedir. Her şey, hükûmet adamlarının nutukları, muharrirlerin lisanı, devlet ricalinin nefeslerine fuzuli itimatları, itidal ve ihtiyat dairesinden çıkışları, yalnız beşeriyet üzerine değil kendi adamları üzerine de tahakküme başlayışları pek fena alâmetlerdir. Kimbilir benim gibi haksız, insafsız, yolsuz muameleye dünya üzerinde kaç bin ve kaç muhtelif unsura mensup adamlar maruz kalmıştır. Düşününüz? O biçare Kars hükûmet adamlarının günahları nedir?

O zavallılar İngiltere için ne gibi bir tehlike teşkil edebilirlerdi? Bunlar neden itham olunuyor? Memleketini sevmek, milleti için çalışmak, varlığını mu-

hafazaya yeltenmek günah mıdır? Kabahat midir? İngiliz meclisinin bir sosyalist azasının dediği gibi "Lehistan'da, Yugoslavya'da, milliyet ve kendi mukadderatını kendisinin tayin esasları mukaddes ve mübarek görülürken neden İrlanda'da cinayet addolunuyor?" Neden bir müslüman bir Türk de milliyetinden, mukadderatından bahsedemez? Bu ne riyakârlıktır. Anlaşıyor ki zaferle sermest olan reisler bu hakikatleri itiraf edecek halde değildirler. Onları bugün tahrik eden yegâne manevi amilî intikam, tahakküm, tegallüptür.

Bakınız bizim neferlerle onların neferleri ne kadar iyi, samimî, kalpten anlaşıyorlar. Bizim bir Süleyman Efendimiz var ne kadar zeki, cevval bir çocuktur. İngilizceyi öğrenmiş, İngilizlerle senli benli konuşuyor. Onların itap ve hiddetlerine iki kat itap ve hiddetle cevap veriyor. İngilizler galebe ve zaferden bahsederken Ali Kemaller, Ferit Paşalar gibi başını aşağı eğip yalvarmıyor. O da Çanakkale'den bahis açıyor, Amerikalıların yardımı olmasaydı İngilizlerin mahvolacağını söylüyor ve İngiliz neferini susturuyor. İngiliz neferleri bundan dolayı Süleyman Efendi'ye kızmıyorlar, kin beslemiyorlar. Çünkü onlar Süleyman Efendi'yi anlıyorlar. Onun kalpten, memleketine merbut olduğunu ve bu yolda esareti bile kabul etmiş olduğunu takdir ediyorlar. Onlar samimî ve hislerine hürmetkârdırlar. Bazan pek müessir ve kalbe inşirah veren levhalar gördüm. Geceleri nöbetçiler yalnızlıktan bıkararak bizim neferlerin çadırına yaklaşır.

İngiliz neferi tel örgünün öteki tarafından Süleyman Efendi'yi çağırır ve bu iki zâhirden düşman fakat hakikatte yekdiğerlerine insanî ve beşerî hislerle merbut adamlar saatlerce konuşurlar, yekdiğerlerine dertlerini dökerler, annelerinden, babalarından ve kadınlarından bahsederler. Biri diğèrinin iştihakına, hasretlerine, dertlerine samimî ve kalpten iştirak eder; bazan ikisinin de birden gözleri yaşarır, ikisi de birden köylerinin aynı manzaralarını hatırlarlar, müştereken müteessir olarak sükût ederler ve hasretli hasretli ufuklara bakarlar. Bu sükût bile onları birleştiriyor. Kalplerini birbirine açıyor. Biri diğèrinin içinde neler olduğunu okuyor.

Birbirine karşı zerre kadar husumet, adavet görünmüyor. Süleyman Efendi'den karargâhta Türk üserasına yapılan muameleyi, Türklere karşı İngiliz neferlerinin besledikleri hisleri sordum: "Bizi severler, efendim, bize pek hürmetkârdırlar. Rumlara karşı bizi daima tutarlar ve onları hiç sevmezler" dedi. Ve hakikaten de böyledir. Mert bir kavim olan İngilizler mert olan Türkü seviyorlar.

Ben fıçının gölgesine sığınarak bu satırları yazarken çadırda Sait Paşa ile Ziya arasındaki bir mücadelenin kulak misafiri oluyorum. Bu iki zat senelerce memleketin mukadderatıyla uğraşmışlardır. Fakat şimdi anlaşıyor ki aralarında dünyalar kadar mesafe, nur ve zulmet kadar tezat bir ayrılık varmış. Birinin "küfür" dediğine diğèri "mahz-ı iman" diyormuş. Paşa, Talât

Paşa'yı, merkez-i umumîyi şiddetle tenkit ediyor ve kendisinin kukla gibi oynatılmış olduğundan bahsetmek tenezzülünde bulunuyor. Neden kukla oluyordu meselesine gelince, bunu ne soran oldu ne de ona cevap veren! Ziya ise bütün mes'uliyeti meclise, âyana, matbuata atıyor. Gûya millete söz hürriyeti, murakabe hürriyeti verilmişti. Lâkin onlardan lâıykı veçhile istifade olunmamıştır! Buna cevap olarak Abbas Halim Paşa Sebilürreşat meselesini hatırladı. Ziya ise bu risalenin kapandığından haberi olmadığını söyledi. Bahis demokrasiye geçti. Sait Paşa demokrasiden acı bir lisanla bahsederek demokratik Fransa'da bir ahali diğer sınıfla görüşmeye tenezzül etmediği halde bizde prensler bile herkesle konuşuyorlar dedi!

15 Haziran 1919

Ziya Gökalp'le Sait Halim Paşa'nın Tartışması

Bugün Almanlara sulhü imzalamak için verilen mühletin son günüdür. Fakat bu kadar şiddetle beklenen sulhtan bir eser bile görülmüyor. İhtimal yeni bir mühlet verilmiştir. Bu mühletin de boş olmayacağına hiçbir delil yoktur. Dün 12 Mayıs tarihli *Taymis*'te okudum. Şaydman'ın Alman efkârıumumiyesine hitaben itilâf zümresi tarafından talep olunan 140 milyon tazminat hakkında yazmış olduğu bir beyannamede deniliyor ki: "Bu hadise Nemrud'un ananesini ihya ediyor. Alman milletinın süt emen çocuklarına hayâsızcasına ve namussuzcasına kastolunuyor." denmiştir. Bu kadar düşmanlıkla sulhün tesisi imkânı var mıdır? Hiç şüphe yoktur ki, Almanlar boğazlarına dokunan bıçağın tesiriyle sulhü kabul etseler bile öyle bir sulh birkaç sene bile devam edemez; fakat acaba yeniden muharebenin iadesi mümkün müdür? Dün bir İngiliz neferinin dediği gibi bundan sonra kimse muharebe etmez.

Ve filhakika, İngiliz askerinin dediği gibi İngiltere'de münakaşa olunan toprak meselesi, imalâthanelerin millîleştirilmesi, asgari amele ücretlerinin tayini, işsiz amelenin maişetini temin meseleleri ve İrlanda'daki dahilî iğtişâşlar ahaliyi o derece meşgul ediyor ki zaten çoktan beri usanmış, bıkmış ve hattâ nefret etmiş olan halkı yeniden muharebeye sevk etmek imkânı kalmamıştır.

Taymis gazetesinde Avusturalya'dan başlayarak Londra'ya kadar sirayet etmiş olan Bolşevizm zihniyetine ait yazılar bugünkü ruhî haletin en kıymetli ve manalı bir tezahürüdür. Almanlar tabii bu hali pek güzel takdir ediyorlar. Her gün geçtikçe daha ziyade istifade ederek iddialarını ona göre artırıyorlar. Ah bizim memlekette de kendisini bilir, umumî vaziyeti ihataya muktedir namuslu ve şerefli bir hükûmet ile bir padişah olsaydı, hiç şüphe yoktur ki Türklüğün vahdetini ve istiklâlini kurtarabilirdi.

Ve bunun için de takip edilecek yol pek açıktır. Bir taraftan İtilâf devletlerine karşı makul ve lâkin metin bir vaziyet alarak mütareke şeraitinin ifasını talep etmek, diğer taraftan da memleketin faal kuvvetlerini tanzim ederek maneviyatını artırmak, Anadolu'nun her tarafında millî tezahürata inkişaf vermek ve Türkiye'de cevval, zinde, hukuk ve şerefine merbut bir Türk unsuru olduğu kanaatini ihsas ettirmek, işte selamet ve kurtuluş yolu! Fakat "Hilâfet-i Osmaniye"den, "tabiatın Balkanlar ile sarmış olduğu Edirne"den bahsederken Ferit Paşa ve hempaları gibi adamlarda bu gibi ilhamat beklemek boştur! Bunlar bilâkis Ermeniden, Rumdan ziyade Ermeni ve Rum kıldılar. Onların hevesatını tatmin etmeyi kendileri için gaye tuttular. Müstevilere karşı adeta bir icra memuru vaziyetini alarak istediklerini ta sultan saraylarını teslim edinceye kadar yaptılar. Memleketi azîm ve öldürücü bir zillet ve meskenete sevkettiler. Türk milleti işte böyledir. Başında haysiyetli, şerefli, namuslu, faal ve cevval adamlar görürse aynı fezaili gösterir, kahraman kesilir. Yok başında miskin ve aşağı adamlar görürse kendisi de meyus olur. Uzun asırlar zarfında devam etmiş, her nevi ferdiyet ve şahsiyeti öldüren usul-ü istibdadın tesiri ile Türkte şahsî teşebbüs hassası azalmıştır. O, her şeyi başında bulunanlardan, rehberlerinden bekler; fena rehberler onu uçuruma sevkeder. Nasıl ki etti de! Fakat Türk milleti kendi içinde o esaslı faziletlerini daima muhafaza etmektedir. Yalnız onu tahrik etmek lâzımdır. Bu ise Ali Kemal ile Ferit Paşa'nın yapacağı iş değildir. Bunlar bilâkis İzzet Bey'i İzmir'e bu şehri Yunanlılara teslim etsin diye gönderdiler. Kendileri de İstanbul'da bizleri İngilizlere teslim etmekle meşgul oldular. Bakınız Berlin'de papazlar ahaliye hitaben:

"Sizden imparatorunuzun, kumandanlarınızın, zabitlerinizin teslimi talep olunuyor. Bu zilleti irtikâp ederseniz ebediyen beşeriyetin hakaret ve istihkârına hak kazanmış olacaksınız." dedikleri halde hilâfet merkezinin şeyhülislâmı iki sabık şeyhülislâmı düşmanlara teslim ediyor!

Bunun içindir ki vaziyet-i hazırada Almanlar ne kadar istifade etseler de bizim için bir hayır beklemek abestir. Bizim mukadderatımız taayyün etmiştir. Meğer ki fevkalâde, beklenmeyen bir kuvvet veyahut bir hadise bu vaziyeti bizim lehimize tebdil etsin!

Ben bu satırları yazarken ikinci koğuşun önünde bir mübahase cereyan etmektedir. Sait Halim Paşa bütün felâketlerimizin sebebinin kendimiz olduğunu, Ziya Bey de Avrupa'da olduğunu iddia ediyorlar. Bizde ne garip usuller vardır. Mübahase ve mücadele esnasında hiçbir taraf, diğer tarafın haklı olduğu noktaları teslim etmek istemez. İtidâlin ne olduğunu bilemeyiz! Bazen kendimiz bile müfrit ve mahdut addettiğimiz bir noktaya saplanır, onu anudane müdafaa eder ve mukabil tarafın serdettiği haklı noktaları bile redetmeye çalışırız.

Mücadelemizin, ilmî, edebî ve siyasî münakaşalarımızın mahiyeti budur. Geçende bunun bir misaline tesadüf ettim: Ziya Bey peygamberlerin evliyanın ilhamatiyle her şeyi yapabileceklerini iddia edip duruyordu. Şükrü Bey ise bunu inkâr ederek Jandark'ı misal gösterdi ve bu kızın Fransızların dinî ve millî hissiyatlarını tahrik ederek o zamanki Fransız ruhunda bir heyecan doğurduğunu ve lâkin kumanda-yı teknike ait ciheti erbabına bıraktığını iddia etti. Öteki ise bu kumandayı da bizzat ve ilhamatiyle idare etmiş olduğunu iddia etmekte ısrar ediyordu ve misal olarak Hazret-i Ayşe'nin Cemel muharebesinde kumanda etmiş olduğunu ileri sürdü! Ve bu mücadele saatlarca devam etti ve tabi kimse kimseyi ikna edemedi. Bu kere de öyle oldu. Ziya Bey bütün felâketlerin Avrupa'dan gelmiş olduğuna, Avrupa'nın fena niyetle işlerimize karışarak bizi faaliyetten akim bırakmasına atfederdi. Sait Halim Paşa ise aksine bütün felâketlerin bizim cehaletimizden ve bizim ehliyetsizliğimizden gelmiş olduğunu iddia edip durdu. Halbuki iki taraf da haklı idi. Bizim ehliyetsizliğimiz güneş kadar aşikâr olduğu gibi, Avrupa'nın da bu ehliyetsizlikten istifade ettiği reddedilemez bir hakikattir.

17 Haziran 1919

Ahlak Düşkünlüğü ve Kadınlar

Bugün 12 Mayıs 1919 tarihli *Taymis*'te "The Cavallini Trial" serlevhalı sü-tunda atideki gayet mühim fıkrayı okudum: "Roma'da Kayio meselesi ile alâkadar Kavallini namını taşıyan bir mahkeme teşekkül etmiştir. Bu mahkeme huzurunda Sinyor Ferdinand Martini namında bir zat (bu zatı 1916 senesi 17 Kânunusanide Roma'daki evinde Kayio ziyaret etmiştir.) bilhassa şu sözleri söylemiştir: 'Kayio dedi ki, Rusya'ya gelince harp onun hesabına yapılıyor; Lehistan onun için ebediyen kaybedilmiştir. İstanbul'a gelince biz bu şehri Rusya'ya vermek niyetinde değiliz. Zannedersem siz de öyle!' Martini bu sözler üzerine: "Fakat İstanbul Ruslara vaat edilmiştir" diyor. Kayio derhal şu cevabı veriyor: "Bu eski bir vaattir. Reiscümhur olmak isteyen başvekil Puankare'nin⁸⁴ Petrograd'ı ziyareti esnasında yapılmış bir vaattir."

Taymis'in aynı numarasında Morisson namında birisi "The Islam Forgetting" unvanı ile yazmış olduğu bir fıkra da Türkiye'yi müdafaa ediyor ve bu gösteriyor ki İngiltere'de Türkiye lehine bir cereyan vardır. Vesaikle mücehhez bir çalışma bu zamanda memleket için faydalar temin edebilirdi. Fakat böyle bir faaliyeti ibraz edebilecek namuslu bir rehberler zümresi lâzımdır: O nerede?

⁸⁴ Raymond Poincaré (1860-1934): Fransız siyaset adamı, başbakan, cumhurbaşkanı.

Buranın gün battıktan sonraki hali bana pek derin ve acı hisler veriyor. Zaten gurutpan sonraki hal daima insanlar üzerine hüznünlü bir tesir icra eder. Sanki günün bu ölümü karşısında ruh kendisinin fani olduğunu hissederek melül ve mağmum oluyor. Güneş batırdan evvel ölümle pençeleşerek biraz daha ufuk üzerinde kalmaya çabılıyor. Dağların tepelerinden, ovaların dalgalanan tarlalarından, denizin saf sularından bir türlü ayrılamıyor, fakat ölüm gelmiştir. O muhteşem daire yavaş yavaş en son ışığını da verdikten sonra sönüp gidiyor. Ve bütün bu yerler on dört saatten beri her şeye hâkim olan, her şeye ruh ve can veren, her şeyi aydınlatan bu Allahın sönmesi karşısında hüznü, elem ve matem içine giriyor ve etrafı derin bir sükût kaplıyor. Denizde dalgalar, tarlada çiçekler, ovada kuşlar ve dağlarda kuşlar, sürüler susmuş! Biraz sonra hazin ve derin bir inilti, öyle bir inilti ki: Kulakla işitilmez, fakat ruhla duyulur, etrafınızı sarıyor. Bütün tabiatte gizli bir matem havası teganni eder. İşte o zaman ruhumuzu anlayamadığınız müphem bir hüznü ve elem kaplar. Sizin de içinizden bir enin⁸⁵ kopmaya başlar.

Bugün çadırdan umumî ahlâkın harp esnasında çok sükût etmiş olduğundan bahis açıldı. Ahlâk düşkünlüğünün tehcir ile başladığı malûmdur. Bu münasebetle yapılan taşkınlıklara hükümet göz yumdu. Fenalığa karşı lâzım olduğu kadar mücadele yapılmadı. İşte bu gaflet herkeste kolaylıkla zengin olmak hırsını uyandırdı. Ve muharebenin doğurmuş olduğu zaruret bahane edilerek suüstimallere geniş kapılar açıldı. Bazı erzakın fiyatı pek çok yükseldi. Men-i İhtikâr Cemiyeti teşekkül etti. Fakat matbuat ve meb'usların feryatlarına rağmen bu cemiyetin daire-yi salâhiyeti erzaka kadar teşmil edilemedi.

Muhtekirler alabildiklerine yürüdüler ve bunlardan bazıları himaye bile gördü. Meselâ Tiani namında birisi Men-i İhtikâr Cemiyeti tarafından teşhir edilmişken Büyükada Kulübü'nde büyük memurlarla kumar oynamaya ve senli benli görüşmeye devam etti. Tabîî bu şart dahilinde ciddî bir iş görülemezdi ve görölmek istenilmiyordu. Evvelce ceplerinde beş para olmayanlar zengin oldular. Ve işte himaye edilen bu beş-on adam memleketin umumî ahlâkını bozdular. Bu meyanda millî zevk dahi bozuldu. Pek garip kadın elbiseleri ve modaları, taşkın tavır ve hareketler, manasız ziyinetler hep o zaman çıktı.

Bu münasebetle hatırıma pek garip bir hâdise geldi. Tüccardan birisi harp esnasında Avrupa'dan yeni bir kumaş getiriyor ve bu çürük kumaşı en pahalı bir fiyata en çabuk bir zamanda satabilmek için şu plânu kuruyor: Son modaların en garip ve çirkinlerinden birisini moda gazetelerinden alarak, akraba kadınlara birer elbise yaptırıyor. Bu hanımlar İstanbul'un muhtelif sokaklarında

⁸⁵ İnilti.

gezinti ve nümayiş yapıyorlar. Derhal diğer hanımlar da onları taklide başlıyor ve moda en sade ailelere kadar sokuluyor. Bu sene ilk kere Büyükaada iskelesine çıktığım zaman kendimi acayip bir sürü kadın karşısında buldum. Ve bunları seyyar operet artistleri zannettim. Fakat bunlar artist değillerdi.

Tanıdığım muhterem ailelere mensup kadınlardı. Avrupahılar bile bu manzaraya hayret ediyorlardı. Fakat bu hale kadınlardan ziyade erkeklerin zaaf ve ahlâksızlıkları sebep oluyor. Zaten aileye hâkim ve kadının rehberi olmak için biraz aile ile alâkadar olmak, kadına karşı hürmet beslemek, kadının şahsında dişiliğinden ziyade manevî hayat arkadaşlığı aramak lâzımdır. Fakat eğer erkek kadında arkadaştan ziyade metres ararsa kadın da kendisini beğendirmek için bu gibi vasıtalarla müracaat eder ve gitgide bütün manevî rabitalar çözülür, nizam ve intizam bozulur, erkeğin kadın üzerinde manevî nüfuzu kalmaz. Bu yalnız bizde böyle değildir. Bütün çığrından çıkmış, muvazenesini kaybetmiş İslâm muhitlerinde de öyledir. Meselâ İran'da bütün ayan ve eşraf kadınları evlerinde dizlerine kadar çıplak gezerler. Bu âdeti İran'a Nasrettin Şah sokmuştur.

Avrupa'yı gezerken bir balet görmüş. Baletin elbiseleri hoşuna gitmiş. Tahran'a avdet ederek bu biçimi saraya sokmuş ve bilâhare moda olarak İran'a yayılmıştır. Tabiatıyla zevcten ziyade aygır olan bir hükümdarın miletine vereceği misal de bu kadar olur.

Bugün yine binbaşı bize bir yem borusu çalarak bir vapur geleceğini ve belki mektuplar getireceğini söyledi. Fakat artık onun sözlerine inanmıyoruz.

18 Haziran 1919

İngiliz Politikası

Binbaşı geldiği zaman mektupları sorduk. Gelmemiş olduğunu söylemekle beraber ailelerimizin burada sıhhatte olduğumuzu bildiklerine alâmet bizim için de teselliye medar olmak üzere şu sözleri söyledi: "Size para gönderilip gönderilemeyeceğini bizden sordular."

"Biz de muvafık cevap verdik. Binaenaleyh aileleriniz sizin burada bulunduğunuzu biliyorlar." Ben çoktan beri bu zabitle atışmaya hazırlanıyordum. Fakat İngilizceyi selâmetle konuşmadığımdan sükût ediyordum. Zira aramızda İngilizceyi iyi bilenler yalnız prenslerdir. Onlar ise bir taraftan bizim tercümanımız olmak tenezzülünde bulunmak istemezler, diğer taraftan da İngilizlere son derece itaat göstermek taraftarıdır. Fakat geçen akşam Prens Halim Paşa'nın hamiyetini -bu heriflerin bizimle eğlendiklerini ve bizi hiç yerine koyduklarını söyliyerek- tahrik etmiştim. Ve bana tercümanlık edeceği vaadini almıştım. İşte bu fırsattan istifade ederek binbaşuya ceneral

ile görüşmek istediğimi söyledim. Ve benim için bir randevu vermesini talep ettim. Sebebini sordu. Burada ne sıfatla bulunduğumu, bana karşı yapılan muamelenin haysiyet-şiken [onur kırıcı] olduğunu, bir meb'us ve darülfünun muallimi bulunduğumu, muharebe ile bir alâkam olmadığımı ve bulunsaba bile mütareke esnasında tevkif olunarak buraya getirilmiş olduğumu ve binaenaleyh bana harp esiri muamelesi yapılamayacağını ve bu muamelenin her nevi kavaid-i insaniye ve ilâhiyeye mugayir olduğunu cenereler beyan edeceğimi söyledim. Binbaşı:

"Siz Galtrop'a bir mektup yazdınız. Gönderdik, cevabını beklemelisiniz" diye cevap verdi. Ben "cevap gelmezse beklemek mecburiyetimde değilim" dedim.

"Size esir-i harp muamelesi edilmiyor. Çünkü öyle olsaydı başka suretle iskân ve iâse edilirdiniz" dedi. Ben şu cevabı verdim:

"Vahşi hayvanlar gibi demir örgüler altına alınarak zincirli kapılar arkasından et parçaları almak benim haysiyet-i beşeriyemi tahkir ediyor. Ben aç kalmayı bu gibi hallere bin kere tercih ederim, fakat bu maddî mülâhazaların fevkinde olarak günahımın ne olduğunu, neden buralara kadar sevk edilmiş bulunduğumu, hangi kaide ve kanuna göre esir-i harp telâkki edildiğimi anlamak isterim. Eğer beni bir şeyle itham etmek istiyorlarsa ben derhal bir mahkeme, bir hâkim talep ediyorum. Bana sözünüz nedir?" dedim.

Bu hücumu onu da hakikaten bize karşı hiç günahı olmayan ve utandığından başını aşağı eğen zavallı binbaşı sizin hakkınızda bize hiçbir malûmat gelmedi, yalnız "siz Malta'ya giderken vapurunuz çevrildi ve bize bu on iki adamı alınız, muhafaza ediniz, tarzında bir emir geldi. Ceneral sizin kim olduğunuzu, sizinle ne gibi bir muamele yapılacağını, hangi sıfatla burada bulunduğunuzu sordu. Şimdiye kadar cevap gelmedi. O da bekliyor" dedi. Sonra bana hitaben "cenereler bir mektup yazınız, yarın taktim ederim" dedi. Tabii yazacağım ve bütün düşündüklerimi kendisine anlatacağım.

Yeni haberler sorduk, "size İngiliz teyyarecilerinin Atlantik'ten aşarak Amerika'ya varmış olduklarını söyleyebilirim" dedi. Şüphesiz binbaşı bu haberin bizi pek memnun edeceğini zannediyordu. Sulhtan sorduk, yüzünü buruşturarak "çoktan beri bekliyoruz" dedi. Sesinde bir kırıklık hissettik. Ailelerimizle muhabereye müsaade etmedikleri gibi, iki günden beri bize gazete ve saire verilmesini de katiyen kestiler. İlk geldiğimiz zaman bize *Taymis*'le *Deyli Miror* gazetelerinin 15 Mayıs nüshasına kadar verdiler. Fakat bilâhare tamamen kestiler. Lâkin bugün neferler vasıtasıyla elde ettiğimiz 25 Mayıs tarihli *Sunday Spectacle* gazetesinden anladık ki, Almanlar sulh hakkında kat'i kararlarını vermişlerdir.

Brokdorf Alman heyet-i vükelâsiyle görüşmeye gitmiş ve avdet ederek son itirazlarını ve kat'î kararını Mayısın 30'una kadar takdim edecekmiş.

Nihayet müttefikler de bu karara karşı en son ve en kat'î kararlarını Haziranın 14'ünde vereceklermiş. Halbuki bugün Haziranın 18'idir, hâlâ da sulhtan haber yok. Zaten aynı gazeteden müttefikler arasında büyük bir heyecanın hükümler olduğu anlaşılıyor. Müttefiklerin bazı şartları ve ez-cümle Sar havzası hakkındaki şartları tebdil edecekleri yazılıyor. Buna Fransızlar razı olacaklar mıdır?

Yine aynı gazete General Foş'un Klemanso ile gayet mühim meseleler üzerinde görüşmekte olduğunu yazıyor. Bütün bunlar ve binbaşının bugünkü meyus vaziyeti sulhün uzaklaşmış olduğunu gösteren alâmetlerdir. Zaten sulh nasıl takarrür eder ki, devletler bütün cihanı umumî bir kargaşalığa sürüklemişlerdir. Bugün cihanın birçok noktasında muharebe devam edip duruyor. Rusya'nın birçok yerlerinde, Lehliyle Ukraynalılar, Lehliyle Almanlar, Yugoslavlarla Macarlar, Çekoslovaklarla Avusturyalılar vuruşup duruyorlar. Mısır'da Hindistan'da, Türkiye'de dahi karışıklık her gün artmaktadır. Sonra İngiltere'nin kendisinde bile halk pahalılıktan son derece muhtardır.

Öğleden sonra Prens Abbas Halim Paşa İngilizler hakkında bana bazı garip şeyler söyledi. Ben İngilizlerin ahlâklarının bozulmuş olduğunu, 28 sene evvel Londra'da Kemberiç ve Oksford'ta gördüğüm İngilizlere benzemediklerini söyledim. Paşa cevaben dedi ki:

"İngiliz politikası daima böyle olmuştur. Daima bu siyaset tül örtü altında müphem bir şekil taşır. Biz Bekirağa Bölüğü'nde bulunduğumuz zaman onlara bir nota verdik, nota Londra'ya gitti. Cevap gelir gelmez bizim buraya naklimiz vaki oldu. Ondan evvel İngilizler bize 'Mısır prenslerini himaye-ye borçluyuz' demişlerdi. Halbuki Osmanlı hükûmeti bizim işimizi Ramazandan evvel bitirecekti. Kadı müddeî ve padişah mahkeme reisi iken ve bizim imhamızı kastetmişken bizim talimizin ne olacağını takdir edebilirsiniz. Şimdi neden bizim birdenbire ve tam muhakemenin arifesinde alınıp buraya getirildiğimizin hesabını anlarsınız."

"İngilizler bizi sizden ayıramazlardı. Sonra bizi almak için bahane olmak üzere hükûmetin zaafını, Anadolu ve İstanbul'da asayişin iyi olmadığını ileri sürmüşlerdir. Binaenaleyh şimdilik bize gûya hakikaten tevkiif edilmiş gibi muamele etmek mecburiyetindedir! dediler." İşte ben o zaman prenslerin tarz-ı hareketlerini, göndermiş oldukları teşekkürnamenin manasını anladım. Bununla beraber ben prensin bu mütalaalarının hiçbirisine iştirak etmiyorum. Unutmamalıdır ki bizimle Malta'ya sürüklenenler arasında üsera karargâhı kumandanları da bulunuyor. Acaba onları da mı siyane-ten İngilizler kandırdılar?

19 Haziran 1919

İngiliz Adaleti!

Bugün cenerale bir mektup yazdım. Kendisi ile görüşmek istediğimi bildirdim. Bakalım ne diyecek? Kabul edeceğini zannetmiyorum. Bununla beraber yazdım. Çünkü bu da bir vazifedir, hakkı müdafaa ve atfı için bir vesikadır.

Dünkü çıkışının tesiriyle olacaktır ki, aynı gün taze bir kuzu gönderdikleri gibi bugün de alâ kıvrırcık parçası göndermişler. Bu böyledir. Hakkını arayan daima muhteremdir. Hürmete lâıyk olmak için hakikaten muhterem olmalıdır. Maatteessüf biz şarklılar bu hakikati idrak edememişiz. Meselâ bizler ki memleketin mümtaz adamlarıyız, böyle olduğu halde cebrî ve mad-dî kuvvete karşı anlaşılmaz bir itaat göstermekteyiz. Hak ve hukuku aramak kimsenin aklına bile gelmiyor.

Haksızlıklara baş eğerek, mutavaatla, mülâyemetle, ses çıkarmamakla hakkın teslim olunacağını zannediyoruz. Bu belki bizim gibi keyfî muamelelere alışkın muhitler için doğrudur.

Fakat alelûmum Avrupa ve bilhassa İngiliz ahval-i ruhiyesi nokta-i nazarından bu tasavvur hakikata muvafık değildir. Avrupahılar zulüm ve cefaya karşı feryat ve tezallümü, nale ve figanı, lûtf ve merhamet dilenmeyi en az hürmete layık bir zaaf addederler. Bu gibi zaafılar gösterenleri nefrete ve istihkara daha ziyade müstahak görürler. Onlardan kat'iyen müteessir olmazlar.

Bilâkis haksızlığa karşı kalplerinde isyan ve galeyan duyanları, hakkı müdafaa edenleri -ister müsmin olsun, ister olmasın- muhterem tutarlar. Hattâ onları şiddetle cezalandırsalar bile yine içlerinden hürmet duyarlar. Fakat maatteessüf biz hâlâ da Avrupa'nın bu en iptidai ruhî hususiyetini anlayamadık. Zillet ve meskenetle İngiliz ve Fransızların merhamet ve şefkatlerini talep etmeye koyulduk. Padişah'tan başlayarak bizlere kadar hepimiz zillet irtikâp ettik ve mukabilinde merhamet yerine şiddet, şefkat yerine hakaret geldi.

Dün ceneral mektubumu alır almaz geldi. Binbaşığı göndererek beni bekçilerin çadırının yanına çağırdı. Kendisi ile uzun uzadıya görüştük. Fransızca iyi konuşuyor. Fakat benden yavaş yavaş söylememi rica etti. Bana evvelâ bizim İngiliz veya Osmanlı hükûmeti namına yazmış olduğum arzuhalî Galtrop'a göndermiş ve onun cevabını beklemek lâzım olduğunu söyledi. Bizzat kendisine gelince bize nasıl muamele edileceğini ve bizim ne olduğumuzu bilemediğini, yalnız Galtrop'tan bu on iki adamı alınız, muhafaza ediniz emrini aldığını söyledi. Sonra Galtrop'a mektup yazarak bize ne gibi muamele edileceğini sormuş olduğunu ilâve etti.

Cevap gelinceye kadar bize tabî esir-i harp muamelesi olacaktır. Ben de aynı suretle cevaba intizar etmeli imişim! Buna mukabil ben: "Ben meb'usan azasıyım, bana nasıl esir-i harp muamelesi yapıyorlar anlamıyorum, ben

kendimi mağdur addediyorum, kanaatim budur. Ve hal böyle iken ben bugün burada harp esiri halinde demir teller arasına atıldım. Böyle bir muameleyi ben hayalimde kurduğum İngiliz adaleti ile telif edemem. Bununla beraber haydi ben kendimi masum değil cani telâkki edeyim, acaba canilere kendilerini müdafaa hakkı verilmez mi? Ben Galtrop'tan muhakeme istedim. Mahkeme isterseniz İngiliz olsun, askerî olsun, İngiliz zabıtlarından teşkil etsin, işi tetkik ettikten sonra benim mücrim olduğuma hüküm versinler ve ben şimdiden taahhüt ederim ki reva görülecek her nevi cezaya itiraz etmeden itaat ederim. Fakat işte bu hak teslim olunmuyor. Bu son ve iptidai talep bile kabul edilemiyor, ben mahkeme istiyorum cevabında sükût görüyorum. Âlem den tecrit ediliyor! Bu adalet mi? İnsaf mı? Ben bir meb'usum, hayvanlara lâıyk bu demir teller, bu demir kapılar benim haysiyet-i insaniyemi tahkir ediyor, beni isyana tahrik ediyor" dedim. Ceneral ve yanındaki binbaşı bu sözlerle karşı mahçup oldular. Başlarını aşağıya eğdiler. Ceneral nazik ve iltifatlı bir tavır ile: "Sabrediniz bunlar geçer, Galtrop mutlak cevap verir. Muhabere pek çok tevhür ile icra olunuyor."

İstanbul'da bulunan bir zabıttan aldığım bir mektup on üç gün evvel yazılmıştır, "muhabere süratle icra edilemiyor" dedi.

Ben son söz olarak "Haydi biz burada bu hallere katlanalım. Bizim ailelerimizin, çocuklarımızın, kadınlarımızın günahı nedir? Neden muhabereye müsaade olunmuyor? Neden şimdiye kadar ailelerimizden hiçbir haber alamadık? Hiç olmazsa sıhhat ve selâmette olduğumuzu bildirmek beşerî bir vazife değil midir?" dedim. Cevabında "Emin olunuz aileleriniz sizin burada bulunduğunuzu biliyorlar. Bazıları Galtrop'a müracaat ederek para göndermek istemişlerdir. Galtrop benden mani olup olmadığını sordu. Cevaben hiçbir mani olmadığını söyledim. Gelecek haftanın iptidalarında ailenizden haber almanızı ümit ederim" dedi. Bunun üzerine kendilerine teşekkür ederek ayrıldım. Ceneralin bu kadar süratle beni görmeye gelmesi arkadaşları hayrete sevketti. Ne garip haleti ruhiye! Bazılarının bundan hoşlanmadıkları yüzlerinden belli idi! Bununla beraber bu hâdise herkesin celâdet ve şecaatini gıcıkladı. Şimdi herkes eline bir parça kâğıt alarak protestonameler yazmaktadır! Hattâ Sait Halim Paşa bile -teşekkümame yazan Sait Halim Paşa:- "bu heriflerin muameleleri tahammülfersadır" dedi. Fakat eminim ki bu feveran da geçecek. Çünkü hakperestlik bir zihniyettir. Başkalarına ve kendi şahıslarına hürmet etmek hassası böyle arzu ile, söylemek ile hasıl olur şeyler değildir! İktidar mevkiinde başkalarını hakir görerek hak ve hakkaniyete riayet etmeyenler cebri kuvvetlerden başka şeyler tanıyamazlar; esaret halinde de başkalarından hak ve hakkaniyete riayet etmek hassası beklemezler ve o yoldaki teşebbüsleri de faydasız addederler.

Binbaşı, icra ettiğimiz takibatın tesiri ile olacak, bize *Taymis*'in nüshalarını getirdi. Bunlara pek yeni denmez. En yakını 25 Mayıs tarihlidir. Bununla

beraber bunlarda mühim ve hattâ bizim vaziyetimizi bir dereceye kadar izah ettirebilecek malûmat vardır. 23 Mayıs tarihli nüshada Afganistan'daki hareketlerin ciddileşmek üzere olduğunu, orada cihat propagandası yapıldığını, Rusların tahrikâtta bulunduklarını, Afgan ordusunun Hindistan hududunu geçmek üzere olduğunu okudum. Diğer taraftan, Mısır'da da asayiş ve intizamın tamamen tekrarrü etmediğini öğrendim. Hindistan'ın kendisinde her ne kadar sokak muharebeleri bertaraf edilmiş ise de tehlikenin devam ettiği görünüyor. Bu münasebetle Hindistan nazırı Montagü'nün avam kamara-sında söylediği nutuk şayan-ı dikkattir. Montagü Hindistan'dan bahsederken diyor ki: "Şarktaki galebeyi Hint askerlerine borçluyuz. Bunlar ise, vaktiyle hükûmetin beyannamesinde muharebenin milletlerin hürriyeti ve mukadderatlarını kendilerinin tayin etmeleri için yapıldığına ait teminatı hatırlatarak mütarekeden sonra bu teminata riayet olunmadığını, birçok milletler üzerinde ve bilhassa Türkler hakkında cebir ve zulüm ile tasallut icra edildiğini ileri sürüyor ve hoşnutsuzluk gösteriyorlar."

Hindistan ve Gandhi

Nutukta Hindistan nazırı Hint rehberlerinden Gandhi hakkında sitayişkâr bir lisan kullanarak kendisinin de onun dostları meyanında olduğunu iftiharla söylemiş.

Bu Gandhi Hindistan harekâtının başında bulunanlardandır. Lâkin menfi mukavemet usulünü ileri sürerek grevlerle, mahkemelere müracaat etmeyecek muattal bırakmakla, nümayişler yapmakla ve sair bu gibi menfî hareketlerle kifayet ederek, müspet ve fiilî hareketlere müracaat etmemeyi tercih ediyor. Binaenaleyh son Hindistan vekayii esnasında vaki olan ve on İngiliz memuru ile birkaç yüz Hintlinin vefatına sebebiyet vermiş bulunan hareketleri tasvip etmiyor. Bununla beraber İngiliz nazırının meclis-i meb'usanda bir yerliyi bu derece methetmesi zannederim ilk kere vaki oluyor. Bu hâdis bir taraftan İngilizlerin mâhir, zeki ve müdrük olduklarını ve diğer taraftan da vaziyetin hakikaten pek vahim bulunduğunu ispat ediyor.

Ve filhakika, Hindistan'da bu vekayii cereyan ederken hariçte de Afganlılar Bolşevikler ile beraber Hindistan'ın içine girmek üzere bulunuyorlar. İşte İngiliz ricali bu vahim hale bir taraftan yumuşaklıkla, mühim rehberlerin itimadını kazanmaya çalışmakla, diğer taraftan da şiddetle mukabele etmek istiyorlar. Şiddeti icra için hususî bir kanun lâyihası tertip olunmuştur. Bu kanun valilere şüpheli gördükleri adamları hapis ve sürgün etmek salâhiyetini veriyor. Bu kanunu müdafaa içindir ki Montagü nutkunu söylemiştir. Halbuki kendisi bizzat bu kanunun bütün Hindistan'da gayet

menfur olduğunu kaydediyor. Bununla beraber onun kabulünü lüzumlu ve mukadder telâkki ediyor.

Diğer taraftan Hindistan'da yerli parlamentolar teşkil olunmaktadır. Hint itihapçılarınin adedi 30 binden 5,5 milyona ifrağ olunmaktadır. Her vilâyet ayrıca parlamento tesisi hakkı verildiği gibi bütün memleket için de bu vilâyet parlamentolarından gönderilmiş azalardan mürekkep umumî bir parlamento teşkili hakkı verilmektedir.

Aynı zamanda Hindular askerî ve idarî yüksek makamlara tayin olunmaya başladılar. Bütün bu tedbirlerle o şiddet-i müstelzem kanun arasında bir münasebet bulmak güçtür. Fakat işte İngiliz idare sistemi daima bu gibi tezatlardan ibaret olagelmıştır.

Bununla beraber Kanada'da, Avusturalya'da tezahür etmekte olan Bolşeviklik emareleri, İrlanda'nın vaziyeti ve İngiltere'nin kendi dahilindeki ahval İngiltere'nin hakikaten pek vahim bir buhran devresi geçirmekte olduğunu ispat ediyor. Aynı zamanda sulh meselesi de pek ilerlemiyor. Almanlar sulha bir türlü yanaşmıyorlar.

Taymis'in aynı nüshasında müttelik ordular Almanya'yı istilâya mühey-yadır; dokuz yüz nakliye vagonu Amerikan askerini Ren nehrinin öteki tarafına geçirmek üzere emir aldığını yazıyorsa da Almanlar sulh şartlarını kabul etmeye mütemayil görünmüyorlar.

Brektorf bu şartları birer birer tahlil ve teşrih ediyor, her birine ayrı ayrı cevaplar veriyor, daha mükemmel, daha insanî kontr-projeler teklif ediyor. Meselâ Cemiyet-i Akvam'ın bütün milletlerden teşekkül etmesini, daimî bir mahkemesi bulunmasını, muharebeye cür'et edenleri cezalandırmasını, denizlerin serbestisi ile kontrol altında bulunmasını teklif ediyor.

Gün geçtikçe galiplerin vaziyeti fenalığa doğru değişiyor. Meselâ, yine *Taymis*'in aynı nüshasında "yeni itilâf-ı müselles" namı altında bir fıkraya tesadüf ettim. Bu müselles itilâf İngiliz tredünyon [Trade Union] cemiyetine mensup nakliye, demir ve kömür amelesi teşkilâtlarının birleşmelerinden ibarettir. Bu üç teşkilât murahaslarından mürekkep bir heyet başvekilin huzuruna giderek şu ultimatomu vermişlerdir: "Kur'a usulünden feragat, Rusya'ya asker göndermekten vazgeçmek, Almanya'ya karşı ablukayı kaldırmak; aksi halde umumî tatil yapacağız" diye tehdit etmişlerdir. *Taymis* vekil tarafından verilen cevabın tatminkâr olmadığını, tredünyonların yanında grev ilân edeceğini söylüyor. Bu şerait içinde ve Bolşevizm İspanya'ya, Avusturalya'ya, Kanada'ya kadar sirayet ederken Almanlar kolay kolay sulh ederler mi?

Dün gece garip bir hâdisе oldu. Biz geceleri saat onu çeyrek geçe lambaları söndürmek mecburiyetindeyiz. Hava serin olduğu müddetçe derhal yataklarımıza giriyorduk, fakat sıcaklar gelince ve bilhassa mehtap zamanlarında

“fıçıların” önünde toplanarak saat 11-12’ye kadar aramızda konuşurduk. Yalnız Abbas Halim Paşa bu kaideye raiyet etmez, saat 10 olur olmaz yatağına gider ve uyur. Öyle zannıyordum ki Halil Bey’in horlamasından kurtulmak için böyle yapıyor. Dün gece yine fıçıların önünde toplanıp konuşuyorduk. Birdenbire takım kumandanı kapıya yaklaşarak bir şeyler söyledi. Ben anlamadım. Ne demek istediğini sordum, hiddetle söylenmeye devam etti. Ertesi gün nefer Süleyman Efendi’nin anlattığına göre meğer bizi dehşetli surette tahkir ediyormuş. Fakat ben ancak bizim içeri girip uyumamızı istediğini anladım ve arkadaşlara söyledim. Derhal içeri girdik, fakat takım kumandanı bununla da kifayet etmeyerek kapıların zincir ve kilitlerini açtı. Ve “fıçı”nın önüne gelip yine tahkirlerine devam ederek pencerelerin kapanmasını söyledi. Biz de kapadık. Tabii bundan cümlemiz müteessir olduk. Bugün şikâyet etmeyi düşündük. Şikâyeti tabii İngilizceyi en iyi görüşen yapmalıdır. Kumandan geldi, âdeti veçhile “her şey iyi midir?” diye sordu. Sait Halim Paşa ister istemez “onbaşidan şikâyetimiz var” dedi ve vak’ayı hikâye etti. Kumandan gûya bir şey yapacakmış gibi çıktı ve onbaşının yanına gitti. Biraz sonra avdet ederek “ışık varmış” dedi. Halbuki tamamen yalandı. Saat onu çeyrek geçe boru çalınır çalınmaz derhal ışıkları söndürüyoruz.

Ve hatta birkaç günden beri dışarıda ziyadece oturduğumuz için birçoklarımız karanlıkta soyunup yatağa giriyoruz. Tabii hepimiz onbaşının iddiasının yalan olduğunu söyledik. O zaman kumandan kendiliğinden bir şey uydurdu. “Siz sigara içiyor mu idiniz? Kibrit çaktınız mı?” diye sordu.

“Evet, içiyorduk ve çakıyorduk” dedik. “İşte bunu ışık zannetmiştir” diye cevap verdi. Bu en adî bir uydurma idi, zira evvelâ kumandan saat onu çeyrek geçtikten sonra istediğimiz kadar oturabileceğimizi söylemişti ve on-on beş günden beri oturarak sigara içtiğimizi, kibrit çaktığımızı ve kibrit yakmamanın bize tebliğ olunan kaideler arasında olmadığını pekâlâ biliyordu. Bu adî uydurma beni o kadar kızdırdı ki, bildiğim yarım yamalak lisanımla ışık olsa bile bize hakaret etmek hakkını kimsenin haiz olmadığını, bundan sonra böyle bir hakaret vaki olursa aynen iade edeceğimi ve bundan tevellüt edecek mes’uliyetin kumandana ait olduğunu şiddetli bir lisan ile söyledim. Hülâsa neticede hem kabahatli çıktık ve hem de bundan sonra saat on buçuktan sonra sigara içmekten menedildik. Fakat ben ne olursa olsun içeceğim. Yapacaklarını yapsınlar! Zaten bizim için bundan sonra bu İngilizlerden bir hayır beklemek bir budalalıktır. Bunların bizi imhaya karar vermiş olduklarına asla şüphe etmiyorum.

Bakınız: Mahmut Kâmil Paşa’nın ayağı ve Halil Bey ile Şükrü Bey’in gözleri rahatsızlanmıştı. Paşaya biraz tentürdiyot, ötekilere de biraz asitborik lâzım. Bir türlü alamıyorlar. Bugün kumandan diyordu ki: “Doktor görmeden bu ilâçları veremeyiz. Bu gibi ufak tefek işler için de doktoru davet doğru

olamaz. Çünkü sonra ciddî surette hastalandığınız zaman, doktorlar tuhaf mahlûklardır, gelmek istemezler ve siz zararlı çıkarsınız.” Bu sözlerde aklıselim, hüsnü niyet ve mantık var mıdır?

Sürgünde Felsefe ve Sosyoloji Tartışmaları

Bu gece Ziya Bey ile Şükrü Bey içtimaiyatın da riyaziyat gibi kat’î kavait, kavanin ve düsturlar çıkarıp çıkarmayacağı hakkında bahsediyorlar. Ziya Bey içtimaiyatın da riyaziyat gibi bir ilim olduğunu iddia edip duruyor. Fakat bu ilim henüz yeni olduğundan bütün düsturlarını daha vazetmedi. Gitgide ve tecrübe sayesinde bir gün elbette ki kat’î bir şekil alacaktır. İçtimaiyatın şimdi ahlâk, din, siyasiyat, idare, sanayi, edebiyat, hülâsa hayatî her şey olduğundan, bunlar hakkında birer düstur vazolunacaktır. Ve cemaatler de bu düsturlar mucibince idare olunacaklardır.

İçtimaiyat ilminin düsturlarından birisi de vecid etba etmektir. Binaenaleyh herhangi bir cemaat içinde vecid ika etti mi o cemaati istediğiniz yola sevk edebilirsiniz. İşte bunun içindir ki cahil peygamberler bu vecid sayesinde her şeyi idrak ederler ve milletleri istedikleri hedeflere götürürler.⁸⁶

Bugün *Taymis*’in 22 Mayıs tarihli nüshasında şöyle bir fıkraya tesadüf ettim: Orlando’nun İtalya’ya avdeti Adriyatik ve Küçük Asya hakkında beslediği emeller ile âlakadardır. Avrupa’nın üzerindeki iddialarından vazgeçerse Küçük Asya’da kendisine tavizat verilmesi düşünülüyor.

Yine aynı gazetenin 23 Mayıs nüshasındaki “Türkiye” unvanlı fıkrasında deniliyor ki: “Bu memleket hakkında düşünülmüş karar şöyledir: Irak, Ermenistan, Filistin, Suriye tamamen ayrılacaktır. Türklere mütebaki Küçük Asya’nın kısm-ı azamı bırakılacaktır. Fakat Türk hükûmeti üzerine Avrupa hükûmetlerinden birisinin malî murakabesi vazolunacaktır. Bu murakip hükûmetin başlıca vazifesi Türk borçlarıyla tazminat-ı harbiyenin ödenmesini teminden ibaret olacaktır. İstanbul ile Türkiye’nin Avrupa’daki arazisine gelince: Buraları hakkında kat’î hiçbir karar ve fikir mevcut değildir. Evvelce buralarının mandası Amerika’ya tevdi edilmek isteniyordu. Fakat malûm olduğu üzere Amerika hükûmeti böyle bir mandayı sulhün aktinden sonra toplanacak senatonun tasvibinden evvel kabul etmiyor. Rumlarla meskûn Karadeniz sahilleri Yunanistan mandası altına verilecektir. Fakat buraları Rumlarla meskûn olduğundan bu manda yavaş yavaş hâkimiyet mahiyetini alacaktır.”

⁸⁶ Gökalp’in, aşırı bir pozitivizm ile tasavvufi çağrışımlar barındıran bir romantizm arasında imkânsız bir sentez kurma arayışı içinde olduğu göze çarpmaktadır.

Göründüğü veçhile bu fıkra da İtalya ve Kilikya'dan bahis yoktur. Lâkin yukarıda iktibas ettiğimiz fıkra bu cihetlerin de İtalya'ya terk olunacağını gösteriyor. Halbuki beynelmilel vaziyet öyle bir şekil almıştır ki, İstanbul'da namuslu ve faal bir hükûmet mevcut olsaydı memleketi hiç olmazsa bu tak-sim tehlikesinden kurtarabilirdi! Fakat ne yaparsın ki VI. Mehmet bizimle uğraşmayı memleket kurtarmaya tercih ediyor. Budala, zannediyor ki böylelikle hiç olmazsa bir saltanat heyulâsını muhafaza edebilecektir. Bu oyunla Ali Kemal ve Ferit Paşa alçakları hem memleketi, hem hanedanı en çabuk ve en emin bir yol ile ademe sevk etmektedirler. Zafer neşesiyle sermest olan dörtler meclisi artık kuvvetten, tasallût ve tahakkümden başka bir şey görmüyor. Bunlar nerde bir zayıf nokta görseler orayı merhametsizce mahvetmeye çalışıyorlar.

Daha teşekkül etmemiş olan Yugoslavya için İtalya ile Feyuma meselesinde bozuşmayı bile gözüne almış olan Vilson 650 seneden beri mevcut olan bir devleti parçalamakta ve yine o devletin hesabına olarak aynı İtalya'yı tatmin etmekte hiçbir beis görmüyor. Bu muydu Vilson'un o mahut prensipleri? Alman mütefekkirleri "Vilson tarafından aldatıldık" dedikleri zaman; İngiliz, Fransız ve Alman sosyalistleri Paris sulh konferansı kararlarını protesto ettikleri, İngiliz sosyalistleri Loyt Corcu itham ettikleri vakit haklı değil midirler? Fakat dünyanın her tarafından artık feryat ve tezallüm sedaları yükselmeye başladı. Bu sesler artık susturulamaz. Hattâ Fransa, İngiltere gibi zafer neşesiyle sarhoş olan milletlerin bile gırtlığı boğulmaktadır. Bu hükûmetler elde etmiş oldukları zaferi hazmedemiyorlar. Hastalık günden güne şiddetleniyor. Topladıkları askerlerle ne yapacaklarını bilemiyorlar. Her tarafta hayatın pahalılığından, amelenin açlığından, askere alınmış olup bu kere terhis edilen milyonlarca ahalinin işsizliğinden şikâyetler yükseliyor. Yarım tedbirlerle bu buhrana çare bulmak istiyorlar, fakat boşuna. Kanada'da, Avusturalya'da Sovyet hükûmetleri teessüs ediyor. Londra'da hattâ polis bile teşkilât yapıp tredünyona girmek istiyor. Afganistan'da cihat ilân olunuyor. Mısır'da, Hindistan'da buhran devam etmektedir. Hiçbir yerde ahali ne muharebe istiyor ne de bugünkü vaziyetin devamını... Tredünyon hükûmete bir ultimatom vererek şunların kabulünü talep ediyor:

1. Rusya'ya asker yollatılmamasını, 2. Askerî mükellefiyetin lağvını, 3. Almanya'ya karşı ablukanın kaldırılmasını. Bu üç şart kabul olunmadığı halde umumî grevler ilân olunacağı beyan ediliyor. Umumî vaziyet böyle iken Türkiye'yi kurtarmak mümkün değil miydi? Heyhat, bu zavallı ve talihsiz memleketin kaderine bak ki, son halifesi en ahlâksız ellere tevdi edildi. Padişah hiç olmazsa Hindular kadar Türkiye'yi düşünmüş olsaydı!

Yine bizim yemekler pek kıt oldu. Günde iki yumurta, biraz pirinç ve biraz da reçel verdiler. Zavallı Hacı Adil Bey bütün bütün hastalandı, zaten ra-

hatsız olan midesi büsbütün bozuldu. Bizim hepimizin aynı talihe maruz kalacağımız muhakkaktır. Bununla beraber felsefemize ve konuşmalarımıza devam ediyoruz. Prensler daima İttihat [ve Terakki] Cemiyeti'ni dinsizlikle itham edip duruyorlar Türkçülüğü de nihayet, muzur buluyorlar.

Bugün binbaşığı pek sönük gördük. Saat beşte icra olunan gezmeler pek sıcak zamana tesadüf ettiğinden daha münasip bir vakte tebdil olunmasını rica ettik. Kabul olunmadı. Yalnız sabah saat on buçuğa, ki daha kızgın bir zamandır, tadil olunabileceğini veyahut bize şemsiyeler verebileceğini söyledi.

Biz şemsiyeleri tercih ettik. Ricamızın redd-i sebebi, zabitlerin akşam serin zamanlarda futbol veyahut tenis oynadıklarından imiş. Bunun için yanımıza verilecek bir zabıt bulunamıyormuş. Pek mühim ve gayet ciddi sebep! Geçenlerde şikâyet ettik. Artık her gün yavan pirinç çorbası ile yine yavan bezelye yemekten bıktık usandık. Bütün gıdamız çay ile bir-iki yumurtaya münhasırdır. Bundan dolayı hepimiz muhtarız. Adeta aç kalıyoruz. Birçoklarımızda zayıflık asarı görülmeye başladı. Alelûmum hayat şeraitimiz sıcaklar şiddetlendiğinden beri müşkülleşti.

Gıdamız gayri kâfi olduğu halde oturduğumuz yer de çok fenadır. Daha sa- bahtan bile, erkenden iki teneke ile kaplanmış olan fiçılar adeta cehennem ke- siliyor. Gölgelemek için yer arıyoruz. Halbuki değil içinde bulunduğumuz daracık sahada, hattâ bütün adada ağaç namına bir şey görünmüyor. Yalnız bir çadır vardır ki hem yemek yiyor ve hem de bazılarımız dama, briç gibi oyun- lar oynuyoruz. Tabii bütün gün bu dar çadırın içinde toplanıp oturulamaz. Onun için bazıları fiçıların yaptıkları ufacık gölgelere, bazıları mutfağın arka- sına, diğerleri su mahallindeki yapının altına sığınıyorlar. Saatlerce orada otu- ruyorlar. Bereket versin kendimizi meşgul etmek için işi bulduk: Ben İngilizce- yi tazelıyorum. Ve elime geçen *Taymis* gazetelerini lûgat yardımıyla baştan ni- hayete kadar okuyorum. Kemal Bey Fransızcaya dalmıştır. Ali Münif, Ziya, Mithat Şükrü, Ahmet Şükrü ve Hacı Adil beyler Hüseyin Tosun Bey'den İngi- lizce öğreniyorlar. Prenslerden Abbas Halim Paşa resim ile uğraşarak ağılımı- zın bütün manzaralarını tersim ediyor. Sait Halim Paşa ise mübahaselerle briç ve dama arasında vakit geçiriyor. Arada Ziya'nın "vecid"i ile Mahmut Kâmil Paşa'nın muallâkat-ı seb'ası lekalari ve felsefe münakaşalarıyla riyazî davalar bu yeksenak ve yorucu hayatın birer eğlencesi oluyor. İşte bu kadar sıkıntı içinde geçen hayata bir de gıdasızlık ilâve olunursa istikbalimizin ne olacağını tahmin etmek kolaydır. Binbaşı daima gıdanın az olduğundan bahsedip duru- yor. Fakat diğer taraftan da eşya getirtmekliğimize müsaade edilmiyor.

Filhakika geçen gün ceneral benimle görüştüğü zaman bu hafta zarfında evlerimizden haber ve para ve eşya alacağımızı vaat etti. Fakat kendi hesabı- ma ben buna da inanmıyorum. Bununla beraber bekliyoruz. Yalancının mu- mu yatsıya kadar yanar.

Bugün sabahleyin saat 10'a doğru beş-altı top atıldı. Sulh işareti olduğunu zannettik, fakat sonra anlaşıldı ki kralın çocuklarından birisinin doğduğu gün imiş.

Uykusuzluk bana çok ıstırap veriyor. Bu gece dört buçuğa kadar uyuyamadım. Hayatın sıkıntılarına evlerimizden haber alamadığımız endişesi de gelince beni uyutmuyor. Hep çocukları düşünüyorum. Hayalime pek acı tasavvurlar geliyor. Bari biraderim Hüseyin'in haberi olsaydı da gelip çocukların yanında bulunsaydı. Hiç olmazsa bu cihetten müsterih olurum...

24 Haziran 1919, Mondros

Sulh

Bugün sulh haberleri ile uyandık. Daha dün akşam birkaç İngiliz bahriyelisi ellerinde beyaz İngiliz bayrakları olduğu halde top arabaları içinde orduğa geldiler. Yol üzerinde şarkılar okuyorlardı. Karargâhta kendilerini meseret nidaları ile istikbal ettiler. Bizim nöbetçiler sulh haberi gelmiş olduğunu söylediler.

Bütün gece her taraftan şarkı sesleri geliyordu. Bununla beraber kat'î olarak hiçbir şey anlaşılmadı. Bu meserretlerin veliahtın doğum günü münasebetiyle yapıldığı da söylendi. Fakat sabahleyin uyanır uyanmaz bizim Süleyman Efendi sulh yapılmış olduğu haberini getirdi. Ben bizzat İngiliz neferlerine sordum. Gece saat ikide iskeleye yanaşmış olan bir harp gemisinden sulh aktedilmiş olduğunu ve Almanya ile her şeyin bitmiş bulunduğunu ve Türkiye ve Avusturya ile de on üç güne kadar sulh aktedileceğini söylediler.

Neferler çok sürur ettiler. Memleketlerine avdet edeceklerini düşünerek çıldırıyorlar. Bizim de yakında memlekete avdet edeceğimizi söylüyorlar. Bununla beraber karargâh çok sakin. Hiçbir eser-i şadümanî ve sürur yok. Daha binbaşı gelmedi, doğru haber yalnız o geldikten sonra alınacak.

Almanya nasıl sulh etti? Bu sual insanı şaşırtıyor. Acaba o ağır ve öldürücü şartların kâffesini kabul etti mi? Yahut mühim tâdilât vaki oldu mu? Avrupa'da neler olup geçmiştir? Bu hususa ait hiçbir haberimiz yoktur. Yegâne aldığımız gazete *Taymis*'tir; onun da elimizdeki son nüshası 24 Mayıs'a aittir. Halbuki o zamana kadar vâkıf olduğumuz malûmat hep Almanların sulha yanaşmayacaklarını teyit ediyordu. Filhakika Mayısın yirmisinde Brondorf Klemanso'ya müracaat ederek yeni bir mühlet talep etmişti. Ve Klemanso 29 Mayıs'a kadar mühlet vermişti. O zamandan beri hemen bir ay geçti. Hiçbir haber gelmedi. Müttefiklerin evvelce Alman notalarına vermiş oldukları cevaplarında Alman nokta-i nazarının hemen kâffesini red ve cerh etmeleri sulh aktinin imkân haricinde olduğuna hükmettirecek mahiyette idi. Ondan

beri neler oldu? Ne gibi hadiseler vaki oldu? İngiltere'nin kendisinde sulh şartlarının pek ağır ve tahammül-ferasa olduğunu liberaller ve sosyalistler açıktan söylüyorlar. Acaba Loyt Corc ve Klemanso sükût ederek yeni ve daha mümaşatkâr⁸⁷ kabineler mi geldi? Yahut bilâkis Almanya'da Şaydman hükûmeti sükût ederek yerine sulhü kabule mütemayil müfrit sosyalistler mi geldiler? Bu son tasavvur tahakkuk ettiği halde sulh pek esaslı ve devamlı addolunamaz. Zira zaten bu müfritler şeraiti ifa etmemek için kabul etmeyi düşünüyorlardı. Bununla beraber hiç şüphe yoktur ki bu müfritler Bolşevizme daha ziyade takarrüb ederek⁸⁸ Ruslarla teşrik-i mesai etmeye ve bütün Avrupa'ya da sulh sayesinde Bolşevizm esaslarını propaganda vasıtasıyla sokmaya çalışacaklar.

Behemehal aktolunan sulh mahiyeti itibariyle yeni bir mütarekeden başka bir şey addolunamaz. Sulh şeraiti ve dörtler meclisi tarafından beşeriyete verilmiş şekil o kadar hak ve insaniyet esaslarından uzaktır ki, bütün Avrupa ve Asya'yı barut ocakları haline getirecektir. Ve bu olacakların pek yakın bir zamanda infilâk edeceği tabiidir.

Memleket nokta-i nazarından aktolunan sulhtan memnun olunamaz. Bundan sonra Türkiye ile istedikleri gibi hareket etmekte tamamen serbest oldular. Eğer Türkiye taksime uğrar ve müteaddit mandalar teessüs ederse İstanbul'dan bile ümidi kesmek lâzım gelir. Bu öyle bir felâkettir ki, bütün neticelerini şimdiden kestirmek mümkün değildir. Bilhassa İstanbul'un bizden alınması tamiri mümkün olmayan bir felâket olur. Bütün İstanbul Türkleri İstanbul'un iç taraflarına muhaceret ederler. Az çok İstanbul'da mevcut olan irfan ve iktisadî müesseseleri altüst olur. Anadolu'nun iç taraflarına sıkışmış olan Türkler her nevi asrî cihazdan mahrum olduğundan tabiatıyla medeniyet-i hazıranın tazyikine tahammül edemezler, mahvü perişan olurlar. Bu düşünceler kalbimi parçalıyor. Çocuklarımız, bütün gelecek nesiller, sefil, vatansız, perişan olacaklardır! Vaziyetimiz Yahudilerin vaziyetinden bin kat daha fena olacak!

Ben bu satırları yazarken binbaşı geldi. Sulhün dün saat on birde imza edilmiş olduğunu söyledi; pek neşeli ve mesrurdu. Sulh geçen cuma imzalanacaktı. Almanlar tereddüt etmişler, o zaman kendilerine bu cumaya kadar imza etmeleri ifham edilmiş⁸⁹ ve sulh böylece imzalanmıştır. Prensler derhal serbest bırakılacağımızı zann ediyorlar. Diğerleri ise bilâkis pek bedbindirler

⁸⁷ Ilımlı.

⁸⁸ Yaklaşarak.

⁸⁹ Bildirilmiş.

ve İngilizlerin bizi imha edecekleri fikrindedirler. Ben ise bunun ikisinin arasındayım. İngilizler ne bizi mahvederler, ne de serbest bırakırlar. Bizi atalete mahkûm edeceklerdir. Ötede beride uzun müddet süründüreceklerdir. Belki de beynelmilel mahkemeye tevdi ederler.

Dün binbaşı geldiği zaman "mektuplarınızın Malta'ya gitmiş olduğu muhtemeldir, zira siz evvelce oraya gidecektiniz" dedi. Halbuki tam yirmi sekiz günden beridir ki buradayız. Ve gelir gelmez müşarünileyhin kendi teklifi üzerine evlerimize mektuplar yazdık. Vapur İstanbul'a azamî on beş saatte varacağından, mektuplarımız vaktinde verilmiş olsaydı hiç şüphe yoktur ki şimdiye kadar birkaç kere cevap alacaktık. Bedihidir ki majör⁹⁰, geçen gün ceneralin "gelecek hafta behemehal mektuplarınızı alırsınız" yolundaki vaadinin boş olduğunu düşünerek şimdiden bir bahane hazırlıyor.

Mısır Hâdiseleri, İttihat ve Terakki ve İngiltere

Yine dün ordugâha bahriyelilerden altı-yedi kişi gelerek pek fena bir musıkî yaptılar. Bütün sulh nümayişi bundan ibaret kaldı. Buna bir de akşam yoklaması için gelen zabitin pek sarhoş olduğu ilâve olunmalıdır. Bu adam evvelce Bağdat'ta Vilks'un yanında hizmet ediyormuş. Sonra Londra'da komisyonculuk yapıyormuş. Bugün de zabittir! Bizim âmirimizdir! Biraz Arapça biliyor. Selâm veriyor, fakat neferlere muamelesi pek şedit ve âmiranedir. Neferi tüfeğini iyi tutmadığından, uzaktan bir adam gördüğü zaman sesini lüzumlu derecede yükseltmediğinden dolayı azarlıyor, silâhını elinden alıyor, fena sözler söylüyor! Hülâsa komisyoncu bir zabit!

İşte bu gibi İngiliz zabitlerini Kaptan V. Bern avam kamarasında Mısır hâdiselerinden bahsederken şöyle tarif ediyordu: Adamları bir bölük kumandanı muhakeme ediyordu. Bu kumandan Mısır ahval-i umumiyesinden haberi olmayan ve İngiltere'de borsa komisyonculuğu yapmış birisi idi. Onun nazarında her müşkülün hallini şu düsturdan beklemeli: "Afrikalıları idare edebilmek için diri diri tutmalıdır!" Kaptanın tasvir ettiği bu halet-i ruhiye bütün İngiltere'ye sirayet etmektedir. Bu hâdiseyi İngilizler kendileri bizzat hissedemezler. Çünkü zafer neşesi ile sermest olan ahali, etrafında yapılan şeylerin mahiyetini idrak edemez bir hale gelmiştir. İngiltere'ye Prusya'dan gelen fena ve kaba bir militarizm İngiliz seciyesini bozmaktadır. Eski İngiliz kaybolarak yerine adalet endişelerinden uzak yeni bir İngiliz kaim olmakta-

⁹⁰ Binbaşı.

dır. Kelâm ve kalem hürriyetinin beşiği olan bu memlekette her gün birçok yazıcı ve matbaacılar yazdıkları yazılardan dolayı mahkûm olmaktadır. Bir günde birkaç matbaa sahipleri ile yazıcıların “ablukanın çoluk çocuğu açlıktan ölmeye mahkûm ettiğini” yazmış olduklarından dolayı mahkûm edildiklerini *Taymis*’te okudum. Fakat Mısır hakkında meclis-i mebusanla âyanda cereyan eden müzakereler esnasında görülen ruhî halet bilhassa calib-i dikkattir. Meclis-i âyanda izahat veren Lord Gürzon⁹¹ Mısır hâdiseleri esnasında vaki olan bir Ermeninin katlini izah ederken diyor ki; “Görüyorsunuz kişinin millî cereyan ile hiçbir münasebeti yoktur. Açık bir hakikattir ki Mısır inkılâpçıların arkasında Jön Türkler bulunuyorlar.”

Mal bulmuş Mağribî gibi bu fıkradan istifade eden bir âza “bu ‘melûn’ İttihat ve Terakki uzvîyetini ta kökünden kesip atmak için İngiliz hükûmeti ne yaptı, ne düşündü?” diye soruyor. Buna cevaben Lord Gürzon “Lâzım olan tedabir ittihaz edilmektedir” diyor.

Bunu Lord Gürzon söylüyor ve yapıyor. O Lord Gürzon ki bundan otuz sene evvel yazmış olduğu *The Persia and Persian Question* nam meşhur eserinin başına Lord Grey’in meşhur bir şiirini koyarak, “İngiliz kartalının, kanatlarını açarak âlem-i İslâmı göğsüne aldığını ve bu âlemi Moskof canavarının ihtirasatına karşı müdafaa ettiğini görebilecek miyim?” diyordu. Bugün aynı Lord, Moskoflar ile yapmış olduğu mukavele mucibince âlem-i İslâmı Moskofun ayağı altına atmak istiyor!

Bu hususta muvaffak olamadı ise isteğinin ve iradesinin hilâfına olamadı. İngilizler, “biz bu mukavelenameyi 1916 senesinde Türkiye aleyhimize muharebeye giriştikten sonra yaptık” diyemezler. Çünkü daha 1913 senesinde Puankare’nin Petersburg seyahati esnasında -Puankare başvekil iken- Fransızların İstanbul ve boğazları Moskova’ya vermiş olduklarını elbette ki biliyorlardı ve Fransızlar da bunca sıkı bir rabıtada bulunduklarından elbette ki bu alışverişi tasvip eylemişlerdi! Bugün dahi Gürzon Mısır’da da İttihat ve Terakki’yi görüyor. Maksudı âlem-i İslâmda zinde kalmış olan yegâne milleti de imha ettirmektir. Malta ve Mondros bu arzusun en bariz şahitleridir.

Halbuki Mısır hâdiselerini başkalarının üzerine atmak kadar şarlatanlık olamaz. Zira sabık Mısır başvekilî Rüştu Paşa hâdisatın vukuundan evvel İn-

⁹¹ Lord Curzon (1859-1925): İngiliz Devlet Adamı. Asya üzerindeki siyasi tecrübeleri 1898’de Hindistan genel valiliğine atanmasını sağladı. 1919’da Lloyd George’un Yunanlıları Anadolu’yu istilaya zorlamasına ve Türklere karşı savaş tehdidine karşı çıktı ve Fransa Başbakanı Poincare ile anlaşarak Türkleri barış müzakereleri yapmaya çağırdı. 1922-1923 Lozan görüşmelerinde İngiliz heyetine başkanlık etti.

giltere'ye gelip hariciye nezareti ile görüşmek teklifinde bulunmuştur ve maksadı da milliyet esasları bütün cihanı almış iken ve yeni tayin-i mukadderat cereyanı bütün ruhlara sirayet etmiş iken Mısırlılar arasında da tabiatıyla bu gibi cereyanların mevcut olduğunu Paris'te değil Londra'da izah ederek İngilizler ile beraber bazı tedabir ittihaz etmek istemiş! Fakat Lord Gürzon "şimdi vaktim yok, kabul edemem" diye gayet dürüst bir cevapta bulunmuştur! Bu hakikat meydanda iken ve bir İngiliz mebusu tarafından teyit edilmiş iken Lord Gürzon'un işi İttihatçıların üzerine atması sırf bir yalan ve şarlatanlık değil midir? Bundan otuz sene evvel bir İngiliz hükûmet adamı böyle bir hareketi kendisi için zül ve âr addederdi! Lâkin her şey gösteriyor ki artık bugünkü İngilizler o eski İngilizler değildir. Yine aynı müzakereler esnasında bir diğer mebus Mısır'da kırbacın mebzulen istimal edildiğini, harp esnasında birçok yolsuzluklar vaki olduğunu, Mısır efkâr-ı umumiyesini izah için Londra'ya gelmek isteyen Reşit Paşa'nın kabul edilmemiş bulunduğunu itiraf ederek vakanın kendisine gelince vaka esnasında 27 maktul İngiliz askerine, 15 maktul Hint askerine, 6 maktul Ermeni ve Ruma karşı 1000 Mısırlının katledilmiş olduğunu ilâve etmiştir.

Görüyorsunuz ya yine ölenler kabahatlidirler. Acaba Mısırlılar harp esnasında ihtilâl yapmış olsaydılar ve Ermeniler gibi ordunun arkasını tehlikeye düşürerek düşmanlarla teşrik-i mesai etmiş olsaydılar İngilizler Mısır'da taş üstüne taş bırakırlar mıydı? Bakınız aynı mecliste askerlerin hareketlerine ait bir tedkik yapılması hakkında vaki olan teklifleri nazır şu suretle reddetti; böyle bir tedkikin icrası İngiliz askerinin şerefi ile mütenasip olmaz!

Vilson iflas etti. O kadar etti ki, hattâ kendisi bile ne yaptığını bilemiyor. Meydana bütün milletlerin kendi mukadderatına malik oldukları fikrini attığı halde kendisi bizzat herkesten evvel İngilizlerin Mısır üzerinde drektorasını tasdik etti. Fakat Mısır'ın yanı başındaki bedevî Hicaz Arapları ve ahalinin üçte birini teşkil edemeyen Yahudileri müstakil bir hükûmet haline getirdi. Türkler hesabına bir Ermenistan kurmak istediği halde İngiltere'nin yanı başında İrlanda, Hindistan ve saire unutuluyor. Esbap açıktır. Dörtler meclisi ve Onlar meclisi azaları pekâlâ biliyorlar ki yeni icat Arap, Yahudi, Ermeni hükûmetleri yaşamayacaklardır.

Yine İngiltere'nin veyahut Fransa ile Amerika'nın taht-ı tasalluduna geçeceklerdir. Onun için onlara bol elden inayetler yapılıyor. Fakat yaşayabilecekleri -gerek vaziyetleri gerek ahalinin adedi ve ahval-i iktisadiyeleri ile- muhakkak olanlardan bu inayetler diriğ ediliyor.⁹² Avusturya İs-

⁹² Esirgeniyor.

lavları ile Lehlilerin istiklâle nail olmaları milliyet prensibine riayetten ziyade siyasî endişelerden, yani Avusturya ve Almanya enkazından, ileride yine Almanya'ya karşı kuvvetli setler vücade getirmek endişesinden mütevellittir.

Bakınız Avusturya Almanları tayin-i mukadderat esası üzerine Almanya'ya ilhaktan men ediliyorlar ve hatta bu memnuiyet sulhün esaslarından addolunuyor. Hülâsa Amerika'nın bizzat kendisine de söylenildiği gibi Klemanso ve Loyt Corc Vilson'u bir çocuk gibi oynattılar, bütün fikirlerini çürütüler ve Paris'te azim ve cihanşümül bir komedi oynatıldı. Bütün cihan, beşeriyet aldatıldı. Fakat acaba bu kadar hile ve tezvirler ile husule getirilmiş olan netice devamlı olabilir mi? Dört kişinin böyle sun'î bir tarzda oynamaları uzun bir müddet edecek mi? Bu suale pek yakın bir istikbal en bariz cevabını verecektir.

26 Haziran 1919

Ermeni Meselesi

Dün ben yukarıdaki satırları yazarken kumandan geldi. Yatakta yatıyordum. Beni rahatsız görerek "size iyi haberler getirdim" dedi. Çadıra gitti, ben de arkasından gittim. Filhakika mektuplar ve gazeteler getirmişti. Fakat bana ve bazı arkadaşlara mektup yoktu. Gelen mektuplarda da İstanbul'a ait hiçbir havadis bulunmuyordu. Anlaşıyor ki bütün muhaberat şiddetli bir sansüre tabi tutulmuştur. Pek kısa ve yalnız aile ahvalinden bahseden mektuplar kabul edilmiştir. Görünüyor ki benimkiler uzun, dolu mektuplar yazdığından bana gelmemiştir. Kendilerine bu cihet ihtar olunmalıdır. Bununla beraber mektuplara hepimiz memnun olduk. Hiç olmazsa ailelerimiz bizim nerede bulunduğumuzu ve sıhhatte olduğumuzu öğrenmiş olduklarından şimdi emin bulunuyoruz. Bizim için bu da bir nimettir. İstanbul'dan yalnız *İstiklâl* ve *Vakit* gazeteleri alındı. Bunlar 16 Hazirandan sonraki günlere aittir. Gazetelerin hiçten ibaret olan muhteviyatından anlaşıyor ki onlar da şiddetli bir sansüre tabidiler. Bununla beraber bazı mühim vakaların olduğuna kısa bir tarzda vakıf olabildik. Meselâ anladık ki Yıldız'da bir yangın olmuş ve devlet tarafından sulh akti için Paris'e bir heyet gönderilmiştir. Yıldız yangını mühim bir hâdis olacak ki Paris'e gitmiş olan heyet [içinde bulunan] Sadrazam Ferit Paşa yangın hakkında ve hattâ sıhhat-i şahaneye ait malûmat istemiş. Fakat yangının ne zaman ve ne suretle olduğuna dair hiçbir malûmat yoktur.

Ferit Paşa'nın sulh heyeti başında bulunması pek gariptir. Bereket versin ki arkasından çok yaşlı ve bitap olsa da Tefik Paşa gönderilmiştir. Bütün mesele, müsait sulh için bugünkü şerait daha muvafıktır. Artık Avrupa'da

ilk unf⁹³ ve şiddet devri geçmiştir. İz'anlı ve insaflı insanlar seslerini yükseltmeye başlamışlardır. Montagü'den başlayarak Gürzon'a kadar ve hattâ hür *Taymis* bile Türklerin bu kadar tezlil edilemeyeceklerini⁹⁴, milliyet esasının bu kadar ayaklar altına alınamayacağını söylüyorlar ve şarkta ebedî bir yangın ocağı vücuda getirmenin hiçbir manası olmadığını ve Yunaniler ile Ermenilerin -Hıristiyan da olsalar- keyifleri için yüzlerce milyon İslâm ve Türk ahalinin hissiyatının bu kadar rencide olunamayacağını açıktan söylüyor ve yazıyorlar. Paris'e gitmiş olan delegeler biraz metanet, biraz maharet gösterir ve yolunu bulup oradaki İslâm delegeleri ve İslâm muhipleri ile alâka peyda edebilirse birçok şeyhleri kurtarabilmeleri muhtemeldir. Fakat maaşından başka bir şey düşünmeyen padişah ile Ferit Paşa âcezeden bu kadar himmet beklemek abestir.

İstanbul gazetelerinin verdikleri haberlerden anlaşılıyor ki "fırka-i naciye" âzaları eskisi gibi kendi mevkilerini teyit etmekte berdevamdırlar. Sadık Bey heyet-i vükelâya memur edilmiştir. İstinaf reisi Hacı Evliya Efendi de azledilerek yerine fırkaya mensup diğer biri getirilmiştir. Aynı zamanda fırka adem-i intihabata hazırlanıyormuş ve hatta şimdiden namzetlerini tayin etmiş imiş.

İstanbul gazeteleri ile birlikte *Taymis*'in yeni nüshaları da geldi. Bunlar haziranın ikisine kadardı. 31 Mayıs nüshasında bize ait birçok malûmat vardır. Bilhassa başmakalesi İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne hasrolunmuştu.

Bizim hapisaneden alınıp buraya getirilmemizi gazete büyük harfler ile şu serlevha altında neşretmiştir: "Önüne geçilmiş bir tehlike!"

Makalenin muhteviyatına gelince şöyledir: "Hapisanede bulunan İttihat ve Terakki mevkûflarından 46 zat ve ezcümle birkaç nazır 28'inde İngiliz vapuruna alınarak gönderildi. Onlarla beraber cenubî şarki Kafkasya hükûmeti azaları da bulunuyorlardı. Bunlar vasi bir mikyasta, İttihat ve Terakki'nin tahriki ile yeni bir Ermeni kıtali yapmak emelinde idiler. İngiliz memurları tevkif ettirerek şimdi sürüyorlar; gittikleri yer sarahaten malûm değil ise de Malta zannolunuyor. Birkaç günden beri İttihat ve Terakki erkânının bulundukları hapishane İngiliz ve Fransız askerleri tarafından muhafaza edilmekte idi!"

Bu telgrafı İstanbul'dan şüphesiz Grevs⁹⁵ göndermiştir. Bu adam harpten evvel *Taymis*'in muhabiri idi. Bu kere zabıt sıfatıyla Galtrop'un yanında müşavir-i siyasî olarak bulunuyor. Galtrop'un bütün siyasî hareket ve işlerini

⁹³ Sertlik.

⁹⁴ Aşağılanamayacaklarını.

⁹⁵ Philip P. Graves: İngiliz araştırmacı gazeteci ve istihbaratçı; *Times* gazetesinin İstanbul muhabiri. Osmanlı Devleti'nin çöküş yıllarında yaşanan pek çok olayın tanığı oldu. Gözlemlerini 1941 yılında yayımladığı *Britons and Turks* adlı kitabında anlattı.

tanzim eden bu herif ile Rayan namında bir İngiliz levantenidir ki, evvelce İngiliz sefaretinde Moris'ten sonra tercümanlık ederdi. Bunlar dünyanın en aşağı adamlarıdır. Her nevi faziletten mahrumdurlar. Kendileri gibi bir de Ali Kemal, Ferit Paşaları karşılarında görünce artık meydanı boş buldular. Hiç şüphe yoktur ki vicdandan mahrum oldukları kadar vatanperverlik hislerinden de tamamen mahrumdurlar. Ali Kemal ve Ferit Paşalarla uyuşarak İngiliz ricalini aldatıyorlar. Ermeni ve Rumların pek vesaite malik olan milliyetperverlerine hoş görünmek için Türkiye hakkında en yanlış malûmatı veriyorlar. Zaten İttihat ve Terakki ile İngiltere'nin arasını bozan Moris oldu. Şimdi de Rayan ile Grevs aynı tariki takip ediyorlar. Bunların ne kadar vicdansız hareket ettiklerine en bariz delil yukarıdaki telgraftır. Güya biz yeni bir Ermeni kıtali tertip ediyormuşuz. Ermeniler İstanbul'un orta göbeğinde bile Türklere tecavüz ettikleri, Ermeni gazeteleri her gün bin türlü hezeyanlar ile bizi tahkir ettikleri halde, bunlara cevap vermek imkânı bile olmadığı bir zamanda biz Ermeni kıtali tertip ediyormuşuz!

Cenubi şarki Türk Kafkas hükûmeti azalarına gelince, bunlar da, meydana hiçbir şey olmadığı, katiyen Ermeni meselesi filân bulunmadığı bir zamanda sırf memleketlerini Ermenilerin tecavüzlerine, tehditlerine karşı muhafazaya koyulmuş olduklarından yine Ermeniler ile Gros gibilerin tahriki ile İngiliz memurları tutup hapsedmişler ve şimdi de Malta'ya gönderiyorlar. Bu da Vilson prensinin yeni bir şekil tatbikidir!

Malûmdur ki Kars, Ardahan ve Nahçıvan'da İngilizler gelince bütün memuriyetler, bütün makamlar Ermenilere tevdi edilmeye başlandı. Ermeniler ise bundan bilistifade oradaki Türk ahalisini mahv ve kahretmeye koyuldular. Bunun üzerine ahalinin yüzde seksen beşini teşkil eden kısım İngilizlere müracaat ederek bir millî meclis ve bir heyet-i idare teşkil ettiler. İngilizler de bir müddet buna müsaade ettiler. Fakat bilâhare İngilizler yine Grevs ve zengin Ermenilerin tahrik ve iğvaları ile meclis-i millîyi dağıttılar ve heyet-i idareyi lağvettiler. Şimdi de bu heyetin azalarını bilâmuhakeme Malta'ya gönderiyorlar. Bu kadar açık bir zulüm üzerine insanî bir perde çekmek üzere yeni bir Ermeni kıtalinin önü alınmıştır diye ilân olunuyor! "Biraz insaf ve haya yahu! Tabidir ki bu kadar insafsızca ve sırf şahsî saikler ile iğfal edilen İngiliz efkâr-ı umumiyesi de her yerde İttihat ve Terakki'nin parmağını, İngiltere'ye karşı uzatılmış pençesini görüyor! Bu nokta-i nazardan yine *Taymis*'teki 31 Mayıs başmakalesi pek manidar ve calib-i dikkattir. Sahib-i makale âdeta rüyasında bir kâbus görerek ürkmüş ve sersemlemiştir. İttihat ve Terakki'nin ef'al ve harekâtını aynen şöyle tasvir ediyor:

"Biz ateşten ne kadar kaçıyorsak ateş bizi takip ediyor. İran ile Irak arasındaki Kürdistan kıyımı, Afganistan'ın bizimle harbe girişmesi, Bolşeviklerin Saray ve Köşkü almaları ve Afganla tevhid-i mesaî etmeleri karşımıza iki

büyük düşmanın çıkmış olduğuna şüphe bırakmıyor. Bunlardan birisi Bolşevizmdir. İkincisi de İttihatçılardır. Bolşeviklerin Afgan işlerinde alâkadar olduklarından artık şüphe etmek caiz değildir. İttihatçılara gelince, bunlar da panturanizm âmalını takip ve Asya'yı Vusta'yı kendi mülkleri gibi telâkki ederek Bolşevikler ile garip bir ittihat yapmışlardır. İşte Asya'yı bize karşı sevkeden bir taraftan Bolşeviklerin paraları, diğer taraftan da bir pençesini Mısır'a ve diğer pençesini de Kafkasya tarikiyle Asya'yı Vusta'ya kadar uzatmış olan İttihat ve Terakki'nin telkinatıdır!"

Asıl Hastalık Avrupalıların Kendisindedir

Bundan sonra *Taymis* Afganlıların medeniyetlerini hiçten addederek onlara karşı icabeden tedbirlerin yakında alınacağından ve lâkin en mühim mesele-nin hudut üzerinde sakin nim vahşî kavimlerin alacakları vaziyetten ibaret olduğunu saklayamıyor. Bunlardan birisi (Vezirîler) üç yüz bin akıncı silâhtarları havi olarak şimdiden düşman tarafına geçmiştir. Vezirîler Sünni ve İsmailiye tarikatına mensupturlar. Bunların misaline diğer kabilelerin de uyup uymayacağı meselesi *Taymis*'i ziyadesiyle düşündürüyor. Fakat acaba *Taymis* bu kadar cihanşümul olan bu hâdiseleri İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne atfetmekle makul hareket ediyor mu? Ezilmiş, iflas etmiş, bütün reisleri hapishanelere atılmış olan İttihat ve Terakki çare bulsaydı en evvel kendi memleketi için arardı. *Taymis* emin olabilir ki asıl maksadı olan İttihat ve Terakki'nin bütün efradı birden mahvedilse bile yine Avrupa buhranına çare olamaz ve bilhassa cihanşümul bir hakimiyeti haiz ve dünyanın her noktası ile alâkadar olan İngiltere'yi bu buhrandan kurtaramaz. Asıl hastalık Avrupa'nın kendisindedir.

İttihat ve Terakki ne yapsın ki Avrupa ve alelûmum Avrupa'nın mücessem bir timsali olan İngiltere bilhassa her yere el atıyor, her tarafa parmak sokuyor! Bugün Kanada'da buhran, Avustralya'da galeyan, İrlanda, Siyam, Hindistan'da ihtilâl ve Mısır'da iğtişâş vardır. Bunlar kâfi değilmiş gibi İngiltere Rusya'ya, Kafkasya'ya, Afrika'ya ve daha ne bileyim nerelere el atıyor. Bir taraftan da Alman, Avusturya-Macaristan meseleleri ile uğraşüyor! Acaba bunları da mı İttihat ve Terakki tahrik ve idare ediyor. Hayır! İngiltere ve alelûmum Avrupalılar kendi işleri ile meşgul olmuş olsaydılar hem kendileri, hem de başkaları rahat ederdi!

Bugün bize mebzul yemekler geldi. Kuzu eti ve meyvalar.. Bu ne nimet!

Avusturya-Macaristan'a teklif edilen şerait-i sulhiye Alman sulh şartlarının aynıdır. Yalnız şu fark ile ki: Almanya kendisinden altı milyon ahali ve birçok yerler alındığı halde az çok kendi maddî mevcudiyetini muhafaza ediyor. Halbuki Avusturya İmparatorluğu tamamen yok oluyor. Avusturya-

Macaristan İmparatorluğu'ndan 160.000 kilometre murabbai (kare) arazi ve 30 milyon nüfus nezolunuyor.⁹⁶

Mütebakî 15 milyonluk Avusturya ve Macaristan denizlerden tamamen mahrum edilmiş, [elinden] bahrî kuvvet alınmış, ticaret filosu alınmış, ödenilmez bir borç ve hemen esareti andırır şerait altında ölmeye mahkum edilmiştir. *Taymis* diyor ki; Avusturya'ya vaz olunan şerait tamamen Alman sulhnamesinden kopye edilmiştir. Alman sulh muahedesinde Alman yerine Avusturya-Macaristan kelimesi nezedildiği ve bazı rakkamlar tebdil olunduğu halde Avusturya-Macaristan sulhü çıkar. İşte bu suretle hâk ile yeksan edilmiş olan Avusturya ve Almanya imparatorluklarından aşağıdaki hükûmetler çıkarılmıştır: Lehistan, Çekoslovakya, Ukrayna, Yugoslavya, Avusturya, Macaristan, İtalya'ya verilmiş olan Trieste ve Fiyome ile Tiroller.

Sıcaklar tahammül edilmez oldu. Koyun gibi öteye beriye atılıyor. Bazılarımız ikinci fıçının altına sığınıyor ve orada eğilerek, bükülerek bir nevi birleşiyorlar ve Ziya Bey'in tükenmez nazariyelerini dinliyoruz. Diğerleri çadırdaki Abbas Paşa'nın nevicat taşları ile dama oynuyor. Bazılarımız da ikinci fıçının arka tarafında dahi bir buçuk metreyi tecavüz etmeyen bir gölgeliğe iltica ediyorlar. Bizim bu halimizi gören dost ağlar, düşman hayret eder!

Fakat ne garip hal! Ben bu hayattan, bu zulüm ve cefadan lezzet ve şevk duymaya başladım. Şühedanın, büyük mücahitlerin ruhî ahvalini şimdi anlamaya başlıyorum. İnanır mısınız, kumandan bizi yoklamaya geldiği vakit onun yüzüne bakarken kendimde bir yükseklik, bir büyüklük ve bir ulviyet hissediyorum. İnsan her şeyi ve herkesi aldatabilir, fakat yalnız bir şeyi aldatamaz; o da kendi vicdanıdır. Benim vicdanım masum olduğundan karşımdaki zalimi, kendime zulmeden görünce ne diyeyim bir nevi meserret duyuyorum, kendimde bir nevi yükseklik hissediyorum. Galiba kumandan da bunu hissediyor, zira benim derin ve düşünceli nazarım önünde kendisini tutamıyor, gözlerini ve başını daima aşağıya eğiyor. Ben de her şeyin onu ezdiğini ve bizar ettiğini hissediyorum. Zulüm, cefa, haksızlık fena şeylerdir.

İnsan ne kadar nefsanîyetine, gurur ve gazabına mağlup olsa da zulüm ve cefa etti mi kendisinin fena olduğunu görür. Mazlum ise bilâkis vicdanında garip bir kuvvet, anlaşılmasız bir metanet menbaı keşfediyor. Cefa ve zulüm arttıkça onda da metanet, tahammül ve sabır hassaları kuvvetleniyor ve hatta cefa ve zulümlerin daha ziyade şiddetlenmesini arzu ediyor. Bazen hayale garip şeyler geliyor.

⁹⁶ Koparılıyor.

Bu kumandanı tahkir edeyim, ne kadar aşağı bir mahlûk olduğunu yüzüne vurayım. O da beni alsın, adı neferler içine götürsün ve bana daha çok zulüm ve azap etsin ve ben de daha ziyade metanet ve sebat göstermiş, ona daha ziyade güvenmiş olayım. İşte ben şimdi birçok masum kimselerin, fikir ve ilim mücahitlerinin darağaçlarında terennüm ederek nasıl gittiklerini anlamaya başladım. Mansur'un ateş üzerinde, İmam-ı Âzâmın değnek altında ayetler okuyarak can vermelerini, Jan Dark'ın ateş üzerinde yine sevgili Fransa'yı terennüm etmesini, Galile'nin o merdane şehadetini maddeten hissetim ve anladım!

Zulüm ve haksızlık bir taraftan masumiyet hissi ve manevî meşakkat yolunda zulme ve her nevi cefaya tahammül, diğer taraftan ruha yeni bir kuvvet ve kalbe yeni bir metanet veriyor. İnsan âdeti masumiyet hissi ile sermesti oluyor ve kendisine yapılan zulüm ve cefadan bir nevi hoşlanıyor. Biz şimdi böyle bir ruhî halet içindeyiz: Bizim kabahatimiz nedir? İngilizler bize bu kadar haksızlıkları neden reva görüyorlar? Yegâne kabahatimiz Türk olmak ve Türklüğü sevmek değil midir? Bu cefalar ile bu duygu kaldırılabilir mi? Haşa!

Beş-on adamı tel örgü altına almakla, hattâ beş-on tanesini öldürmekle bu cereyanın önüne geçemezler. Onlar değil, Allah bile geçemez. Çünkü ruh öldürülemez, el ile tutulmaz, tel örgüler altına alınamaz, hapishanelere atılmaz. O hava-yı nesimiği istilâ eder, yürür. Bütün Türk âlemini sarar, yeni dallar, budaklar, kökler atar.

İngilizler Kafkasya'da, Asya-yı Vusta'da, Mısır'da ve Afganistan'daki hâdiseler karşısında şaşırarak onların önüne bizi burada tutmakla geçebilecekleri hülyasındadırlar. Biz kimiz? Kim oluyoruz? Bizim gibilerin yüzlercesi mahvedilebilir, fakat ruh yine yürür, dağları-denizleri aşar ve kendi işini yapar. Eğer her yerde bu kadar İslâmların ve Türklerin içersine yayılmış olan Ermenilerde zerre kadar akıl ve zekâ olsaydı bunun böyle olacağını, böyle olması mukadder olduğunu anlar ve onlarla uyuşmaya, anlaşmaya bakarlardı. İngilizlerde de bu kadar gurur, tekebbür olmasaydı bu cereyanı kendi lehlerine çevirmeye çalışırlardı. Fakat ikisi de şiddet ve zulüm tarikini iltizam etmişlerdir. Onlar bugün bizi kahredebilirler. Fakat yarın, bu yeni iman taşıyan Türk çocukları meydana atılacaklar ve İstanbul'dan yükselen bir sese Bakü'de, Semerkand'da, Kaşgar'da aynı lisan ve aynı vicdanla cevap verilecektir. Acaba o zaman ne yapacaklar?

Bizi buraya getiren gemi hareket ederken çocuklarım seyrediyorlardı. Dalgalar üzerindeki kayıklar gibi o mini mini kalpler de titriyordu. Bunlar ne olduğunu, ne yapıldığını anlayamıyorlardı. Kızlarım ağlarken o küçük Samet masumane lisanı ile "babacığım seni niçin götürüyorlar? Ne zaman avdet edeceksin?" diye sorup bağırımı parçalarken, Abdürrahman da tees-

süründen titrek dudaklarını sıkarak ve gözyaşlarını tutarak içinden kopan bir isyan hissi ile “yaşasın Türkiye!”, “yaşasın İttihat ve Terakki!” diye bağırırken anladım ki bu mini mini kalplerde, bu genç dimağlarda, bugün yapılan zulüm ve cinayetlerin izleri kalacak ve elbette bir gün gelecek bunlar da intikamlarını almaya başlayacaklar ve babalarının hakkını talep edeceklerdir! Fakat yalnız onlar mı? Milyonlarca Türk gençliği bu intikam hissi ile büyümektedir. Türklük artık o eskiden zannolunan bir hiçten ibaret değildir. Tohum atılmıştır. Zulüm ve cefa o tohumları büyütüyor. Bir gün gelecek ki onun feveranı önünde ne Ermeninin hile ve tezviri, hiyanet ve rezaleti, ne de İngilizin taaddî ve cinayeti durabilecektir. Bu hakikat iki kere iki dört gibi barizdir. Yalnız burunlarının ucunu göremeyenler bunu inkâr ederler.

29 Haziran 1919

Bayram!

Bugün bayram günüdür veya bayram akşamıdır. Biz bayram akşamı gibi telâkki ettik. Bize verilen dörder yumurtalardan birer tanesini toplayarak lokma yaptırıyoruz. Hiç olmazsa bu suretle bayramı hatırlamış olalım.

Yine bir keder beni aldı. Yine kalbim hazin bir elemle doldu. Fıçı içinde yalnız başına oturarak bu satırları yazarken gözyaşlarımı güçlkle tutuyorum. Boğazım tıkanıyor. Gurbet ve esaret ne felâketli şeydir, insan bu gibi millî bayramlarda hissediyor. Bütün ev hayatı, aile, çocuklar, bayram akşamları herkesin evinde yapılan eğlenceler birer birer aziz, fakat melûl ve mahzun kafileler halinde gözlerimin önünden gelip geçiyor.

Ben hiçbir zaman bu dakikaları titremeden, kalbimin ta derinliğinden müteessir olamadan hatırlamadım. Şimdi de aynı teessürleri hissediyorum. Fakat eyvah o teessür ile bugünkü teessür arasında ne büyük farklar var! Sanki asırlar geçmiş, sanki dünyalar altüst olmuştur. Sanki tabiatın, mahlûkatın bile mahiyeti değişmiştir. Çünkü bu bayram pek felâketli, pek musibetli bir bayram oldu. Bu bayram bütün Türklük için bir kara matem bayramıdır! Bu bayram Türklere neş'e, vecd, teselliyet yerine elem, hüzn, matem verecektir. Çocuk babasını, zevc zevcesini tebrik etmeyeceklerdir. Yeni elbiseler giymeyecekler, şenlik yapmayacaklar. Kalplere huzur ve sü-kûn gelmeyecek. Türklüğün ocağı sönmek üzeredir. Herkes matem içinde, hüzn ve kederle dolu, eli koynunda, başı yerde ve gözü yaşlıdır. Ben buradan kendi ailemin halini tasavvur ediyorum. Onlar şimdi koca şehir içinde yalnızdırlar. Ve hepsinin bu dakikada kalbinde yaşayan benim, benim hayalim, benim hasretimdir. Kendisi bizzat çok hassas olan refikam

çocuklara teselli vermek için kimbilir şimdi ne yapıyor, ne söylüyor? Fakat bilirim: O bir fırsat bularak bir köşeye çekilmek ve gözyaşlarına orada yalnız başına yol vermek ister.

Padişah, Ali Kemal, Ferit Paşa ve Galtrop memnun olsunlar! Fakat unutmazınlar, benim gibi masumların ve çocuklarının gözyaşları intikamını alacak. Dünyada herkesin fevkinda bir kuvvet vardır. O kuvvet bir gün kendisini gösterecek, zalimlerin cezalarını verecektir.

Taymis'in 30 Mayıs tarihli nüshasında Afganlıların canlanarak ilk İngiliz askeri postalarını geri atmış oldukları haberi yazılmış. Aynı zamanda hudut üzerinde sakin Suudi ve Veziri kabileleri Afganlılara girmiştir. Bunlar o kabilelerdir ki *Taymis* üç yüz bin müsellâh ve akıncı adam çıkarabilir diye telâş ediyordu!

Yine o nüshada Kürdistan'da karışıklık vaki olduğunu haber vererek bu esnada İngiliz jandarmalarının mağlup ve İngiliz askerleri ile zabitlerinin esir olması ihtimalini yazdıktan sonra kıyamın yerli şeyhler tarafından idare olunduğunu ve bunların da İttihat ve Terakki komitesi tarafından tahrik edildiklerini kaydediyor. Ne garip bir halet-i ruhiye! Bir gün gelecek İngilizler yıldızlar üzerinde olacak tahavvülatı da İttihat ve Terakki'ye atfedecekler! İşte bu İttihat ve Terakki evhamı ile olacaktır ki aynı nüshada da kaydedildiği veçhile İngiliz parlamentosunda kaptan meb'usa cevap verirken nazır demiştir ki: "Talat Paşa ile Enver Paşa'nın nerede bulundukları malûm değildir. Fakat hükûmet-i kraliye bu adamları mahkemeye sevk etmeye karar vermiştir. Ve bu husus Türkiye ile aktolunacak muahedede temin edilecektir. Karasu'ya gelince, o da İstanbul'da müttefikin devletlerinden birinin hapis-hanesinde mevkuf bulunmaktadır!"

İngilizlerin İttihat ve Terakki hakkında ne kadar malûmattar oldukları yalnız şununla bellidir ki, Karasu İttihat ve Terakki'nin büyük ve birinci kâ-tibi diye tesmiye olunmuştur!

Calib-i dikkattir ki izahatta Talât Paşa'ya nasıl muamele edileceği anlaşılmamıştır. Bu husus hakkında bahsederken Mithat Şükrü Bey'den müşarüni-leyhin Hollanda'da olduğunu ve belki de İngilizlerle görüşmek üzere olduğunu öğrendim.

Bir zamandan beri Türkleri müdafaa eden Morisson *Taymis*'e yazdığı bir mektupta Loyt Corc tarafından Kânunusanî 1918'de irat edilmiş bir nutukta İstanbul'un Türkler ile meskûn, Küçük Asya'nın Türklerin elinde kalacağı vaadini hatırlatarak diyor ki: "İngiltere namına der-miyan edilmiş olan bu vaatlere riayet edilmezse Almanların Belçika'da yaptığı cina-yet ve hiyaneti yapmış oluruz. Yalnız şu fark ile ki, Almanların ellerinde hiç olmazsa askerî mecburiyet gibi bir bahane vardı. Bizim elimizde böyle bir bahane de yoktur!"

Bugün *Taymis*'in 30 Mayıs nüshasında Mister Çorçil'in⁹⁷ Rusya hakkındaki beyanatını okudum. Müşarünileyh Rusya ile İngiltere arasında muharebe olmadığını ve fakat İngiltere'ye yardım etmiş olanlara, İngilizler yardım etmekle ve hiyanet etmiş olanların aleyhinde bulunmakla mükellef olduklarını söyledikten sonra, bundan sonra artık Rusya'ya nizamî asker gönderilmeceğini, yalnız gönüllü kuvvetlere müracaat olunacağını ve Rusya'da Rusya'nın vahdetini temin için çalışanlara mütemadiyen para ve mühimmatla yardım edileceğini beyan etmiştir.

Aynı zamanda da Kolçak hükûmetinin meclis-i müessesanı davet etmek üzere olduğunu ve eski Rusya avdet ederse İngiltere [tarafından] tanınacağını ilâve eylemiştir. Fakat acaba bütün bunlar müdahale nedir de nedir? Rusya'da Ruslar ile Lehlilerden başka milletler mevcut değil midir? Bunlar hakkında İngiltere hükûmeti ne düşünüyor? Acaba Kolçak hükûmetine karşı bunların da hukuku temin edilmiş midir?

Ne garip tezatlar! Mısır kralının yaşı münasebetiyle bu kadar nümayişler yapan İngiliz vicdanı bir darülfünün hocasının bir zabite selâm vermemiş olduğundan dolayı iki ay hapse mahkûm edilmesini nasıl tasvip eder? Evet sulh yapıldı, fakat bu kadar hiddetler, kinler ve gazezler içinde yapılan bir sulh ne kadar devam eder? Mister Çorçil'in yukarıda anlattığım nutkunda ezcümle Hindistan, Mısır ve Türkiye'den askerin yakın zamanda geri alınmayacağını söylüyor. Türkiye'den niçin? Acaba Türkiye İngiliz selâmeti için bir tehlike midir? Bizim memleketi bu kadar ezmek, bu kadar tahkir eylemek neye yarar? İngilizler ne için böyle yapıyorlar?

3 Temmuz 1919

İngiliz ve Türk Neferlerin Dostluğu

Gece yine uyuyamadım. Bu böyle devam ederse muhakkak hastalanacağım. Horlamalardan kurtulmak için yatağı çadıra taşımayı düşünüyorum. Bakalım müsaade olunacak mı?

Bugün mektup bekliyorduk. Arkadaşlardan yedisi mektup aldığı halde beşi alamadı. Ben de alamadım. Acaba bu da Galtorp'un marifeti midir?

Arkadaşlara gelen mektuplardan bizim burada sıhhatte bulunduğumuzun ailelerimizce malûm olduğu anlaşıldığından bu cihetten müsterih ol-

⁹⁷ Sir Winston Leonard Spencer-Churchill (1874-1965): İngiliz devlet adamı. 1904'te Liberal Parti'ye girdi. 1911'de donanmadan sorumlu bakan oldu. 1915'te İngiliz donanmasının Çanakkale'deki başarısızlığı nedeniyle görevinden ayrılmak zorunda kaldı. Ancak 1917'de Savaş Bakanlığı'na getirildi.

duk. Hacı Adil Bey'e gelen bir mektuba göre İngilizler bizim kâffemizi dört kısma ayırmışlar ve muhtelif adalara göndereceklermiş.

Bu gece garip bir manzaraya tesadüf ettim. Gece yarısına doğru, zabıtlar gittikten ve ortalık sakinleştikten sonra, İngiliz bekçileri aşağıda tel örgünün yanında yatan bizim Mehmetçiklerin yanlarına yaklaşıp gayet samimî ve kalpten müsahebe ediyorlar. Alelûmum İngiliz neferleri ile bizim askerlerimiz pek iyi görüşüyorlar.

Türk ve İngiliz askerleri arasında hiçbir hissi adavet ve husumet yoktur. Bilâkis, bunlara bakarken insan bu adamların dört sene birbirleriyle muharebe etmiş olduklarını katiiyen tahmin edemez. Sanki çocukluktan beri beraber yaşamışlar. Birbirlerini sevmiş ve uyuşmuşlardır. Bizimkiler pek çabuk İngiliz lisanını öğrenmiş ve alışmışlardır. Hemen müşkilâtsiz görüşürler. Ben ki *Taymis*'i ve Şekspir gibi yazarları okurum, bu İngiliz neferleri ile anlaşmak için Süleyman Efendi'nin yardımına muhtacım. İngilizler ise Türkçeden birkaç kelime ve bilhassa küfür kelimeleri öğrenmişler ve gülüşerek, şakalaşarak bizimkiler ile beraber bu kelimeleri mübadele ediyorlar. İngiliz milletine atfolunan ve benim de şimdiye kadar inanmış olduğum kibir ve gururun katiiyen esasının olmadığını burada öğrendim. Bu adamlar Türklere karşı zerre kadar ne kibir ne gurur ne de adavet ve husumet besliyorlar. Çanakkale'de yaralanmış bazı İngiliz neferleri yaralarını göstererek ve lâtife ile bizimkilerden birisini işaret edip, "bu köpek oğlu yaptı" diyorlar. Ve bizimki de onlara "sen köpek oğlu yaptığını unuttun mu?" diyor ve kahkahalar savuruyorlar.

Fakat gurur ve tekebbür onbaşıdan başlıyor, gittikçe yükseliyor ve nihayet Galtrop gibilerde gülünç ve iğrenç bir şekil alıyor.

Lâkin bunlarda da hiçbir zaman hududunu geçmezler. Sert, soğuk, dimdik fakat terbiye icabatını unutmaz ve âdeta kurulmuş bir makine halini alarak âmirane bir mahiyet iktisap eder. Onbaşının bizim önümüzden geçmesini görmelidir. Tam bir horoz! İbiğini kaldırmış, kanatlarını hazırlamış, rakibi üzerine yürüyen mütekebbir bir horoz! Hele çavuş! Mevkiinin ehemmiyetini anlamış! Haşyet, vakar, temkin, azamet ve mahabbetten mürekkep bir heykel! Fakat İngiliz neferi. O başka. O sun'îliğin, gayri tabiiğin tamamen aksine munis, sevimli, güler yüzlü, samimî, ruhu, kalbi yerinde, tam bir adam. Çavuşa da onbaşıya da gülüyor. Akşam nöbet değiştiği zamanlar, eski nöbetçiler giderken mutlaka tel örgünün öte tarafından çavuşun sert bakışlarına rağmen "goodbye" der ve geçer. Mehmetçik de "Allahısmarladık Con Kikirik!" diye cevap verir. Akşam, öğle üzeri veya başka bir zaman bu Mehmetçik bir fırsat bulup tel örgüden Con Kikirige bir bardak çay, bir sigara, bir fincan kahve veyahut bir parça çikolata uzatır, o da alır, teşekkür eder ve tel örgü boyunca gelip giderken mutlaka Mehmetçik ile bir-iki söz mübadele eder.

Bu geceki manzara başka bir letafet gösteriyordu. Ahçıbaşımız meşhur Çanakkale şarkısını tutturmuştu:

İngiliz teyyaresi şişler atıyor,
Gemiler denizden gülle saçıyor,
Fransız askeri durmaz kaçıyor,
Uzun boylu Con Kikirikler
Uğurlar Olsun!
Yolladığımız bombalar afiyet olsun!
Şişlediğimiz İngilizler nefretle dolsun,
Sığın deresinden çıktım selâmet
Anafartada yavrum koptu kıyamet
Mehmedim canım sana emanet,
Uzun boylu Con Kikirikler uğurlar olsun!

İngiliz neferi bunun manasını soruyor. Mehmet ve Süleyman efendiler gülerек anlatıyorlar. İngiliz neferi kahkahasından duramıyor, bir daha söylemelerini rica ediyor. Onlar bir daha okuyorlar ve iki taraf da geçmiş günleri hatırlayarak Çanakkale'den bahsetmeye başlıyorlar. Arada "köpekoğlu siz bizi filân gün pek sıkıştırdınız, az kaldı beni de öldürecektiniz" diye cümleler tekerrür ediyor.

Birdenbire İngiliz neferi: "Mehmet sen beni o zaman öldürmüş olsaydın, şimdi burada görüşemezdik. Sen de mahzun olurdun değil mi?" diye sordu.

"Yok, yok seni öldürmezdim. Dur sana bir Türk kahvesi yapayım" diye bir cevap verdi ve çadırdan fırlayarak cezveyi ateşe sürdü.

Gördüğüm ve dinlediğim bu musahabe sanki beni uzun bir uykudan uyandırdı. Hayalimin önünde yeni bir âlem açıldı.

Bu insanlar, bu âdi addettiğimiz adamlar ne kadar samimî, temiz ve yüksektirler!

Vazife yolunda birbirine kurşun atmış olan bu İngiliz ve Türk neferinin ruhlarında ve kalplerinde yekdiğerine karşı bir husumet ve adavet hissi mevcut değildir. Bunlar doğuş bittikten sonra insanca yaşamak ve anlaşımak zamanı gelmiş olduğunu takdir etmişlerdir. Sunî hiçbir fikir ve his ile bozulmamış ruhları ve kalpleri birbirine açılmış ve ne galip mağrur, mütehakkim ve mütekebbir ne de mağlup muhakkar ve zelil!

Şimdi bunları bizler, yeni her iki tarafın münevver insanları ile mukayese ediniz! Ne kadar iğrenç, acı, zehirli adavet ve husumet okları kalp ve dimağlarında seyelân ediyor!

Bugün posta günü olduğu halde yine mektup alamadım. Sebebi nedir? Acaba yazmış olduğum şikâyeteye karşı Galtrop'un cevabı mıdır? Muhabere-

nin benim için menedilmiş olması mıdır? Böyle ise pek fena olur. Maamafih bu da beklenilebilir. Aramızda yalnız Hacı Adil Bey'e bir mektup geldi. Bazıları da *Hâdisat, Zaman, İstiklâl* gazetelerinin 23 Haziran nüshalarını aldı.

Mektupta Ebül'ulâ Bey bizim İstanbul'a avdetimizden ve iade edileceği-mizden bahsediyor. Tahkik heyetinin işine devam ettiği söyleniyor. Gazete-lerden şimdi de ihtikâra ait tahkikat icra edildiğini anlıyoruz. Hükûmet bir ilân ile ahaliyi âdeta casusluğa davet ediyor. İlk evvel tevkif ve aylarca hap-settikten sonra onlar hakkında ittihamlar toplamak için ahaliyi şikâyeteye da-vet ediyor. İstanbul gibi bir muhitte böyle bir hareketin ne kadar cinayetler tevhit edeceğini tasavvur etmek pek kolaydır. Refi Cevatlar, Pehlivan Kadri-ler için ne kadar vasi ve müsait bir zemin açılıyor. *Taymis* gazetesinin muha-biri bugün icra-yı hükûmet eden alçak canilerin taraftarı olmasına rağmen: "Türkiye yegâne memlekettir ki insanları evvela tevkif ediyorlar, sonra cü-rümler arıyorlar!" demekten kendini alamıyor! Zaten dahiliye nazırı Casus Mumcu Ahmet Efendi'nin oğlu Ali Kemal gibi birisi, sadrazamı da Ferit gibi ve emsali bir namussuzdan ibaret olan bir hükûmetin tevzi edeceği adaletin ruhu casusluk ve namussuzluk olur!

Türk milletinin bu kadar kirliliklere tahammül ettiğine hayret ediliyordu. Fakat gene gazetelerden anlaşılıyor ki İstanbul ve Anadolu'nun hars temeli konmuştur.

Namussuz çetesi cezalarını çekmek arifesindedirler. Ali Kemal'in gazete-lerin 23 Haziran nüshalarında neşredilmiş bir tamiminden anlaşılıyor ki Anadolu'nun her tarafında, millî ordu milis ve gönüllü teşkilâtı yapılarak hükûmete karşı isyan ediliyormuş. Ali Kemal valilere meviza, nasihat ve şid-detle bu gibi harekâta nihayet verilmesini emrediyor. Fakat nasihatın mün-derecatından anlaşılan mana ve cümle hükûmetin Anadolu üzerindeki her türlü nüfuzunun tamamen kırılmış olduğunda asla şüphe yoktur. İstan-bul'un kendisinde vaziyetin pek perişan olduğunu Süleyman Efendi vasıta-sıyla, İstanbul'dan yeni gelmiş olan bir neferden öğrendik. Bu neferin anlat-tığına göre İstanbul'da Jön Türkler ihtilâl yapıyorlarmış. Bu belki izam edil-miştir. Fakat bütün İstanbul ahalisinin artık bu rezil hükûmetten tamamen bıkmış olduğuna şüphe yoktur. Bütün bu ahval zavallı memleketin pek mü-him bir buhran geçirmekte olduğunu gösteriyor. Bugün Türklük içinde adı bir karışıklık olursa bunun önünü alabilecek namuslu ve kıymetli bir hükû-met olmadığından, çok çabuk en müthiş bir belâ haline girmesi ve İstan-bul'da İslâm ahalinin Rum ve Ermeniler tarafından katliâma duçar edilmesi muhtemeldir. Allah Türkleri böyle bir belâdan muhafaza etsin! Fakat hükû-metin namussuzluğu ile bu namussuzluktan istifade ederek her gün hakaret ve tecavüzlerini artıran ecnebîlerin tahammülfersa hareketleri memleketi doğrudan doğruya bu yola sevk ediyor ve gariptir ki İtilâf zümresi Türklere

karşı ilân-ı harp etmiş gibi kendisi bizzat şiddet ve hakaret ile her tarafta buna müsait zemin hazırlıyor. Memlekette bu haller cereyan ederken Paris'teki murahhaslar Türklüğü bütün cihanın maskarası yapmakta devam ediyorlar.

Müslümanlar Söz Konusu Olunca Avrupa Mutaassıp Kesiliyor

Budala ve cahil Ferid'in Onlar meclisine verdiği bir muhtıradan, İngilizce, Fransızca, Ermenice, Rumca ve Türkçenin hep birden resmî lisan olmasını ve bütün vilâyetlere alâkadâr hükûmetlerin murakabesi altında olarak vasi mikyasta salâhiyetler bahşedilmek şartıyla Türkiye'nin tamamîyet-i mülkiyesini talep etmiştir. Şöyle ki bundan sonra meselâ meclis-i meb'usanda birisi kalkıp da Fransızca veya Ermenice bir nutuk irat ederse onu bu lisanda kabul etmek ve anlamak bütün memleket [için] mecburî olacaktır. Mekteplerimizde tedris beş lisan üzerinde yürütülecektir. Yunanistan İzmir, Aydın vilayetleri üzerine, Yunanistan ve Bulgaristan Trakya'ya, Rusya vilâyat-ı şarkiyeye, büyük devletler aksam-ı saire üzerine mütemadiyen mürakabe icra edecekler ve Ferit Paşa da Ohanesyan Efendi ile birlikte Türkiye'de hükûmet sürecektir. Maşaallah bu akıl ve zekâyâ ve maşaallah bu tahammül ve zekâyı intihap etmiş olan Ohanesyan Efendi'ye! Diğer murahhasımız şarlatan feylesof Rıza Tevfik âdet-i veçhile Fransızları eğlendirmiş ve bütün cihanı güldürmüştür. Feylesof bütün Fransız muharrirlerini ve mütefekkirlerini okumuş, memlekette mensup olduğu fırkanın çok taraftarı var. Fakat bunlara mensup birçok gençleri Almanya'ya aleyhtar oldukları için İttihat ve Terakki boğazlatmıştır. Binaenaleyh mensup olduğu kabine düşerse pek acayip bir şey olmaz.

Bu gibi karagözlerin işbaşına gelmeleri yalnız başına memleket için bir felâkettir. Bu hürriyetle memleketin hiçbir alâkası yoktur. Bu adam bir zaman da diyordu ki: "Ben cihanın mütefekkiriyim. Çünkü gözlerimin önünde tam bir tarih bitiyor ve ben bir cemaatin nasıl öldüğünü gözlerimle görerek esbâbını teşrih ve tahlil etmek mevkiindeyim."

Diğer bir zaman benim yanımda "ben bu memlekete talâkati verdim, lânetler olsun bir vatana ki beni hu çektirmeye ve refikamı da yemek pişirmeye icbar ediyor. Kembriç Darülfünunu beni muallimliğe davet ediyor. Altmış lira tahsis etmiştir. Yakında bu husus avam kamarasında müzakere edilecektir. Ben de burayı ebediyen terk ederek İngiltere'ye nakl-i mekân edeceğim."

Şimdi böyle bir adam bu memleketin murahhası olarak onun mukadderatını vaktiyle altmış lira aylık için tabiiyetlerini kabul etmeye müheyya bulunduğu İngilizlerle müzakere ederek tayin etmek vaziyetinde bulunuyor! İşte memleketi felâketten felâkete sevkeden bu gibi halitalar, bu gibi babası

Arnavut, annesi İslâm, annesi Çerkes, babası Bulgar olanlardır. Ben bütün hayatta bu kadar şarlatan ve aşağı ve adı bir adam görmedim. Bununla beraber memleket efkârında, maddî hayatında rol oynuyor ve binaenaleyh şimdi olduğu gibi pek feci oyunlar oynuyor. Bu gibiler İngilizlerden ziyade İngiliz, Fransızlardan ziyade Fransız, hulâsa herşeyden ziyade herşeydirler. Yalnız Türk değildirler.

Görmediniz mi o muavin beyi? Bu herif bundan birkaç sene evvel Paris'ten Rus imparatoru Nikola'ya telgraf çekerek İstanbul ile boğazları işgal ve Jön Türkleri mahvetmesini rica etmiştir! Ne kadar elim ki bir memleket tarihinin son sahifesini işte bu adamlar tertip ediyor!

Dün akşamüzeri ailemden ilk defa olarak haber aldım, bayram münasebetiyle İngilizce olan ve Yunan telgrafı vasıtasıyla beni tebrik ediyorlar, aile efradının sıhhatte olduklarını ve biraderim Hüseyin'in İstanbul'a gelmiş olduğunu haber veriyorlar. Pek sevindim, bilhassa biraderimin gelmesine çok memnun oldum. Artık ailem için emin olabilirim.

Dün akşam yoklamaya gelmiş olan Bağdatlı zabıt bermutat sarhoş idi. Selâmlar verildikten sonra "Damat Ferit her şeyi bitirdi, bir Fransız mektubunda okudum" dedi. Anlaşıldı ki bizimle de sulh takarrür etmiştir. Fakat acaba ne gibi şartlar üzerine? İstanbul bizde kalıyor mu? Yoksa o da gitti mi? Kalıyorsa ne suretle? İzmir ve saire ne oldu?

İşte bir sürü sual ki herkesin kalbine bir ok gibi batmıştır. İstanbul'suz, İzmir'siz bir Türklük tasavvur etmek cinnettir. İstanbul'un yokluğu ile Türklük de mahvolmuş addedilebilir. O zaman dünyanın her tarafından alâkası kesilmiş, bütün irfanı ve iktisadî cihazlarını haiz olan bir noktadan mahrum edilmiş, iktisaden pek düşkün, pek aşağı ve pek iptidaî bir halde bulunan, irfanen henüz kendisini bulmaya başlamış bir millet bu kadar ağır bir darbenin altından artık kendisini nasıl kurtarır?

Filhakika birçok mucizeli yeniden doğuşlar gördük. Öteden beri istiklallerinden mahrum birçok milletlerin istiklallerini tekrar kazandıklarını gördük; Lehistan'ın yeniden ihya edildiğine şahit olduk. Fakat Türkiye'nin hal ve vaziyeti tamamen başkadır. Unutmamalıdır ki evvelâ Türkiye bir İslâm memleketidir. Ve Avrupa ne derse desin ve Avrupalılar kendilerini ne kadar hürrendiş, dinî alâkalardan azade gösterirlerse gösterebilirler, Müslümanlar mevzubahs olunca garip bir atavizmin tecellisi ile mutaassıp ve mütehakkim kesiliyorlar! Bilhassa Türklere karşı!

SÜRGÜN DÖNÜŞÜ

Neriman Nerimanov'un Mektubuna Cevap

19 21 yılı Mayıs ayının 28'inde Malta esaretinden, Ankara'nın kuvvetli ve hamiyetli müdahalesi ile kurtularak İstanbul'a döndüm.

Evde, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti Başkanı, eski dostum Neriman Bey tarafından yazılmış ve beni Azerbaycan'a davet eden resmi bir mektup buldum. Bu mektuba şu cevabı verdim:

"Pek aziz ve muhterem Neriman Beyefendi,

Eski bir dost hakkında gösterdiğiniz büyük teveccühe karşı çok minnettar ve müteşekkirim. Fakat üç türlü düşünce beni bu teveccühten yararlanmaktan menediyor;

1. Temsil ettiğiniz fikir sistemine katılmamaktayım,
2. Türkler için tek kurtuluş imkânının Osmanlı Türklüğünde bulunduğu hakkında sizce de bilinen eski fikir ve kanaatim,
3. Beni esaretten kurtararak bana yeniden can ve varlık vermiş olan Ankara'ya koşmanın benim için bir namus borcu olduğu fikrim.

Bu üç düşünce, beni doğum yerim olan Azerbaycan'a gelmekten ve bana teklif olunan yüksek makamı kabul etmekten men ediyor. Sizin gibi her şeyden evvel açıklık ve doğruluğa kıymet veren bir zatın beni mazur göreceğinden şüphe etmiyorum. Türklük bölünme kabul etmeyen bir bütündür. Maksat ona hizmettir. Bu hizmet nerede yapılırsa mübarektir, mukaddestir. Sizin gibi doğru ve samimi bir zatın bütün Türk aleminin ve özellikle Osmanlı Türk muhitinin geçirmekte olduğu bugünkü feci buhran arasında, Azerbaycan'ın başında bulunması, bütün Türk alemi için hayırlı bir alamettir. Siz orada kuvvetli bir makam sahibi olarak, ben de Ankara'da, Ankara reislerinin maiyetinde ve ikimiz de taşıdığımız fikir ve kanaatler içinde -her şeyin üstünde olan Türklüğe hizmet-. İşte mesafelerin uzaklığına rağmen bizi birleştirecek ve tatmin edecek gaye.

Baki gözlerinizden hürmet ve muhabbetle öper, kardeşim ile ailesini yüksek himayenize emanet ederim.”⁹⁸

Bu mektuptan birkaç gün evvel, Ankara’ya, o zaman Milli Eğitim Bakanı olan Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Bey’e bir mektup yazarak Ankara’ya gelmek istediğimi, fakat her türlü vasıttan mahrum olduğumu bildirmiştim. Hamdullah’tan irtibat memuru Sırrı Bey vasıtası ile bir mektupla 300 lira aldım. Sırası gelmişken şunu da kaydetmeyi bir kadirbilirlik ve minnettarlık borcu addederim ki, ben Malta’da iken bu vefakâr dostum geçim sıkıntısı içinde kalmış olan ailemi unutmamış, ara sıra yardımlarına koşmuş, zamanımızda çok az olan bir yükseklik göstermiştir.⁹⁹

Geceyi vapurda geçirdik. Her an yakalanacağımızı bekliyorduk. Tabii sabaha kadar uyuyamadık. Nihayet ertesi gün vapur hadisesiz kalktı. Kavakları geçtikten sonra güverteye çıkarak rahat nefes aldık.

Denizin geniş ufku, temiz havası, serbest yuvarlanan ve köpüklenen dalgaları, bana paha biçilemez nimetler gibi geliyordu. İki buçuk sene süren esaretten sonra bu nimetlere kavuşmak, bende çocuklara mahsus sebepsiz bir sevinç uyandırdı. Hele İstanbul’da ailem arasında geçirmiş on sekiz günlük bir zaman sırasında çektiğim iç üzüntülerinden, işkencelerden kurtulmak gerçek bir mutluluktur. Benim ve ailem için o ne tükenmez, tahammülü güç sıkıntılardı! Her kapı çalındıkça her gün yeni bir evin arandığını, yeni bir bahane ile evlerden adamlar alındığını, kızlar kaçırıldığını işitiyorduk. Şimdi ben de, ailem de rahat. Sonra bu deniz beni Ankara’ya götürüyordu.

Ankara nedir, nasıl bir yerdir? Orada neler oluyor? Henüz uzaktan bile bir fikrim yoktu. Fakat buna rağmen o benim dostum, her gece ruhumda beslediğim, yaşattığım idealim olmuştu. Ah! Malta’da o bıkıtıcı, usandırıcı, birbirinin aynı günlerin getirdiği bitip tükenmez geceleri geçirmek için yanlarımıza batan demir karyola üzerine yaslanarak gözlerimi yumduğum za-

⁹⁸ Ağaoğlu, bu mektuptan önce -sürgün dönüşü gemileri Roma’da beklerken- Nerimanov’a yazdığı mektubun içeriği konusunda hiçbir bilgi vermemektedir. Daha sonraki dönemde de o mektubunun içeriğinden hiçbir şekilde söz etmemesi dikkat çekicidir. Ancak Mübariz Süleymanlı’nın yazısı bu konuyu aydınlatan çok önemli bilgiler aktarmaktadır: Ağaoğlu ilk mektubunda Nerimanov’a, Azerbaycan’ın ve Asyalı diğer mazlum milletlerin kurtuluşu için Bolşevizmin hizmetine girerek mücadeleye atılmak arzusundan söz etmekte ve kendisinden görev beklemektedir. Ancak çok kısa süre sonra Ankara’dan görev alınca Bolşevizme sempatisini birden bire yitirmiş ve Azerbaycan’a gitme fikrinden de tamamen uzaklaşmıştır.

⁹⁹ Ağaoğlu mektubu alınca, eskiden tanıdığı ve güvendiği polis komiseri Ahmet Bey’le teması geçiyor. Bu arada eski milletvekili arkadaşlarından Şeyh Saffet Efendi ve ailesi Ankara’da bulunan genç bir kız da kendisi ile beraber gitmek için ricada bulunuyorlar. Komiserin yardımı ile bir İtalyan vapurunda hepsine yer sağlanıyor. Aktaran Tezer Taşkiran.

manlar, Ankara önüne dikiliyor ve dimağımı sabahlara kadar meşgul ediyordu. O, yalnız bir müminin takdis ettiği bir mabet, bir Kâbe, bir Kudüs değildi. O, yıkılmış bütün bir ümidin, çökmüş bütün bir imanın, bozulmuş bütün bir binanın, ölmüş bir dünyanın yeniden canlanmasını, dirilip geri gelmesini işaret eden bir semboldü.

Haşmetli İngiliz Kralı da Kimmiş, Ben Tanımıyorum

Malta'da iken üzerine yattığım dikenli karyola, karşıda uyurken dişlerini gıcırdatan bir paşa, daha ötede inleyen eski bir bakanla, aşağıda nöbet değiştiren İngiliz neferlerinin süngü şakırtıları, Türk çöküntüsünün Akdeniz'in ortalarına kadar akseden dehşetli manzaralarından biri idi. Ben bu manzara önünde, gözlerimi kapayıp henüz hayal halinde olan Ankara'yı düşününce bütün vücudumda sanki şırınga ile akıtılmış bir cevherin yayıldığını ve bana anlatılması güç, akıl ve mantığa sığmaz bir sükunet verdiğini hatırlıyorum. Ve böylece iki yıl, her gece... Bir tiryaki için afyon, esrar, alkol ne ise, Ankara da benim için o olmuştu. O beni oyallıyor, okşuyor, uyutuyor ve gün geçtikçe bu manevi esrarın kuvveti de, zevki de artıyordu.

Başlangıçta yaşamaktan bıkmış, usarmıştım. Otuz yıldan beri beslediğim arzular, hülyalar hep uçup gitmiş ve yerine baştanbaşa harabelerden ibaret bir serap konmuş, üzerime öyle bir kırılma, elem ve bezginlik çökmüştü ki, yaşamak artık benim için bir yük olmuştu. Bazen yine o dikenli karyola üzerinde geçmişe dalarken, karşıma eski hülyalarım dikiliyor, kendimi Türk ordusu ile Azerbaycan'da, Türk birliğinin gerçekleştirildiği yerde görüyorum. Ah, gerçekleşmiş gibi gözükene o hülyalar, o tasavvurlar ne kadar tatlı idi, fakat ne kadar az sürdü!

Kahpe dünya, ne kadar zalim imişsin!

Artık bütün o hayaller uçup gitmiş, etrafı, ucu bucağı görünmeyen, bir tek ümit ışığı ile olsun aydınlanmayan dehşetli bir karanlık kaplamış. Bu kadar sefilleşmiş, bu kadar hiçe indirilmiş bir hayat yaşanmaya değer mi?

Bu ümitsizlik, hayattan bıkkınlık bende garip bir ruh haleti uyandırmıştı. İngilizlere çatmaktan, İngiliz subaylarını tahkir etmekten zevk alıyordum. Bir gün onlardan birisini, hakaret edici bir tavrından dolayı tokatladım. Aşağıya kamp komutanının yanına çağırıldım:

"Sen esir olduğunu unutuyorsun, haşmetli İngiliz kralının subayını tahkir ediyorsun. Seni bekleyen ceza'yı biliyor musun?" dedi.

Ben kakhaha ile güldüm:

"Haşmetli İngiliz kralı! O kim ola? Ben böyle birisini ne biliyor, ne de bilmek istiyorum. Ben esir değilim, alçakça yatağından alınmış bir Türk'üm ve hiçbir cezadan da korkmuyorum."

Benim bu çıkışlarımı, arkadaşlarım cesarettime bağlıyorlardı. Aldanıyorlardı. Gerçekte bu, derin üzüntünün, bezginliğin meydana getirdiği bir haldi. Bende hayata ve işkenceye karşı garip bir kayıtsızlık, donukluk hasıl olmuştu.

Nitekim Ankara'dan sık sık haberler gelmeye başladığı günden itibaren bende bu hal de geçmeye yüz tuttu. Ben yine ümitlenmeye, o eski hülyaları beslemeye başladım.

Henüz Mondros'ta iken bir gün kamp kumandanı benimle konuşmaya koyuldu ve aynen şu sözleri söyledi:

"Benim kanaatime göre Türkler tarihe henüz son sözlerini söylememişlerdir. Bu millet bir daha cihangir olmaya namzettir."

Ben bu sözleri alay gibi aldım. Çünkü o zaman henüz ne Ankara var, ne de milli hareket. Her taraf çökmüş ve düşmanlar hakkımızda ölüm kararı vermişlerdi. Fakat söz sahibi Majör Beoyan, İngiliz ordusunda ün kazanmış ve bütün orduca saygı gösterilen bir zattı. Davranışları çok ciddi ve vakarlı idi. Cetlerinden birisi özel bir mezhep kurmuştu ve 700 yıldan beri bu aile daima saygı görmüştü.

Ertesi gün kumandan yine kampa gelirken kendisine:

"Dün bir şeyler söylediniz, fikirlerinizi neye dayatıyorsunuz?" dedim.

"Ben üç seneden beri Mondros esir kampının kumandanıyım. Elimden tından birçok Türk geçti. Bunları yakından gördüm ve inceledim. Anladım ki bu millet, herkesin görüşünün aksine olarak asla çökmemiş ve içinde pek derin hayat kaynakları taşımaktadır" cevabını verdi.

Tabii çok sevindim. Ancak günler, aylar geçiyor, henüz hiçbir alamet belirmiyordu. Sonunda İngiliz'in dediğini unuttum bile. Fakat Ankara'dan haber alınmaya başladığı günden itibaren İngiliz subayının sözleri hayalimde canlandı, büyüdü, genişledi, her şeyi içine alarak yaşama zevki uyandırdı.

Gerçi ara sıra ümit kırıcı, üzüntü verici haberler de gelmekte idi. İngilizler bu gibi haberleri özel bir bültenle çabuklukla bize vermekten bir çeşit haz duyarlardı. Fakat böyle durumlarda beni manen Rauf (Orbay) Bey tutardı. Ben Rauf Bey'e Rusça dersi verirdim ve kendisi ile her gün görüşürdük. Fena haberler geldiği zamanlar kendisine sorardım:

"Ne düşünüyorsunuz?"

"Endişe etme hocam, üç zat yaşadıkça hiçbir şeyden korkma. Ankara kendisi düşse bile düşünme, elverir ki Mustafa Kemal, İsmet ve Kazım Karabekir iş başında olsunlar.

Çok dürüst ve ciddi tanıdığım Rauf Bey, bu sözleri o kadar kanaat ve imanla söylüyordu ki, bende o imanın tesiri altında kalıyordum.

Gerçi bu üç zatın kim olduklarını bilmiyordum. Büyük Dünya Savaşı sırasında isimlerini şöyle, böyle işitiyordum. Fakat değerlerini ölçecek durum-

da değildim. Ancak Rauf Bey'e inanıyordum. Onun imanı bana da geçti ve bir müddet sonra ben de onun kadar imanla doldum.

Bir zaman geldi ki, Ankara bizim geri verilmemizi istemeye başladı. Başarsın, başarmasın, bu istek, kalbimde Ankara'ya karşı derin bir minnettarlık duygusu uyandırdı. İnsan böyledir, egoizm onun esas sıfatıdır. Şimdiye kadar bende her türlü kurtuluş ümidi sönmüştü. Malta'da Boer savaşıdan beri esirler vardı. İngilizler insan öldürmezler, yavaş yavaş söndürürler. Bana öyle geliyor ki, sonunda bizi oda içinde serbest bırakarak ailelerimizin getirilmesine bile müsaade edecekler. Fakat orada bizi açlıktan, sefaletten, üzüntüden sönüp gitmeye mahkum edeceklerdir. Bugün dahi şüphe etmiyorum ki, Anadolu Kurtuluş Hareketi olmasaydı bizim talihimiz bu olacaktı. Fakat Milli Kurtuluş Hareketinin başında bulunan şefler, Anadolu'da birkaç İngiliz subayını tevkif ederek, bunların salıverilmesine karşılık, bizim salıverilmemizi istediler. Bu yüksek hareket bende memlekete dönmek ümidini uyandırdı. Bana yeniden can vererek, Ankara'ya karşı zaten duyduğum sevgi ve bağı bir kat daha kuvvetlendirdi.

İşte şimdi, beni ümitsiz bir esaretten kurtarmış, aileme kavuşturmuş, çocuklarım için bağımsız ve şanlı bir vatan hazırlamak için savaşan o Ankara'ya doğru gitmekteyim.

Hayatta bazen hayal şeklini alan gerçekler oluyor. İçinde bulunduğum İtalyan gemisi, gözümün önünden yeşil bir şerit gibi geçen Karadeniz Anadolu sahilleri bana birer hayal gibi geliyordu. Üç ay evvel birisi bana bu gerçeğe söz etse kendisini hayal içinde bir insan sayardım. Halbuki şimdi ben hayal şeklindeki bu gerçeklerin içinde bulunuyorum.

Hatırıma eski Bolu milletvekili ve büyük dünya savaşı sırasında Bulgurpalas sahibi unvanını almış olan Habib Bey'in kehaneti geldi. O, ne acayip bir insandı! Pozitivizmle mistisizmin garip birleşmesi idi. Müspet düşünen ve Bulgurpalas'ı yaptırmak için ameli yollar bulan ve tecrübe sahibi olan bu adam, aynı zamanda, hayatın sırlarını göklerde arıyordu. Yanında el yazısı ile yazılmış, haşiyeli, karmakarışık bir kitap taşırdı. Kitap, artık adını hatırlayamadığım bir evliyanın eseri idi. Bir gece, elinde yine bu kitap, beni yanına çağırırdı. Parlak bir mehtap vardı; Habib Bey kitabın bir sahifesini açmış, bir aya, bir o sahife üzerindeki esrarlı çizgilere bakıyordu. Bu hareketlere içimden gülüyordum. Bir iki dakika sonra başını kaldırarak heyecanla dedi ki:

“Dinle, ayın üzerinde gördüğüm alametler bana diyor ki: Ey Habip, üzülme, Osmanlıları düşecek. Düşmanlar kahrolacak ve siz de selametle yurda kavuşacaksınız. Bu sırrı sana söylüyorum, şahit ol. Bir de Şehyülislam Hayri Efendi'ye söyleyeceğim.”

Habip Bey'in yüzüne baktım, gözleri parlıyor, yanakları kızarmış ve tir titriyor. Zannettim ki arkadaşına bir sinir buhranı gelmiş. Elini elime aldım ve:

“Bana gösterdiğin itimada çok teşekkür ederim. Fakat biraz uzanıp dirlensen iyi olmaz mı?

Habip Bey hemen anladı:

“Beni hastalanmış ve bir çeşit cinnet getirmiş sanıyorsunuz. Hakkın var, başkaları da böyle düşünecekleri içindir ki bu sırrı kimseye açmayacağım. Fakat yanılıyorsun, hasta falan değilim, yalnız rica ediyorum, bu sırda şahit ol ve kendinde sakla” dedi ve beni hayretler içinde bırakarak ayrılıp gitti.

Şimdi, İnebolu’ya doğru giderken ben bu garip hadiseyi hatırladım. Habip Bey’in kehanetinin bir kısmı gerçekleşmiş, biz selamete vatana kavuşmuştuk. Acaba diğer kısımları da gerçekleşecek mi? Ben bu fikirlere dalmış iken, arkamızdan bir Yunan torpidosu göründü. Biz Türkler hemen geminin altına indik. Torpido yanaştı. Geminin kaptanı ile bir müddet görüştü, sonra savuşup gitti. Biz de yeniden güverteye çıktık.

İnebolu’da

Gemimiz İnebolu karşısında lenger attı. Saat aşağı yukarı dört buçuktu. İnebolu’yu üçüncü kere görüyordum. İlk kere, 1893’de, Paris’te tahsilimi bitirip İstanbul yolu ile Kafkasya’ya döndüğüm zaman görmüştüm. Daha o genç çağımda, Anadolu hülyası ile kalbim çarparken, Karadeniz kıyıları ve bu sahil üzerinde tepeciklere konmuş insan yuvaları bana efsanelerdeki esrarlı ülkelerin sihirli kaleleri tesirini yapıyordu. Bu ülkeye gelmek, orada yaşamak bütün hayatının hülyası idi.

Şimdi bu hülya gerçekleşiyordu. Sahilden gemiye doğru birçok kayıklar açıldı. İlk gelen kayık zabıtlarını. Ankara, Anadolu’ya girip çıkmayı sıkı bir kontrol altında tutuyordu. Belgeler uzun uzadıya, dikkatle incelendi. Memurun gözünde bize karşı bir soğukluk sezdim. Sebebini anlayamadım. Bizi bir polis memuru ile en son çıkardılar. Bu olay da ilk sezişimi kuvvetlendirdi. Hele sahilde, şehre girmeden evvel gümrük memurlarından gördüğümüz muamele beni büsbütün ürküttü. Eşyayı, elbiselerimi, kağıtlarımı birer birer incelediler. Kağıtlarım arasında, Malta esareti sırasında tutmuş olduğum notlar ve hatıralar vardı. Bu hatıralar benim için çok değerli idi. Aralarında, belge olmak üzere, İngiliz ve Fransız gazetelerinden alınmış parçalar da vardı. Memur bu parçaları yırtmaya koyuldu. Dayanamadım, üzerine atıldım, ellerini tuttum. Bunların belge olduğunu, Ankara’ya telgraf çekerek cevap alınıncaya kadar kağıtları yanında tutup yırtmamasını o kadar ısrarla istedim ki, memur bütün sertliğine rağmen razı oldu. Hemen Hamdullah Suphi Bey’e telgraf çektim, durumu anlattım ve ancak ertesi gün gelen cevap üzerine kağıtlarım iade olundu. Bize karşı gösterilen bu şiddet beni hayretlere soktu.

Şehirdeki otellerde boş yer bulmak çok zordu. İnebolu'dan çıkabilmek için de araba sırası beklemek gerekti.

İnebolu o zamanlar heyecanlı bir faaliyet merkezi idi. İstanbul'dan kaçak, Rusya'dan açık olarak gelen mühimmat ve başka şeylerin önemli bir kısmı bu yoldan gönderiliyordu. İnebolu karınca yuvası gibi faaliyette idi. Erkek, kadın, hata çocuklar motörler ve gemilerle gelen bu mühimmatı sırtlarına alarak taşıyorlardı. Muntazam bir liman olmaması bu faaliyeti çok zorlaştırıyordu. Kayıklar bile doğrudan doğruya sahile yanaşamıyorlardı. Onları el ile tutup çekmek gerekiyordu. Bu ise güç ve tehlikeli bir işti, özellikle fırtınalı zamanlarda. Bununla beraber halkın gösterdiği gayret, himmet her türlü övünmenin ve takdirin üstündedir. Hiçbir tehlike bu gayreti durduramıyordu. Bu ne yüksek, ilahi heyecandır! Ne yüce ve asil bir kaynaştır. Milli heyecan, kurtuluş şevk ve hevesi, her ferdi kendi varlığının üstüne çıkarmış, kınının dışına atmış ve yüksek bir fedakârlık aşkı ferdi endişeleri bir tarafa iterek, normal zamanlarda bu kadar durgun ve donuk gözükken bu iptidai topluluğa hayret edilecek bir yaratıcı hamle kudreti vermişti.

İnebolu'ya gelişimizin ikinci günü şahidi olduğum bir manzara bana bu kudretin derecesini seyretmek imkânını verdi. Gemimizi deniz üzerinde takip eden Yunan torpidosu, ertesi gün İnebolu'nun karşısına gelerek şehri bombardımana başladı. Halk küme küme, kuytu yerlere toplanarak bombardımanla alay ediyordu. Her top atıldıkça küfürler savruluyor, kahkahalar atılıyor. Nihayet küfür ve kahkaha topları susturdu. Torpido boş yere gülle atmaktan bıktı ve dümenini çevirerek gitti. "Venizelos'a selam" sesleri her taraftan yükseldi ve halk bulunduğu yerlerden sıçrayarak galip bir sevinç içinde yine arabalara mühimmat yüklemeye başladı. Faaliyetin başına geçmiş olan subaylar, elde olan kuvvet ve vasıtaların kullanılmasını bir düzene sokmuşlardı. İnebolu yolu ile Ankara'ya gidenlere verilecek vasıtalar da bir nizamla tabi idi. Herkes sırasını beklemek mecburiyetinde idi. Biz de birkaç gün bekledik. İşte o sırada idi ki, ilk kere Refet Paşa'ya rastladım. Paşa o günlerde İnebolu'ya gelmişti. Hatırımda iyi kalmışsa, kendisi İnebolu'da iken içişleri bakanlığına getirilmiş ve acele olarak Ankara'ya davet olunmuştu.

Bir Yaylı Araba ile Ankara Yolunda

Nihayet bizim sıramızda geldi ve bize bir yaylı arabası verdiler. İnebolu-Kastamonu yolu üzerine o zamana kadar gördüğüm tabii manzaraların en güzellerini seyrettim. Devamlı olarak yükselen dağlık araziye kesen yolun iki tarafı da, çoğu çamlık olan ormanlarla kaplıdır. Ormanlar arasına dizilmiş ve

bana Anadolu'nun her tarafından daha çok, daha sık gözüken köyler, Şahin yuvalarını andırıyor. Ötede beride coşkun şelaleler, gözyaşı kadar duru, buz kadar soğuk ırmaklar, gümüş şeritler gibi dağ eteklerini işliyorlar.

Böylece Kastamonu'yu durmaksızın geçtik. Eski Paphlagonia'nın merkezi ve sonraları İsfendiyaroğullarının başkenti olan bu şehri bir kere kuşbakışı ile görmek mümkün oldu. Kastamonu'dan sonra manzara daha güzelleşiyor, nihayet Ilgazlar'da en mükemmel şeklini alıyor. Bu dağın verdiği neşeyi ben hiçbir yerde duymadım. Çam kokusu bin bir yabancı çiçek ve ot kokularına karışarak insana tatlı bir canlılık veriyor. Aynı zamanda göz, önüne serilen yeşil, kırmızı, sarı, beyaz ve her türlü renkli çiçek levhalarından, kulak bin bir kuşun verdiği konserden zevk alıyor ve bütün vücut tabiatın bu güzellikleri içine dalarak kendinden geçiyor.

Dağın öteki tarafında bir han var, yolcular burada geceliyor. Biz buraya geldiğimiz zaman güneş batmak üzere idi. Temmuz ayının ölmekte olan güneşinin sararmış, solgunlaşmış ışıkları üzerine bin bir altın, inci, yakut, lâl taneleri serpilmiş bu zümrüt dünya, insana anlaşılmaz bir hayranlık ve üzüntü veren bir ölüm tülü ile kapanmak üzere idi. Dağ, ağaç, kuş ve her şey yaklaşmakta olan bu ölümü hissetmekte ve yavaş yavaş herkes yerine çekilerek susmakta idi. Biraz sonra herkes ve her şey susmuş ve kara bir kefen bütün renkleri, bütün kokuları ve bütün varlıkları içine alıp örtecekti. Evet, her şeyin ve güzelliğin de sonu bu. Hiçlikten ibaret olan bir "bütün"ün içine dalıp kaybolmak! Etrafımızı derin bir hüznün kaplıyor ve biz de bu hüznle otelin içine girerek odalarımıza çekiliyoruz.

Orta Anadolu'da

Ertesi gün şafakla beraber kalktık ve hemen yola çıktık. Bundan sonra yol, Kastamonu'ya doğru yavaş yavaş ve Kastamonu'dan sonra bütün Orta Anadolu manzarasını almaktadır. Yani yalçın kayalar, ıssız ovalar ve çıplak, usanç verici birbirine benzerlik. Fakat bu kere de yol dikkatimizi çekmekte ve bizi meşgul etmekte idi. Normal zamanlarda yolcusu pek az olan bu şose üzerinde şimdi gidiş-geliş pek canlı idi. Mühimmat ve erzak taşıyan kağrı arabaları, İstanbul'dan Ankara'ya vazife başına giden subayları ve ailelerini götüren yaylılar, yüklü atlar, merkepler, yaya yürüyen neferler ve köylüler, yol üzerinde adeta arası kesilmez bir kafil halinde idi. Kağrıların çıkardığı müthiş gürültü ve gıcırta, hatırıma İranlı bir tarihçinin Cengiz istilasına ait yazdığı bir parçayı getirdi: "Yüz fersah uzaktan öyle müthiş bir inilti ve gürültü duyuluyor ki, insan göklerin çöküp yere yıkıldığını sanıyordu. Bu korkunç gürültüyü duyan yerli ahali ister istemez evini, eşeğini, malını-mülkünü bırakıp kaçmaya koyuluyordu."

Türkün tarih öncesinden beri kullandığı ve onun binlerce yıl süren kade-rinin bin bir cilvesine katılan, efsaneler doğuran bu arabaların çıkardığı gü-rültü gerçekten korkunçtu. On binlerce araba ile doğudan batıya yürüyen Cengiz ordusunun çıkardığı gürültünün ne kadar korkunç olduğunu şimdi tasavvur edebiliyordum. Yaylı içinde Ankara'daki ailesine giden genç kız ku-laklarını iki eliyle sıkı sıkıya kapatıyordu. Fakat arabaların çoğunu süren köy-lü kadınlar, bu gürültüden zevk alıyorlar, aralarında "gıcırty yarışı"na giriş-iyorlar ve gülerek öküzlerini itiyorlardı. Düşününüz ki bu kadınların taşıdık-ları yükler de mermi ve cephane idi. Toz içinde, yalınayak, başörtülü bu köy-lü kadınlar Milli Mücadelenin en şanlı ve değerli unsurlarından biri idi. Sıcak dayanılmayacak halde idi. Yaylı içinde yumuşak döşekler üzerinde oturan genç kız, durmadan yelpazelenerek kolonya ile serinlemeye çalışıyordu.

"Kızım, dedim, kendinizle bu köylü kadınları nasıl görüyorsunuz?"

Yüzünden durmadan ter akan genç kız sıkıldı:

"Bunlar başka, biz başka."

"Anlayamadım."

"Bunların yeri başka, bizimki başka."

"Hayatta hanginiz daha değerlisiniz?"

Durakladı.

"Şimdi sizi burada bıraksak ne yapabilirsiniz? Yalnız başınıza bir yere çı-kabilir misiniz? Yoksa bu köylü kadınların himayesine mi sığınacaksınız?"

Sonunda genç kız bu kadınların hayatta daha değerli olduklarını kabul etmek zorunda kaldı.

Türk-Müslüman

Geceyi Çankırı'da geçirdik. Bu şehre geldiğimiz zaman gece olmuştu. Bi-zi otelimsi bir yere götürdüler. Burasının da bir kaynaşma merkezi olduğu anlaşılıyor. Otel tamamıyla dolmuş, her odaya birçok karyola konmuş, misa-firler yerleştiriliyor. Koridorlarda, avluda, balkonda ve otelin önünde sönük bir ışık altında kimi kahve, kimi nargile içiyor, kimi yemek yiyor, kimi hesap görüyor. Biraz ötede dizüstü çökmüş develer ve öküzler, ağaçlara bağlı atlar ve merkepler geniş getiriyor, kişniyor, anırıyor. Bütün gece hayhuy arasında dolaşan insanlar arasında göze çok kere subaylar ve neferler çarpıyorlar. Ar-tık anlaşılıyor ki Ankara'ya yaklaştıkça muazzam bir ordugâhın havası için-de dolaşacağız. Bu kadar gürültü içinde uyumak, elbet imkânsızdı, şafakta kalktık ve yola çıktık.

Çankırı ile Ankara arası bütün bütün çıplaktır. Fakat yol yine ve belki de daha ziyade canlı ve hareketlidir.

Bu tarafın köylüleri arasında dikkati çeken bir âdet gördüm. Köylü çocukları yolcuları başakla karşıyorlar ve bahşiş istiyorlar. Bizi karşılayan bir küme çocukla konuşmaya koyuldum. Birisine:

“Sen nesen?” diye sordum.

“Türküm” dedi.

Ötekine sordum:

“Ben Müslümanım” dedi.

Hayret ettim ve kendine Türk diyeni göstererek:

“O Müslüman değil mi?”

“Yok, Türk’tür” dedi.

Bu kere de “Türküm” diyene “Müslümanım” diyeni göstererek:

“Bu Türk değil mi?” diye sordum.

“Hayır değildir, Müslümandır” dedi.

Hayretim büsbütün arttı. Şeyh Saffet Efendi ve yanımdaki genç kız da şaştlar. Bu muamma beynimi kurcaladı. Bu ne demektir? Çocuklardan bir şey öğrenmek imkânsızdı.

Yol üzerinde bir hana geldik. Atlara yem verilecekti ve biz de biraz dinlenecektik. Hanın avlusunda birkaç ihtiyar köylü vardı. Çocuklara sorduklarını onlara da sordum. Onlardan da aynı cevabı aldım.

Nihayet Şeyh Saffet Efendi kendisine Türk diyen köylüye Alevilere mahsus bazı işaretler yapmış, o da cevap vermiş. Anlaşıldı ki kendine Türk diyenler Alevi, Müslüman diyenler Sünni imişler.

Bu bölünüş nereden ileri geliyor? Acaba Alevi olanların çoğunlukla Türkmen olmalarından mı? O halde kendilerine Müslümanın diyenler de Türkmen değil de nedirler? Bu mesele hâlâ beynimi kurcalamaktadır.

Erkeksiz Köyler

Gece olmak üzere iken Ravli köyüne geldik. Bu köyde bizi bir hükümet konağına götürdüler. Konak, çamurdan yapılmış bomboş odalardan ibaretti. Bereket versin ki balkonumsu bir çıkıntıda, mindere benzeyen iki tümsek bulduk. Şeyh Saffet Efendi ve ben yataklarımızı bu tümsekler üzerine koyduk, genç kızı da bir köylü kadın misafir etti.

Köyde erkek namına iki-üç ihtiyardan başka kimse yoktu. Denebilir ki, o zaman o tarafların bütün köyleri böyle idi. Eli tüfek tutan her erkek askere gitmişti. Köyleri kadınlar idare ediyorlardı. Tarla işlerini gören, hayvanları besleyen, çocuklara bakan onlardı. Orduya mühimmat taşımak için araba çıkaranların çoğu da kadındı. İş olup bittikten sonra, insan Kurtuluş Savaşı sırasında Türk milleti tarafından yapılmış fedakârlıkları, sabrı, tahammülü,

çekilmiş ıstırapları hatırlarken tüyleri ürperiyor. Dünyada hiçbir millet bu kadar yüke dayanamazdı. Belçikalıların Alman istilasını sırasında çektikleri ıstıraplar, emsalsiz bir kahramanlık örneği olmak üzere gösterilir. Bu savaş sırasında Belçika'da bulundum. Şehirlerini ve köylerini gezdim. Gerçi Belçikalılar bu istila sırasında büyük kahramanlıklar gösterdiler. Fakat onların fedakârlıklarının, Türkün gösterdiği azim ve irade karşısında hiç derecesinde kaldığını iddiada zerre kadar tereddüt etmem. Zengin, mamur, bol vasıtalı Belçikalılarla fakir, zaten perişan, vasıttan yoksun Türk arasında mukayese bile yapılamaz. Belçikalı fazladan fedakârlık ediyordu. Türk ise etini, kanını veriyordu.

Diğer taraftan, Türkün sıkıştığı zamanlar gösterdiği teşkilatlanma dehasına hayran olmamak kabil değildir. Hemen hemen yalnız başına kalmış köy kadınları, köy işlerini kendi aralarında bölerek sağlam bir düzene bağlamışlardı. En ihtiyar kadınlar, nöbetle köyün çocuklarına bakarlardı. Gençler ikiye bölünmüşlerdi. Bir kısmı tarlada çalışır, sürüleri güderdi. İkinci kısmı da köyde kalan hayvanlara bakar, devletle köyün münasebetini sağlardı ve diğer işleri görürdü.

Neler Görmüş Bu Topraklar

Ravli köyünde yiyecek-içecek bize bir kadın getirdi. Arabanın hayvanları için de yemi aynı kadın verdi.

Ertesi gün çok erken yola çıktık. Şimdi yolumuz Çubuk Yaylası'ndan Ankara'ya doğru gidiyordu. Biraz sonra Yıldırım Bayezit'le Aksak Timur'un pençeledikleri yerlerden geçeceğiz.

Hey gidi yer! Sen neler görmüşsün. Senin müthiş susuşun altında neler saklanmıştı? Senin o ilgisiz duruşun ne alay edicidir. Yıldırım'dan, Timur'dan evvel, binlerce yıl evvel daha kimleri gördün? İranlılar, Yunanlılar, Romalılar ve daha kimbilir kimler üzerinden geçtiler, çarpıştılar, vuruştular, öldüler, öldürdüler. Şimdi onlardan ne kalmış? Burada toprak altından çıkan bir mezar taşı, orada çarpılmış bir sütun, daha başka bir yerde korkunç bir iskelet! İşte o yıkıcı ihtiraslardan, o müthiş tamahlardan, o doymaz iştihalden geri kalan izler!

Çin Hindî'nden Mısır'a kadar yüzlerce kavme hükmeden Timur'un hırs ve iştihası hâlâ da tatmin olunmamıştır. Macaristan'a kadar hüküm süren Yıldırım'ın gururu hâlâ sükunet bulmamıştır. İkisi de Türk, ikisi de İslâm, ikisi de zamanlarının en aydın insanları olduğu halde, ikisi de aynı derecede hırslarının, kibir ve gururlarının, hükmetme isteklerinin esiridirler. Hâlâ da yeni ülkeler, yeni tabiler, yeni hayranlar istiyorlar. Bu hırs ve tamah yolunda

kimbilir kaç bin Türkün kanı aktı. Bugün, hiçbir şey olmamış gibi sessiz uzanan bu zümrüt yeşillikler altında, kimbilir kaç bin Türk delikanlısının kelleri yatıyor!

Ya Timur, Yıldırım, ne oldular? Onlar da o umumi hiçlik içine dalıp gittiler ve bulundukları yerler bugün ancak bir mezar taşı ile gösteriliyor.

Fakat dünya yine aynı dünya, hırslar yine aynı hırslar. Ne bunca tecrübeler, ne ilim ve fennin bunca ilerlemesi insanlığa bir şey öğretemedi. O yine aynı hırsın, aynı istila ve tamahın esiri ve oyuncağı! Hele Türk herkesten ziyade bu hırsın çekmektedir. Onun kaderi kanlı bir kalemle yazılmıştır. Fakat talihin iki türlü cilvesini görmüş ve geçirmiş olan Türk, Yunan kahpesinin kahrına uğrayacağını hatırlar ve hayaline getiremezdi. Bu iş ona pek ağır geldi. Türk'ün o zamanki ruh haletini şu halk şarkısı ne güzel dile getiriyor:

Ankara'nın taşına bak,
Gözlerimin yaşına bak,
Yunan bizi esir etti,
Şu feleğin işine bak!

Ankara Kalesi

Yolumuz Çubuk suyunu izliyor. Fakat yukarıdan tepelerin sırtlarından gidiyoruz. Derenin etrafı boydan boya bağlar, bahçelerle kaplı. Ara sıra ağaçların arasından kırmızı kerpiçten yapılmış köşkler gözükmektedir. Nihayet şehir ve daha doğrusu şehrin kalesi gözükmeye başladı. Bu kale, bir şahin yuvası gibi, sert ve dik bir kale üzerine konmuştur. İnsan onu uzaktan ilk gördüğü zaman şehrin kendisi sanıyor ve hayalinde dolambaçlı yollar düşünerek, efsanevi bir yere gittiğini zannediyor. Fakat şehre yaklaştıkça bu hayal uçmaya başlıyor. Kalenin bulunduğu kalenin tam karşısında ikinci bir dağ yükseliyor ve bu dağın tepesinde insan şekline benzeyen bir şey gözüküyor.

"Bu ne, anıt mı?" diye sordum.

Arabacı:

"Timur'dan kalma bir taş" dedi.

Şehrin kapısına yaklaşıyoruz. Amirane bir ses:

"Destur!"

Araba hemen bir kulübenin önünde durdu. Kulübeden bir zabıta memuru çıktı, pasaportları aldı, dikkatle inceledi ve kulübedeki birisi ile görüşerek başı ile arabacıya müsaade işareti verdi. Önümüzdeki köprüyü geçip şehre girecektik. Bu köprü, Ankara'nın yanına kadar gelen Çubuk suyunun bir kolu üzerine atılmış, dağın dik yamaçlarından, kalastan ibaretti. Onu araba ile geç-

mek bir işti. Bununla beraber daha nice böyle kıl köprüleri atlamış olan arabacı, bu İsrafil köprüsünü de başarı ile atladı ve artık Ankara şehri çevresi içine girmiş bulunduk.

Ankara'ya bir Mümin'in mukaddes bir şehre girerken taşıdığı duygularla giriyordum. Ben orasını bütün Türklük için bir Kâbe, bir Kudüs olarak görüyordum. Oraya derin bir şükran, içten bir iman, yüksek bir dilek duygusu ile giriyordum. Orası beni düşmanların elinden alan kurtarıcı bir tapınaktı. Orası yurtsuz ve ocaksız kalmış Türklerin yurt ve ocakları için savaşılan bir kahramanlar yatağı idi. Orası onuru kırılmış Türklüğün şeref ve haysiyeti için talih ve kaderle çarpışan efsanevi şövalyelerin bir ocağı idi, Ben bu ilahi mücadeleye karışmakla hem şükran borcumu ödemiş, hem de hayatıma ve varlığıma bir mana vermek fırsatına nail olacağım.

Milletler ve fertler için hayat nedir? Bir göz açıp yumacak kadar hiçlik! Bu hiçlik içinde tek değer verilecek şey, şeref ve haysiyettir. Bir milletin tarihi ve ya bir kişinin hayatı, gerçekte bu şeref ve haysiyet olaylarından ibarettir. Kaldırınız bu olayları, tarihte ve hayatta mana kalmaz veya tarih ve hayat bir sürü iğrenç adiliklerden ibaret kalır.

O Zamanki Ankara

Ankara Türklüğe ve Türk tarihine mana vermekte idi. Ben küçücük varlığımla bu mücadeleye kendime bir mana, bütün hayatıma bir değer vermiş olacağım. Ne mutluluk! Kurtuluş heyecanının kaynağında, tapınağın tam içinde, yükseliş ve kurtuluş hamlelerini yayan kahramanların yanı başlarına çalışmak beni kendi gözümde büyütüyor, yükseltiyor ve içimden bana garip bir gurur veriyor.

İşte Ankara'ya giderken taşıdığım duygular ve düşünceler.

Şehrin dış şekli, sokaklar ve binalar umduğum gibi değildi, Orta Anadolu şehirlerini ilk defa görüyordum. Bundan evvel İstanbul'dan başka yalnız İzmir, Trabzon, Samsun ve iç şehirlerden Bursa ile Afyonkarahisar'ı görmüştüm. Bu kere Kastamonu ve Çankırı'yı da görmüş oldum. Fakat Ankara'dan başka şeyler bekliyordum.

Ne bekliyordum? Ben de bilmiyorum. Hayalimde onu büyüttüm, Türk tarihinde oynadığı role uygun bir şekle sokmuştum. Bunu göremeyince hayal kırıklığına uğradım. Toz topraktan bir şehir. Çankırı kapısından Büyük Millet Meclisi binası önüne ve oradan da İstasyon'a kadar devam eden kaldırımsız, şosesiz, çamurlu bir yol, etrafa iki sıra dizilmiş eğri büğrü, yıkık, dökük evler, rastladığımız yırtık elbiseli, yalın ayaklı insanlar, cılız hayvanlar, derin bir iptidailikle elem verici bir fakirlik üzerimde çok üzüntülü bir te-

sir yaptı. Fakat biraz sonra bu toz, toprak içinden, bu fakirlik, perişanlık arasından yükselen ruhun temizliğini, yüksekliğini, yüceliğini duydum. Ankara'yı büyüen kalbimle sevdim. Fakir, mütevazı evlerini, çamurlu yollarını, her şeyi toza dumana bürüyen rüzgârını ve müthiş kırk ikindilerini benimsedim. Ankara'nın altı kilometrelik mesafesindeki terk edilmiş bir köyde ilk toprak alanlardan biri oldum.

O zamanlar dostlarına karşı çok duygulu olan Hamdullah Suphi Bey beni bekletiyormuş. Göndermiş olduğu adam arabamızı istasyona doğru sürdürdü. İstasyondaki otelde benim için bir oda ayrılmış imiş. Bu, o zamanlar için bir nimetti. Otelde eski dostum ve Malta esaret arkadaşım Tefik Hadi Bey'e (şimdiki Emniyet Genel Müdürü), Hüseyin Suat Bey'e ve bazı tanıdıklara rastladım.

Hamdullah Suphi ve Ziya Gökalp

Biraz sonra Hamdullah beni görmeye geldi. İki buçuk yıldan beri görüşmemiştik. Aramızda daha o zaman on iki yıllık bir ülkü arkadaşlığı vardı. Bu uzun zaman içinde, benimle Hamdullah arasında, benim İttihatçı, onun muhalif olmasına rağmen, en ufak bir hadise bile geçmemişti. Aksine olarak, kendisi ile merhum Ziya Gökalp arasında eksik olmayan didişmelerde, ben daima ikisinin de Türkçülük cereyanındaki değerlerini bildiğim ve takdir ettiğim için, yumuşatıcı bir rol oynar ve uyuşmazlığın fazla ileri gitmesine meydan vermemeye çalışırdım.

O zamanlar Ziya Türkçülüğün annesi, Hamdullah da dadısı idi. Bunların mutlaka birlikte çalışmaları gerekti. Fakat eski bir atalar sözüne göre, iki kocun başı, bir kazanda kaynamaz. İkisi de inatçı insanlardı. Ortak çocuğu her biri, ayrı ayrı benimsemek isterdi. Ziya Gökalp İttihat ve Terakki partisindeki mevkii dolayısı ile Hamdullah Suphi'yi toslayıp meydana atacak kadar kuvvetli idi. Hamdullah ise buna fırsat vermekten çekinmezdi. Parti aleyhinde sert sözler, şiddetli tenkitler yapmaktan geri durmazdı. Koyu partici olan Ziya tabii olarak hiddetlenirdi. İşte o zamanlar, ben ortaya atılıp ikisi arasında barış perisi rolünü oynardım. Her iki taraf da benim bu rolümün değerini takdir ediyorlardı. Çünkü ikisi de birbirinin kıymetini ve ayrılımalarının Türkçülük cereyanı için ağır bir darbe olacağını biliyorlardı.

İşte İttihat'ın son günlerinde Hamdullah'tan böyle ayrılmıştım. Aramızda on iki yıllık bir mücadelenin, bir ülkü yolculuğunun birçok hatıraları vardı. İki buçuk yıllık ayrılıktan sonra ilk defa görüşürken, tabii olarak ikimiz de çok üzgün ve duygulu idik. Kucaklaştıktan sonra gözlerimiz birbirine dikildi kaldı, söyleyecek söz bulamıyorduk. Öyle zamanlar oluyor ki susmak en

manalı bir konuşma oluyor. Yıllarca beraber beslenmiş hülyalarla, içinde bulunduğumuz müthiş gerçek arasında o kadar üzücü bir tezat vardı ki hiçbir sözle anlatılamazdı.

Hamdullah ayağa kalktı:

“Bakanlığa gidiyorum, bu akşam gelip seni alacağım, Müfide Ferit Hanım’a götüreceğim. Yarın da Meclis’te Mustafa Kemal Paşa’ya takdim edeceğim” dedi.

Banknotlarla Dolu Cüzdan

Hamdullah gitti, en sonra, yanıma Beypazarlı Hilmi Bey’le Hadi Bey geldiler. Hilmi Bey’i ben Osmanlı Meclisi’nde İttihatçı milletvekili olarak tanıdım. Babacan, mert, açık kalpli, eski bir Türk beyi idi. Oturur, oturmaz cebinden banknotlarla dolu cüzdanını çıkararak:

“Arkadaşlar siz esaretten geldiniz, ihtiyacınız var. İstedığınız kadar alın, sonra iyi günlerde ödersiniz” dedi.

Bu asil insanın bu hareketinin kalbimde uyandırdığı duyguları sözle kalemle anlatmaya imkân yoktur. İki buçuk yıldan beri en kara bencillikler içinde yuvarlanmış, herkesçe ve her taraftan unutulmuş, insanlık kavramının bile kalkmış olacağına inanacak kadar etrafımda insanlık alametlerinin sönmüş olduğunu görmüş olan kalbimde, bu yüksek davranışa karşı duyduğum şükran ve minnet duygusu o kadar taşıtı ki hemen boynuna sarıldım. Ağlayan bir sesle:

“Hilmi Bey” dedim. “Sana ebediyen minnettar ve müteşekkirim. Beni yeniden dirilttin. Bana can ve ruh verdin, bana iman telkin ettin, bana başka şey gerekmez.”

Hilmi Bey o babacan edası ile:

“Bırak bu sözleri, al istediğini.”

“Hayır, hayır, ihtiyacım yok. Sen bana her şeyi verdin. Allah razı olsun.”

Hilmi Bey’in ısrarına rağmen bir şey almadım. O da bunu gururuma atfederek küstü, gitti.

Eski İttihatçıların Durumu

O gün öğleden sonra şehre çıktım. Şehir bahçesinde benden daha evvel Ankara’ya gelmiş olan Ziya Gökalp’a ve bazı başka arkadaşlara rastladım. Bunları biraz soğuk ve küskün buldum. Ziya Diyarbakır’a gideceğinden söz etti. Ben evvela şaşırdım, anlayamadım. Daha sonra öğrendim ki bazı İttihat büyüklerinin dışarıda yaptıkları hareketler Ankara’da hoş görülüyormuş.

Ankara'nın hakkı vardı. Enver Paşa o zamanlar Kafkasya'da dolaşıyordu. Yeni bir parti kurarak yeniden rol oynamak sevdasına düşmüş imiş. İdare merkezi dışta olan, gerçek maksadı anlaşılmayan bu parti, bu kere Batum'da bir kongre yapacakmış ve bu kongreye birçokları ve özellikle Anadolu'da bulunan eski İttihat üyeleri de çağırılmış imiş.

Bin bir zorluk içinde milli kurtuluş davası ile uğraşan Ankara'nın maksadı belli olmayan ve faaliyet merkezi dışarıda bulunan böyle bir teşebbüsten kuşkulanan pek tabii idi. Gerçi Ankara'ya gelmiş olan ittihatçılardan birçoğunun bu teşebbüsten haberi olmayabilirdi ve olsa bile onu tasvip etmeye bilirdi.

Bu durum hiç de hoşuma gitmedi. Bunun benim üzerime de aksedebileceğini tahmin ettim. Tahminimin yanlış olmadığını Hamdullah'ın beni götürdüğü Müfide Hanım'ın evinde anladım. Çoktan beri tanıdığım bu ailede sıcak bir kabul göreceğimi umuyordum. Halbuki tamamı ile aksi oldu. O gece orada bulunanlar arasında Hüseyin Ragıp Bey de vardı. Hüseyin Ragıp Bey o sırada *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinin başında bulunuyordu.

Türk Ocağı'nın çok çalışkan, faydalı elemanlarından olduğundan kendisi ile öteden beri tanışıyorduk. Mütareke zamanında ben hapishanede iken birkaç kere ziyaretime gelmişti. Bu defa onu da biraz çekingen gördüm. Konuşurken İttihatçılardan söz ettiler ve birisi:

"İttihatçılar fazla gelmeye başladılar. Onlara yüz vermemelidir" dedi.

Ben irkildim:

"Neden?" diye sordum.

"Artık memlekete yaptıkları fenalıklar yetişir" dedi.

Doğrusu bu gibi sözler bana bir soğuk düş etkisi yaptı. İçimde taşıdığım düşünce ve duygular ile bu düşünüş arasındaki derin tezat bana pek acı geldi. O geceyi bu acı duygular ile geçirdim.

Ertesi gün Hamdullah beni meclise, Mustafa Kemal Paşa'nın huzuruna götürdü.

Mustafa Kemal'in Huzurunda

İttihat ve Terakki Partisi tarafından (Ocak) olmak üzere yapılmış bir garip binaya geldik. Birbirine çatılmış sade keresteden ibaret, tek katlı, uzun koridorlu olan bu yapı, şimdi karınca yuvası gibi kaynıyordu. Ta dış duvarından ufacak birkaç basamaklı merdivenine, merdivenin yanından koridorun o bir ucuna, etraftaki odalara kadar, her yer millet temsilcileri ile dolu! Bunların devamlı gelip gidişleri, grup grup görüşmeleri, ciddi tavırları, bu mütevazı binada gördükleri işin büyüklüğünü kavramış insanlar olduklarında şüphe

bırakmıyordu. Sarık ve kalpak, çizme ve haki asker üniforması, bu ciddi yüzlere saygı telkin eden bir yücelik veriyordu. Bu topluluk, şimdiye kadar gördüğüm toplulukların hiç birine benzemiyordu. İlk bakışta bile derin ve değişiklik olduğunda şüphe bırakmıyordu. Evet, bunlar başka bir ruh, başka bir kalp taşıyan başka insanlardı. Her canlıda olduğu gibi. Türk milletinde ıstırap ve felaketin derin bir temizleme yapmış olduğunda, ruhları ve kalpleri içten sarsarak yeni bir alem doğurmuş olduğunda şüphe kalmıyordu.

Gördüğüm bazı tanıdıklarım sevgi ile elimi sıktılar. Hamdullah beni sol taraftaki ilk odaya götürdü. Burası Mustafa Kemal Paşa'nın kabul odası idi. Kalbim çarpıyordu. Aylardan beri hayalimde yaşattığım Türk kahramanına kavuşuyordum. Malta'nın uzun, uykusuz gecelerinde onu maddeden sıyrarak bir düşünce, bir hayal, bir ideal haline getirmiştım. Aylarca bu hayali beslemiş, ona kendimce bir şekil vermişim. O hayalimde her iyiliğin, her güzelliğin üstünde bir iyilik ve güzellikti.

Şimdi bu hülyama kavuşuyordum. Heyecanım bütün vücudumu sarmış, titriyordum. Karşıda, bir koltuk üzerinde sarışın bir zat oturmuş, ayakta duran bir, iki kişi ile görüşüyordu. Hamdullah ilerledi ve beni takdim etti. Paşa elini uzattı ve lütufkâr sözler söyledi. Ne cevap verdiğimi hatırlamıyorum. Heyecanımdan birbirini tutmayan sözler söylemiş olmam pek mümkündür. Cevabımın Paşa üzerinde lehime, hoş bir etki yaptığını sanmıyorum. Fakat ben oralarda değildim. Ben şimdi onun yüzünün temaşası, bu yüzün her hattını içime sindirmek zevki ile meşguldüm. Mustafa Kemal Paşa'yı ikinci kere görüyordum.

İlk defa hapishanede Fethi Bey'i ziyaret için Rauf Bey'le geldikleri zaman görmüştüm. Fakat bu görüşme bende bir iz bırakmayacak kadar kısa olmuştu. Onun yüzü hakkında biç bir bilgim yoktu. Fakat ben ona kendi hayalimde bir şekil vermişim ve bu kere o şekilde bu yüz arasında garip bir benzeşmiş olduğunu gördüm. Özellikle gözler aynı idi. Bu iri mavi gözleri o derin, uzak bakışları ben çoktan beri tanıyordum. Şimdi ruhumun bütün kuvveti ile onların ta derinliklerine kadar sokulmaya, ifade ettikleri manaları anlamaya çalışıyordum. Ben o derece dalmışım ki Kazım Paşa'nın (Özalp) bana el uzattığının farkına varmamışım ve yalnız:

"Beni tanımadınız mı? Merhum Ömer Naci ile Molla Gürani'deki evinize kaç kere gelmişim. Köprülü Kazım" dediği zaman kendime geldim ve hemen ayağa kalkarak çok eskiden tanıdığım Kazım Paşa'nın elini saygı ve sevgi ile sıktım.

Mustafa Kemal Paşa Malta'daki arkadaşları ve özellikle Fethi ve Rauf Beyleri sordu. Paşa Ankara'ya geldiğimden memnun olduğunu, beraber çalışacağımızı lütufkâr bir lisanla söyleyerek beni çok sevindirdi.

1921 Olayları

Ankara'ya 1921 yılının haziran sonlarında gelmiştim. Birkaç gün sonra Eskişehir, Kütahya savaşları başladı. Bilindiği gibi bu savaşlar aleyhimize neticelendi. Trenler Ankara'ya birçok göçmenler, yaralıları getiriyordu. İstasyonda oturduğum için bu hazin kafileleri seyretmek benim için elemli bir mecburiyetti. Sonra çevremdeki durumu da tamamı ile kavrayıp anlayamamıştım. Özellikle Büyük Millet Meclisi'nin içindeki durumlardan, orada olup bitenlerden, siyasi cereyanlardan haberim yoktu. Partiden, etraftaki isyanlardan, İstanbul'dan gelen propagandalardan söz ediliyordu. Meclisteki görüşmeler çok kere gizli olduğundan oraya giderek konuşmaları dinlemek, çeşitli cereyanlar hakkında bir fikir edinmek de kabil değildi.

Bu arada Halide Edip Hanım'la Adnan Bey'i ziyarete gittim. O zamanlar, onlar şehre dört kilometre mesafede, Kalaba köyünün yanında, bir dere içinde, ağaçlarla kaplı ve uzaktan adeta bir şato hissini veren bir evde oturuyorlardı. Bu iki muhterem kişiyi eskiden tanırdım. Halide Hanım'la Türk Ocağı arkadaşı idim. Her ne kadar Türkçülük hakkındaki fikirlerimizde bazı ayrılıklar vardı ve bazen aramızda şiddetli tartışmalar da olmuş idi ise de, karşılıklı arkadaşlık duygusu hiçbir zaman eksilmemişti. Sıcak bir kabul gördüm. O geceyi orada geçirdim. Refet Paşa ve Hamdullah Suphi de geldiler. Geç vakte kadar konuştuk. Onların sözlerinden anladım ki, mecliste heyecan görüş ayrılığı vardır. Fakat bütün bunların sebebini anlayamadım. Birkaç gün daha geçti. Cephede, harp meydanında işlerin iyi gitmediği anlaşılmaya başladı. Nihayet düşmanın Kütahya, Eskişehir ve Karahisar'ı işgal ettiği öğrenildi. Bu haber büyük bir telaş ve heyecan yarattı. Hükümet Ankara'yı boşaltmaya karar vermiş, hatta bazı resmi daireler Kayseri'ye göçmeye başlamış.

Tabii bu haberler abartılarak Anadolu'nun her tarafına yayılıyor, halkı heyecan ve telaşa düşürüyor. İstanbul hükümeti de bu durumdan faydalanmaya kalkışıyor. Anadolu'ya doğru birkaç koldan propagandacılar çıkarmaya koyuluyor. Bunun sonucu olarak etrafta isyanlar çıkıyor, soyguncu çeteler görünmeye başlıyor, yolların emniyeti sarsılıyor.

Fakat bereket versin ki, Büyük Millet Meclisi kendisi için şeref olan metin bir tavır aldı. Göç fikirlerini uygun bulmadı, düşmanı Ankara'da beklemeye karar vererek hükümeti acil ve olağanüstü tedbirler almaya davet etti. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin bu yüksek ve şerefli kararına tarihte eş olmak üzere, ancak Fransız Konvansiyon Meclisi'nin yabancı istilasına karşısında "vatan tehlikededir" kararı gösterilebilir.

Propagandaya Çıkış

Hükümetin aldığı kararlar arasında bir de, yanlış yıkıcı propagandalara karşı Anadolu'ya propaganda ve irşat heyetleri çıkarılması vardır. İşte bu münasebetle Hamdullah Suphi bana müracaat ederek Çankırı, Kastamonu, İnebolu yolu ile Karadeniz sahillerini dolaşmamı, sonra Trabzon, Gümüşhane, Bayburt yolu ile Kars'a kadar gitmemi teklif etti. Son noktada, yani Kars'ta günlük bir gazete ile bir öğretmen okulu kurulacak ve her ikisinin de başına ben geçecektim. Bu iki kuruluşun hududun her iki tarafındaki halk için pek faydalı olacağına inanıyorduk. Teklifi tereddütsüz kabul ettim.

Ertesi gün Mustafa Kemal Paşa'nın huzuruna veda etmek için çıktım. Paşa, her zaman olduğu gibi çok iltifat etti. Üzerime aldığım vazifenin öneminden söz ederek yardım ve himayesini esirgemeyeceğine dair söz verdi.

Ankara ile Kars Arasında

Ankara'yı temmuz sonlarına doğru terk ettim. Eski dostum, Malta'da esaret arkadaşım olan ve o günkü Emniyet Genel Müdürü Tevfik Hadi ile eski talebemden ve bugün İzmir Lisesi Müdürü Mithat Bey yol arkadaşlarım idiler. Bize iki kağıt arabası verilmişti. Genel göç olduğundan başka araç yoktu. Yataklarımızı ve diğer eşyamızı arabalara yerleştirerek yola çıktık. Mustafa Kemal Paşa ve Milli Eğitim Bakanı Hamdullah Suphi, yol üzerindeki şehirlere telgraflar çekerek bana yardım edilmesini tavsiye etmişlerdi. Bizi görmek için birçok milletvekilleri Millet Meclisi binasının meydanına çıkmışlardı. Çankırı kapısının öte tarafında Halide Edip Hanım'la Adnan (Adıvar) Bey bizimle vedaya geldiler. Keçiören köyünün yanı başında bulunan ve daha sonra on yıllık ömrümü içinde geçirmem mukadder olan bu yerleri henüz iyi bilmiyordum.

Halide Hanım'la Adnan Bey üzgündüler. Bizimle sevgiyle vedalaştılar. Biraz sonra hava artık kararmak üzere idi.

Yolumuz dere içinden, ağaçlar arasından geçiyordu. Eşkiya çeteleri burarlarda bile dolaşmakta idi. Biraz ileride, bizden evvel giden kafilenin soyulmuş olduğunu işittik. Ara sıra yan taraflardan gözüken şüpheli süvarilere rastlıyoruz. Bunlar bizi uzaktan gözetliyorlar. Fakat kağıt arabaları ve arabaların yanında yaya yürüyen insanlar görerek önem vermediler ve yanaşmadılar. O geceyi Ravli köyünde geçirdik. Ertesi gün şafakla beraber yola çıktık. Gün ilerledikçe sıcak artıyor. Sıcağa karşı sığınacak bir yerimizi yok. Fakat bereket versin ki yanıma bol şeker ve çay almıştım. Bir ağaçlı su kenarı görür görmez Mithat Bey: "Hocam biraz çay" diye dinlenmeye ve çay içme-

ye davet ediyor. Limonlu çay sığağa karşı en etkili çaredir.

Saat ona doğru açık bir vadiye geldik. Gittikçe sıcak dayanılmaz hal aldı. Çevrede ise ne bir tek ağaç, ne de su alameti var. Yalnız sol tarafımızda yüksek bir tepede yeşillik görünüyor. Herhalde orada su vardır. Lakin oraya nasıl gidilir?

"Arabacı" dedim, "araba bu tepeye çıkabilir mi?"

"Öküzün gidebileceği her yere kağrı da gider" dedi.

Türk'ün ilk icadı ve efsanevi devirlerden beri ayrılmaz yol arkadaşı olan bu kağrı ne mübarek bir alet imiş!

Öküz, dimdik, dar kıvrıntılı yolu takip ediyor. Mübarek kağrı gıcırıyor, kıvrılıyor, eğiliyor, doksan derece bükülüyor. Fakat yoluna devam ediyor. Bazen tak diye bir ses geliyor. Arabacı hemen ufak baltasını çıkarıyor, arabanın kendisinden bir parça kesiyor, zedelenmiş yere ekliyor ve kağrı yine sürünüyor. O da Türk kadar sabırlı, dayanıklı, yoksulluk içinde kendi kendini tamamlayan bir varlıktır.

Çeşme Başında

İşte nihayet o bizi çeken yeşillik, Türk'ün hayat arkadaşı bir küme söğüt, ağaçların arasından akan ve gözyaşı gibi duru bir çeşme suyu. Burası ne güzel! Hafif rüzgâr, gölgelik ve su.

Hemen etrafımızı birçok yalınayak, başı açık, paçavralara bürünmüş kız ve erkek çocuk sardı. Meğer dağın yamacında bir köy varmış. Çocuklar bize yanaşmıyorlar. Biraz mesafeden ürkek gözlerle bizi seyrediyorlar. Ben yanaştım ve bir kıza:

"Kızım" dedim, "adın ne?"

"Ayşe."

"Baban var mı?"

"Yok."

"Anan var mı?"

"Var."

"Nerede?"

"Tarlada."

Bir erkek çocuğa sordum:

"Adın ne?"

"Tosun."

"Baban var mı?"

"Yok."

"Anan var mı?"

"Var."

"Nerede?"

"Araba ile hükümete gitti."

"Ne için?"

"Bilmem."

Öteden büyücek bir kız:

"İnebolu'dan askere eşya taşımak için."

Anlaşıldı. Bütün çocuklar yetimdirler. Anneleri ise ya tarlada veya mühimmat ve erzak taşımakla meşgul.

Mithat Bey çay yapmaya koyuldu. Biraz sonra ihtiyar bir kadın gözüktü. Değneğine dayanarak yavaş yavaş bize doğru geldi, selam verdi ve zarif bir sesle:

"Nereden geliyorsunuz evladım" dedi.

"Ankara'dan."

"Ne var ne yok?"

"Çok şükür, her şey yolunda, yakında düşmanlar kahrolup cehenneme gidecekler."

"Hay Allah razı olsun! Yoksa Allah göstermesin, burada bir şeyler söylediler."

"Ne dediler?"

"Yunan basmış imiş, bizimkiler sinmiş imiş, yakında buralara kadar gelecekmış."

Biz güldük.

"Annem, bunlar hep yalan. Bu haberler İstanbul'daki hainler tarafından yayılıyor."

"Gözleri çıksın."

"İş tam tersine, Yunanlılar bir adım bile ilerleyememiş, yakında kahrolup gidecekler."

"Hay Allah razı olsun."

"Anne oğulların var mı?"

"Üç oğlum vardı. İkisi Çanakkale'de şehit oldu. Birisi de şimdi askerde."

İhtiyar kadının yüzündeki kırışıklıklar birbirine karıştı ve gözlerinden yaş akmaya başladı.

"İnşallah bu oğlun gazi olup gelir."

"Ah, evladım ben onu düşünmüyorum. (Çocukları göstererek) Allah bu yetimlere acısın. Bu yerlerin gavur ayağında çiğnenmesini bana göstermesin."

"Hiç üzülme, yakında kahrolacaklar. Bu köyde erkek çok mu?"

"Ne gezer? Üç ihtiyardan başka kimse yok. Kalanı hep askerde."

"Köye kim bakıyor?"

"Hep kadınlar. Bizim gibi ihtiyar kadınlar işte bu çocuklara bakıyoruz. Daha gençler tarlaya gidiyor, hayvana bakıyorlar."

Kadına zorla bir bardak çay içirdik. Ayağa kalkarak:

"Allah sizden razı olsun. İyi haberler getirdiniz. Köydeki ihtiyarlara söyleyeyim, rahat etsinler." dedi ve bizden ayrıldı.

Bu konuşma bizi derinden üzdü. Yoksulluk içinde kıvranan Türk köylüsünün gösterdiği fedakârlığın, büyüklüğünü, yüksekliğini ilk defa burada anlamaya başladık.

Güneş sönmeye başladı. Yolumuza koyulduk. Yürüyüşümüz tabiatı ile ağırdı. Çok karanlık bir gece geldi. Arabacılar bizi kaybettiler. Serseri bir halde dolaşmaya başladık. Nihayet bulunduğumuz yerde geceyi geçirmeye karar verdik. Uzun yürüyüşün verdiği yorgunlukla kağnılar üzerinde derin bir uykuya daldık.

Ne garip şey! Ertesi gün gözümüzü açarken kendimizi Çankırı'nın varoşlarında bulduk.

* * *

Tezer Taşkiran'ın Babasının Günlüğü Hakkında Son İfadeleri

Ahmet Ağaoğlu'nun yarım kalmış hatıraları burada bitmektedir. Ankara'dan Kars'a kadar dört buçuk ay, büyük kısmı kağrı ve araba ile yapılmış bir yolculuk sırasında köylerde, kasabalarda, şehirlerde konuşmalar yapmış, konferanslar vermiş, imkân bulduğu yerlerde de yazılar yazmıştır. Bütün bu çalışmaların memnunluk ve dikkatle izlendiği anlaşılmaktadır. Mustafa Kemal Paşa'nın bu yolculuk sırasında Ahmet Ağaoğlu'na yollamış olduğu telgrafların suretleri aşağıdadır:

Samsun Posta ve Telgraf Müdüriyeti vasıtasıyla oraya yarın
Nemse vapuru ile muvasalat edecek Ağaoğlu Ahmet Bey'e
Ankara

İrşad ve tenvir hususunda ibzal buyurduğunuz mesaiden memnun ve müteşekkirim. Bu müfit seyahatinizi Erzurum'a kadar temdit etmenizi reca ve beyan-ı muhaseret ederim. Her yerde vazifenizi teshil için icap edenlere Maarif, Dahiliye, Milli Müdafaa Vekâletlerince tebligat-ı lazime yapılmıştır efendim.

13 Ağustos 337
Büyük Millet Meclisi Reisi
Başkumandan
Mustafa Kemal

Aceledir
Garp Cephesi
Bayburt'ta Ağaoğlu Ahmet Beyefendi'ye

Masmumum olan kıymetli mesai ve hidemat-ı vatanperveranelerine teşekkürler ederim.

14 Eylül 337
Büyük Millet Meclisi Reisi
Başkumandan
Mustafa Kemal

Kars'ta Ağaoğlu Ahmet Beyefendi'ye

Ankara
21.9.337 telle Maarif Vekâletince vuku bulmuş olan işar dairesinde kıymetli vazifenize devam buyurmanızı reca ederim.

1 Ekim 337
Büyük Millet Meclisi Reisi
Başkumandan
Mustafa Kemal

Ahmet Ağaoğlu bu doğu hizmetini yaptığı sırada Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürü tayin edilmiş ve görevini tamamladıktan sonra Ankara'ya dönmüştür. Bu doğu seyahati için Ankara'dan ayrılışı temmuz sonlarına rastlar. Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü'ne tayinine ait tebliğ tarihi aynı yılın aralık ayındadır.

MÜTAREKE VE SÜRGÜN HATIRALARI

Ağaoğlu'nun sürgün sırasında tuttuğu günlük birkaç açıdan önemlidir: Öncelikle Mütareke yıllarında sorumlu hükümetin ve itilafçı kadroların itilaf devletleriyle kurdukları ilişkiler, sorumsuz ve teslimiyetçi tutumları, İstanbul'un boğucu ortamı, Beyazıt'ta gerçekleştirilen idamlar, halkın yaşadığı ağır koşullar ve içine düştüğü ümitsizlik, birtakım zümrelerin bu olumsuz koşulları kendi menfaatlerine dönüştürme gayretleri, gayrimüslimlerin yaptıkları taşkınlıklar, İttihatçı avı, Bekirağa Bölüğü'nde tutuklu geçen aylar; kısacası Ağaoğlu'nun dönemin İstanbul'unda bizzat tanık olduğu manzaralar gözümüzün önünde canlanmaktadır. İkinci olarak, hatıralar, Limni ve Malta sürgününün farklı yönlerini aydınlatacak mahiyettedir. Sürgün koşulları, tutukluların moral durumları, yaşadıkları fikir bunalımı ve sürgündeki aydınlar arasındaki felsefi-politik tartışmalar hakkında birinci derecede gözlemler içermektedir. İlgi çekici olan, bu sürgünden sonra hiçbir İttihatçının eski angajmanlarını hatırlamak bile istememesidir. Dirençleri kırılmıştır. Sürgünden sonra yurda dönerek yeni siyasi kadrolar içinde yer alacak olanları bambaşka bir ortam ve yeni koşullar beklemektedir. Üçüncüsü, hatıralar, Mütareke ve işgal dönemi ile günümüz Türkiye'sinin koşulları arasında bazı yönlerden paralellikler/benzerlikler kurmaya imkan tanımaktadır. Dördüncüsü ve en önemlisi, Ağaoğlu, Batı'nın ikiye bölünmüşlüğü ve Batı sorununun Türkiye için nasıl felaketli sonuçlar doğurabileceği konusunda kritik ipuçları vermektedir. Bu açılardan hatıralar bellek tazeleyici olduğu kadar öğreticidir de.

ISBN: 978-605-61154-8-6

9 786056 115486